

VR̥ṢASĀRASAMGRAHAḥ
A Critical Edition in Progress

Version of March 12, 2021

Csaba Kiss

DRAFT by CSK

Contents

प्रथमो ऽध्यायः	5
द्वितीयो ऽध्यायः	15
तृतीयो ऽध्यायः	20
चतुर्थो ऽध्यायः	26
पञ्चमो ऽध्यायः	39
षष्ठो ऽध्यायः	43
सप्तमो ऽध्यायः	47
अष्टमो ऽध्यायः	51
९ त्रैगुण्यम्	55
१० कायतीर्थोपवर्णनम्	59
एकादशमो ऽध्यायः	63
द्वादशमो ऽध्यायः	72
१३ गर्भोत्पत्तिः	86
१४ प्रश्नव्याकरणम्	91
पञ्चदशमो ऽध्यायः	96
षोडशमो ऽध्यायः	100
१७ दानधर्मविशेषः	108
१८ पूर्वकर्मविपाकः	115
१९ दानयज्ञविशेषः	121
विंशतिमो ऽध्यायः	125
एकविंशतिमो ऽध्यायः	135

द्वाविंशो ऽध्यायः	141
२३ निद्रोत्पत्तिः	150
२४ शास्त्रवर्णनम्	155

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिराप्तमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥

जनमेजय उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v-195v, C₄₅ ff. 201v-203v, C₀₂ ff. 267r-270r, K₈₂ ff. 1v-3v, K₁₀ exp. 43 (lower then upper leaf; 1.62cd-2.22 are missing), K₇ ff. 209v-211v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂
2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] C₉₄ C₄₅ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; °न्तमन्त° C₄₅ ° • °पारं] CK₇ E ; °पारं K₈₂ K₁₀ 1b सुसूक्ष्मम्] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; शुसूक्ष्मम् C₀₂ ° • °जगत्सुसारं] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E ; °जगत्सुसारं C₀₂ , °जगत्सुरासुरं K₁₀ 1c °भिराप्त°] conj. ; °भिराप्त° CK₈₂ K₁₀ K₇ E 2b सहस्राध्यायम्] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ ; सहस्राध्यायम् C₀₂ , सहस्राध्यायम् E 2c पर्व चास्य] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ ; पर्वचास्य C₄₅ , पर्वमस्य C₀₂ , पूर्वमस्य E • शतं पूर्णं] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ ; भारतसंहिता C₀₂ , नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em. ; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छे C₀₂ , अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; वैशम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्] em. ; जनमेजयेन यत् C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E , जनमेजये यत् C₄₅ , जन्मेजयेन यम् C₀₂ • पूर्वं] CK₇ E ; पूर्वं K₈₂ , पूर्व K₁₀ 3d तच्छृणु] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E ; तच्छृणु C₀₂ , ××× K₁₀ • °तन्द्रितः] C₀₂ ; °तन्द्रितम् C₉₄ C₄₅ K₇ E , °तन्द्रितम् K₈₂ , ××× K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्स°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; भगवन्स° C₀₂ • °धर्म°] CK₁₀ K₇ E ; omitted in K₈₂ 4b °विशारदः] C₉₄ K₁₀ K₇ ; °विशारदः C₄₅ C₀₂ K₈₂ E 4d धर्म] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ E ; धर्मः C₄₅ , धर्म C₀₂ • परं गुह्यं] C₉₄ K₁₀ E ; परो गुह्य C₄₅ , परं गुह्य C₀₂ K₈₂ , परगुह्य K₇

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं यत्तद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]

ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

5a द्वैपायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; द्वैपायन° C₀₂ • °मुखोद्गीर्ण°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °मुखोद्गीर्ण° C₀₂ , °मुखाद्गीर्ण° E 5b धर्मं यत्तद्वि°] C₄₅ ; धर्मं वा यद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₇E , धर्मवत्य द्वि° C₀₂ • °त्तम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °त्तमः C₀₂ 5d यत्नात्तपोधन°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; यत्नात्त°*°*° C₉₄ , यत्ना तपोधनः C₀₂ 6b °ख्यानमनुत्तमम्°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °ख्यानमुत्तमम्° C₄₅ , °ख्यानमुत्तमम्° C₀₂ 6c °प्राप्तं°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °र्म C₀₂ • शृणोतु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शृणोत C₀₂ • °मे°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; मे C₄₅ 7a °कर्तारं°] CK₈₂K₇E ; °कर्तन्तं K₁₀ 7b °यणम्°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °यन C₀₂ , °यणः K₈₂ 7d °परम्°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °न्वितम्° C₀₂ , °परं K₁₀ 8a °र्थं प्रश्नैकं°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °र्थं प्रश्नैकं° C₉₄ , °र्थप्रश्नैकम्° C₀₂E 8b प्रभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; प्रभु° C₀₂ , प्राभ° K₇ 8c °धरो°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °*°° C₉₄ , °धरा K₁₀ 8d °न्वितः°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °न्वितं C₀₂ 9a ज्ञेया°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेयं C₄₅C₀₂ , भूयो E 9b °वर्ण°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वर्णा° E • °वर्जिता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वर्जितं° C₀₂ , °वर्जिताः K₇ 9c °व्यञ्जन°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °व्यञ्जन° E • °मुक्तमक्ष°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मुक्त अक्ष° C₄₅ 9d किमु तत्परम्°] C₉₄K₈₂K₇E ; किमतः परम् C₄₅C₀₂ , किमतत्परं K₁₀ 10a °च्चार्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °चार्य° C₀₂K₇ 10ab °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुल° C₀₂ , °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम्° K₁₀ 10d किमु तत्परम्°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; किमतः परम् C₄₅ , किमतत्परं C₀₂ 11a देहे क्ष°] C₉₄C₀₂K₇ ; देहात्क्ष° C₄₅ , देहक्ष° K₈₂K₁₀E 11b °शिवादिभिः°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शिवादिभि C₀₂

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।

11c °दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °दूते C₀₂ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; नीत्वा C₀₂, नीता E
 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; निरञ्जन C₀₂ 12a °पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पाशे C₀₂ •
 बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; बद्धो C₄₅ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; निर्देहः स C₀₂ • व्रजेत्]
 CK₈₂K₇E ; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्वर्ग C₀₂ • स] CK₈₂K₇E ; सं K₁₀ • याति]
 K₈₂K₁₀K₇ ; यान्ति CE 12e संशयं] CK₇E ; संशये K₈₂, संशयो K₁₀ 12f °तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E ; °तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 13a अतिसंशयकष्टं
 ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अतिसंशयकष्टन्ते C₉₄, अतिसंशयकष्टम्मे C₀₂E 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇E ; च द्विजोत्तमः C₀₂ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °ज्ञेय C₀₂K₁₀E • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀
 K₇E ; मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैस्तु C₀₂ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° C₀₂
 E • °हेतुः] C₄₅ ; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °हेतु C₀₂ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शरीरस्यं
 C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] corr. ; उत्पत्तिनि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, उत्पत्तिनि° C₀₂ • यत्] CK₈₂K₇
 E ; यः K₁₀ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सुकृतकृतन् C₀₂ 14d °दृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ;
 °दृतः C₀₂ 15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तेनेव C₀₂ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सा यान्ति
 C₀₂ 15b वा] CK₁₀K₇E ; च K₈₂ 15c °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र°] CK₈₂K₇E ; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇
 E ; देहे C₀₂, देह K₁₀ • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः]
 em. ; यं कालपाशमित्याह C₉₄C₄₅K₈₂, कालपासेति सत्वाह C₀₂, यं कालपाशमित्याहु K₁₀K₇, यं
 कालपाशमित्याहु E 16d °व्रतं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
 ; विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅ ; किञ्चिद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, किद्वि° C₉₄^{ac}, किञ्चि जि° C₀₂
 17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ***** त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled)
 कथं द्विज C₀₂ 17d वेत्तुमर्हसि] CK₈₂K₁₀ ; वेत्तुमर्हसि K₇, वेत्तुमर्हसि E 18a कला°] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}
 K₁₀K₇E ; काला° C₀₂K₈₂^{ac} • °कालं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कालश्च E 18b °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E ; °कला
 C₄₅K₇, °विधिं K₈₂

त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥

18c त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; त्रुटिद्वयं $C_{45}K_{10}$, त्रुटिद्वयं K_{82} • °मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$; °मेवस्तु
 C_{94} , °निमेषद्वि° K_{82} 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै त्रिंशता C_{45} , काष्ठा वै त्रिंशति
 C_{02} 19c मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; मुहूर्तं C_{45} , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
 E ; मानुषश्च] C_{02} • °त्तम] $CK_{82}K_7^pcE$; °तमः K_{10} , °त्तमः K_7 20a मुहूर्तं] $CK_{82}K_{10}K_7$;
 मुहूर्तं E 21a समा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मास C_{02} • °मासा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °मास° $C_{02}E$
 21b काल°] $CK_{82}K_{10}E$; कला° K_7 21c शतं] $CK_{82}K_{10}K_7$; शत° E 21b मानुष°] $C_{94}K_{82}K_{10}$
 K_7E ; माणुष्य° $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) 22 omitted in K_{10} (eyeskip from 21d to 24d) 22a षष्टिं चैव]
 CK_7 ; षष्टिं वर्ष° K_{82} , omitted in K_{10} , षष्टिश्चैव E 22b °युगः] $CK_{82}K_7$; omitted in K_{10} ,
 °युग E 22c द्विगुणः] $CK_{82}K_7$; omitted in K_{10} , द्विगुणा E 22d द्वापरो] $CK_{82}K_7$; omitted in
 K_{10} , द्वापरे E 23 omitted in K_{10} (eyeskip from 21d to 24d) 23a त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; त्रेता C_{02}
 , omitted in K_{10} , त्रेता K_7 23b °युगः] $CK_{82}K_7$; omitted in K_{10} , °युग E 23d ह्ये°] CK_{82}
 $K_{10}E$; हे° K_7 24 omitted in K_{10} (eyeskip from 21d to 24d) 24a चैकस्य] $CK_{82}K_7^pcE$; omitted
 in $K_{82}K_{10}$ 24c कल्पो] C_{45} ; कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, omitted in K_{10} 24d °दश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$
 E ; °दश C_{45} , omitted in K_{10} 25b °आहः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °आह C_{94} • परिकल्पितम्]
 $C_{94}K_7$; करिकल्पितम् C_{45} , परिकल्पितः $C_{02}K_{10}E$, परिकीर्तिता: K_{82} 26a प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}K_7E$; प्रलीयते C_{45} 26d अहागमे] $CK_{82}K_7$; अहाग× K_{10} , अह्लागमे E 27a °र्ध°] C
 $K_{82}K_7E$; °र्ध K_{10} 27cd °वाहुर्भृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °वाहु भृ° $C_{02}K_{10}$ 27d महर्षयः] $CK_{82}K_{10}$
 E ; महयः K_{82}^{ac} , महर्षयः K_7

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विग्रहे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत् क्वचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुद्धं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।

29 ≈ Kūmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7 34ab = Brahmanḍa-purāṇa 3.2.101

28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विहः C₀₂ 28c °चक्रं] CK₈₂K₇E ; °चक्र K₁₀ • °त्वैव] C₉₄K₈₂K₇E ; °त्वेव C₄₅K₁₀, °त्वेह C₀₂ 28d °श्रमं] CK₈₂K₇E ; °श्रमो K₈₂^{ac}, °श्रामन् K₁₀ • विग्रहे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; विग्रहे C₄₅ 29b कालः] CK₈₂K₁₀K₇ ; काल E 29c वशगाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; वशगा E 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₇ ; देवराज E 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; काल C₀₂K₁₀K₇E 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅ ; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °चक्रस्य C₀₂ 32b विनिःसृतम्] corr. ; विनिःसृतम् CK₈₂K₁₀K₇E (unmetr.) 32c परार्धं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परार्द्धं C₉₄ 32d वः] CK₈₂K₁₀K₇ ; यः E 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 33b °युतं] CK₈₂K₇E ; °तन् K₁₀ 33cd कोटिम°] CK₈₂K₁₀E ; कोटिर° K₇ 33d °बुद्धं] CK₈₂K₁₀E ; °बुद्धं K₇ 34a च] CK₈₂K₇E ; तु K₁₀ 34b शङ्कुः] corr. ; शङ्कु CK₈₂K₁₀K₇, शख E 34c मध्यमन्तं च] CK₈₂^{ac} ; मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तश्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇, omitted in E 34cd omitted in E 35b परार्धं] K₇ ; परार्धं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, परार्धं C₉₄, omitted in E 35 omitted in E 35c परार्ध°] CK₈₂K₁₀E ; परार्ध K₇ 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₇^{pc} ; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₇^{ac}, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E

पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।

ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।

कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।

देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।

ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव †सर्वेषामिव भूरिता:† ।

दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४०॥

[दश नामानि दिगष्टकानाम्]

सहासह सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।

प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१॥

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।

दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२॥

आग्नेये त्वेत्तदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३॥

39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

36e °वेद°] C₉₄E ; °वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), °वेदा K₈₂ 36f °आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °आख्यातं C₀₂K₁₀K₇E 37a ब्रह्माण्ड] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं] conj. ; प्रमाणञ्चापितं CK₈₂K₁₀E, प्रमाञ्चापितत् K₇ 37d महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂ ; महीम् C₉₄, मही K₁₀K₇E 38a प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₇ ; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं] K₈₂K₁₀E ; शक्या CK₇ 39c पुरा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; ममा° E 40b °षामिव भूरिताः] C₉₄C₄₅K₇ ; °षामेव भूरिताः C₀₂, °षामिव भूरिता K₈₂, °षामेव भूरिणाम् K₁₀, °षामेव भूर् इमां E 40c दिशा°] CK₈₂K₇E ; शिवा° K₁₀ 40d कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; य च कीर्तितम् C₄₅ 41a सहासह] CK₈₂K₁₀E ; सहासहः K₇ • सह्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सह्यो C₄₅, सज्ञो E 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विसह C₀₂ • सभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सभाः C₄₅, सता E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₇ ; प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रसहः C₀₂, सप्रहः E • सानुः] CK₈₂K₁₀ ; सानु K₇ E 41d पूर्वतो] CK₈₂K₁₀K₇ ; पूर्वतो E 42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भास× C₀₂, भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; भानु C₄₅ 42b द्युतिमो] CK₈₂K₁₀ ; द्युतिनो K₇E 42c दीप्ततेजा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दीप्ततेजा° E • तेजाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तेजश्च C₀₂ 43a आग्नेये] CK₈₂K₁₀E ; आग्नेय K₇ 43b द्विज] CK₈₂K₇E ; द्विजः K₁₀ 43c यमुना] CK₈₂K₁₀E ; यमुना K₇ 43d यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀ ; यमनो C₀₂K₇, यमुना K₈₂, यमुना° E

संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।
 नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥
 नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।
 वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥
 बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
 भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥
 नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
 वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥
 ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्वृषजो वृषनन्दनः ।
 नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥
 सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
 सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥
 इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
 इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥
 अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
 अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥
 सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।

44a संयनो] K_{82} ; संयमो $CK_{10}E$, संयमा K_7 • यमनो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; यमुनो° $C_{45}K_{10}$ •
 °यानो] $CK_{82}K_{10}E$; °यामो K_7 44b यनो यनः] K_{10} ; नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, नयो नयः C_{45} ,
 नयो यमः K_7 , नयोनय E 44c नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनो नदो E
 44d नगरो नगनन्दनः] K_{10} ; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोरगनन्दनः C_{45} , नगरोर°नन्दनः
 C_{02} , नगरोरगनन्दनः K_{82} , नगरोरगनन्दनः E 45a नगर्भो] $CK_{82}K_7E$; नृगभो K_{10} • गुह्यो]
 $CK_{82}K_{10}K_7$; गुह्यो E 45c वारुणेन] $CK_{82}K_{10}K_7$; वारुणे च E 45d शृणु] K_{10} ; शृङ्गे $C_{94}C_{45}$
 $K_{82}K_7$, शृङ्गे C_{02} , मूढे E 46a बभ्रः सेतुर्भ°] बभ्रं सेतुर्भ° $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ° C_{02} , बभ्रः
 सेतु भ° K_{82} , बभ्रं सेतुर्भ° K_{10} , बभ्रं सेतुर्भ° K_7 , बभ्रन्सेतुर्भ° E 46b °भाजनः] $CK_{82}K_{10}K_7$
 ; °भाजन E 46c भरणो] $C_{45}K_7$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणा $C_{02}E$, भरणा K_{10} 46d दशैते] CK_{82}
 $K_{10}E$; दशैते K_7 • °आलयाः] $CK_{82}K_{10}K_7$; °आलया E 47a °गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; °गर्भाश्च
 $C_{02}K_{82}E$ 47c °गर्भश्च] $CK_{10}K_7E$; °गर्भाश्च K_{82} 47d वृषभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वृषभ° C_{02}
 48a ज्ञातव्यश्] $CK_{82}K_{10}K_7$; ज्ञानवाञ् E abसम्यग्वृषजो] $CK_{10}K_7$; सम्यग् K_{82} , सत्यवृषजो E
 48d ये] $CK_{82}K_{10}E$; य K_7 • द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; द्विजः $C_{02}K_{10}$ 49a सुलभः] $CK_{82}K_{10}K_7$;
 सुरभः E • सुमनः] $CK_{82}K_{10}E$; सुमनाः K_7 49c सत सत्य] CK_7 ; सत्यसत्य K_{82} , सुत सत्य
 K_{10} , सत सत्या° E • लयः] $CK_{82}K_{10}E$; लयं K_7 49cd शम्भुर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; शम्भु द° C_{02}
 $K_{82}K_7$ 49d °नायकमु°] $CK_{82}K_{10}K_7$; °नायक उ° E 50b °वर्षणः] $CK_{82}K_{10}$; °*र्षणम् K_7 ,
 °दर्यं च E 50d दशे°] $C_{94}K_{82}K_7E$; दशै° $C_{45}C_{02}K_{10}$ 51b निर्मलो म°] $em.$; निमलो म° C_{94}
 , निर्मलोन्म° $C_{45}K_7$, निर्मलोत्म° $C_{02}E$, निमलोर्म° $K_{82}K_{10}$ 51c अक्षयश्चा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
 ; अक्षयाश्चा° C_{02} , अक्षयश्चा° E 51cd विष्णुर्व°] $C_{94}C_{45}K_7E$; विष्णु व° $C_{02}K_{82}$, विष्णुर्व° K_{10}
 51d मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7$; मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$, वरवर्षणः K_{10} , मध्यमे दशः E 52a सर्वेषां]
 $CK_{82}K_{10}E$; सर्वेषा K_7 • दशमीशानां] $CK_{82}K_{10}K_7$; दशरीशानां E 52b परिवार°] $C_{94}C_{02}K_{10}$
 K_7E ; परि° C_{45} , परिवारं K_{82}

शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

52d °वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °वारिता C_{02}^{ac} , °वारिता: E 53ab एकैकम°] $C_{94}C_{45}K_{10}$
 K_7E ; एकैकं म° $C_{02}K_{82}$ 53b परिवारितम्] $CK_{82}K_{10}K_7$; परिवारितमा: E 53c अयुतं] E;
 अयुतैः $CK_{82}K_7$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृ°] $CK_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृ° K_7 53d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em.;
 प्रयुतं नियुतैर्वृतः E; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10}
 54a परीवारो] $CK_{82}K_{10}K_7$; परिवारो E 54b नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; नियुत C_{02} • च] CK_{82}
 $K_{10}K_7^{pc}E$; च: K_7^{ac} 54c कोटिभिर्द°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; कोटिभि C_{45} • °कोट्येन] CE; °कोट्येन
 $K_{82}K_7$, °कोट्येन: K_{10} 54d एकैकः] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; एकैक $C_{02}K_{10}K_7$ • परिवारितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$
 K_7E ; परिवारितः] C_{94} 55a °कोटिषु] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; °कोटीषु $C_{94}K_{82}K_7$ 55b °वृन्दभृतैर्वृतम्]
 CK_{10} ; °वृन्दवृत्तैर्वृतं K_{82} , °वृन्दभृतै वृतं K_7 , °वृन्दं वृत्तैर्वृतः E 55d खर्वभिः] $CK_{82}K_{10}E$;
 खर्वभिः K_7 • °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_7$; °वारितः E 56b °गणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; °गणै
 वृतम् C_{45} , °गणे वृत्तं K_7 , °गणैर्वृतः E 56c °खर्वेषु] $CK_{82}K_{10}E$; °गर्वेषु K_7 56d °वारितम्]
 $CK_{82}K_{10}K_7$; °वारितः E 57a पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, पृथगेनैव C_{45}
 57b °वारितम्] K_{82}^{pc} ; °वारितः $CK_{10}K_7E$, °तं K_{82}^{ac} 57d समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; समुद्रैः C_{94}
 , दमुद्रैः] C_{45} • °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_7$; °वारितः E 58a तथै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तथे°
 C_{02} 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK_{82} ; मध्यसंख्यैस्तु तै वृतम् K_{10} , मध्यसंख्यैस्तु तेर्वृतं K_7 , मध्ये
 शङ्क्यायुतैर्वृतः E 58c मध्यसंख्येषु] $CK_{82}K_{10}K_7$; मध्ये शंखेषु E 58cd एकैकमनन्तैः] $CK_{82}K_{10}E$;
 एकैकं मनन्तैः K_7 58d °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_7$; °वारितः E 59b परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$
 $K_{10}K_7$; परार्ध°°°रितम् C_{02} , परार्धैः परिवारितः E 59d °वारितम्] $CK_{82}K_7$; °वारिवारितं
 K_{10} , °वारितः E 59e कथितो] $CK_{82}K_7$; {कथितो} K_{10} , कथिता E 59f शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
 E; शक्य C_{02} • सांख्यमु°] $C_{94}C_{02}K_{10}$; सांख्यमु° C_{45} , स्यख्यमु° K_{82} , संख्यमु° K_7 , संख्यामु°
 E

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६०॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
 विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्सहस्रिकम् ॥ १:६७॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।

62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व°, and the folios that may have contained verses 1.62cd–2.22 are missing.

60a प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇E ; प्रणामं C₉₄C₄₅ , प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्भवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; संक्षेपाद्भवतो C₄₅ , संख्येपाद्भवतो K₇ 61a परी°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परि° C₄₅ (unmetr.) 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ××× C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ , °कीर्तितः K₈₂ 62d रविः] CK₈₂K₇ ; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; प्रणामं C₄₅ 63c ब्रह्माण्डं चा] K₈₂ ; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇ , {ब्रह्माण्डाश्चा}° C₀₂ °मेयाणां] C₉₄K₈₂E ; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ 63d °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ 64b °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; ××मः C₀₂ 64c पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वं C₄₅ , पूर्णं K₇ 64d °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °तथा C₀₂ 65b प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇ ; प्राप्तं चोशनसं C₉₄ , प्राप्त*औशनसं C₀₂ , प्राप्तश्चोशनसं E 66b सूर्यं] C₀₂E ; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇ , सूर्य C₄₅ • त्रिंशत्स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; त्रिंशत्स° C₀₂ 66c °विंशत्सहस्राणि] corr. ; °विंशहस्राणि C₉₄ , °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , °विंशत्सहस्राणि E 67a °विंशत्°] E ; °विंश° CK₈₂K₇ 67b कीर्तितम्] E ; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{pc} , कीर्तिताः C₀₂ , कीर्तित K₇ 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂E ; विंशष्ठाय C₄₅ , वसिष्ठाय K₇ 67d विंशत्सहस्र°] corr. ; विंशत्सहस्र° C₉₄C₀₂K₈₂K₇E , विंशत्सहस्र° C₄₅ 68a अष्टा°] CK₈₂E ; आष्टा° K₇ 68c सारस्वतस्त्रि°] em. ; सारस्वता त्रि° C₉₄C₀₂K₈₂K₇E , सारस्वतास्त्रि° C₄₅ • °धामाय] CK₈₂K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 69b भर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; भार° C₀₂

दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७०॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्वर्यद्वताय तु ॥ १:७३॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मास्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

69d अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अभाषत] C_{02} , अभाषतः K_7E 70c त्रय्यारुणि] corr. ; त्रय्यारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}$, त्रय्यारुणि $C_{02}E$, त्रय्यारुणि K_7 70d अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7$; अभाषतः C_{45} , स्वभावतः K_{82} , ह्यभाषत E 71a त्रय्यारुणि°] corr. ; त्रय्यारुणि° CK_7 , त्रय्यारुणि° $K_{82}E$ • विप्रेन्द्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; विप्रेन्द्र C_{02} 71b धनंजय°] $CK_{82}^{pc}K_7E$; धन° K_{82}^{ac} • °भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; °भाषतः $C_{45}E$ 72c °जयाद्वि°] $C_{94}K_{82}E$; °जया द्वि° $C_{45}C_{02}K_7$ • °श्रेष्ठ] $CK_{82}K_7$; °श्रेष्ठो E 72d ऋणंजय°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; ऋणंजयाय° C_{45} 73a प्राप्तो] $CK_{82}K_7$; प्राप्तौ E 73c गौतमाच्च] $CK_{82}E$; गौतमाच्च K_7 • भरद्वाज°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; भरद्वाज° C_{45} 73d तस्माद्वर्यद्वताय] $CK_{82}K_7$; तस्माद्वर्यद्वताय E 74a राजश्रवास्] em. ; राजश्रव $CK_{82}E$, राजश्रव K_7 74c °शुष्मात्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °शुष्मा त° K_{82} 74cd प्राप्तस्तु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; प्राप्तस्तु° C_{02} 74d भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; omitted in C_{45} 75b °भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °भाषतः $C_{02}E$ 75d जातू°] corr. ; जतु° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, तु° C_{45} 76a द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु $CK_{82}K_7$, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जतुकर्णो महर्षिणम् $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$, जतुकर्णो महर्षिणः C_{02} , जकर्णो महर्षिण K_{82}^{ac} , जतुकर्णमहर्षिणा E 76d °मुनिः] $CK_{82}K_7$; °मुनि E 77a °हर्षाय] $CK_{82}K_7$; °हर्षणाय E 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; पुराणं सम्प्रकाशितां C_{02} 77e मानुषाणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; मनुषाणां C_{45} 77f भूयः] $CK_{82}K_7$; भूय E • °च्छसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °च्छसीति C_{02} Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] $CK_{82}K_7$; नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२॥

कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।

ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v–213r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab cf. Liṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जना×× C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] CK₈₂K₇; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; लयनं C₄₅; लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; वासिरानः C₄₅ 3c का] em.; को CK₈₂K₇, कि E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; प्रजा×या C₉₄ 4b न त्वं] CK₈₂K₇; तत्त्वं E • °हसि] CK₈₂E; °हसि K₇ 4c दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂; देवतै° C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E; अगम्यगमनं C₀₂, अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या°] K₇E; गुहा° CK₈₂ • समुद्धितम्] CK₈₂; समुद्धितं K₇, समुद्धिदम् E 5c प्रभुर्ने] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रने° C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇; दण्ड्यो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ण्डकः C₄₅, पण्डकः C₄₅ 6a सत्यो] CK₈₂K₇; सत्यौ E • तत्र] CK₈₂K₇; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; × C₉₄ 6c नानृजुर्न] em.; नाक्रजुर्न C₉₄E, नाक्रजुर्न C₄₅K₇, नाक्रजुर्न K₈₂, नाक्रजुर्न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] CK₇E; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ईर्ष्यता: C₀₂; ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सूचकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; शठो C₀₂, शठे E • मत्सरः] CK₈₂K₇; मत्सरा: E

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥
 आहूतसम्प्रवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३ ॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यङ्गरकं तथा ॥ २:१६ ॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम्

8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E ; व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇ ; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः]
 CK₈₂K₇ ; विक्लव E 9a मानवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; मावः C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] CK₈₂K₇ ; प्रशंसाश्च
 E 10c तत्रास्ति] CK₈₂K₇E ; तत्रा K₈₂^{ac} 11a ब्रज तः] CK₈₂E ; ब्रजस्तः K₇ 11c कर्म नाः]
 em. ; कर्म न CK₈₂K₇ , कर्मणा E 11d कलिः] CK₈₂K₇^{pc} ; कलि K₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇
 E ; च न त्रेता C₉₄ , च त्रेता न C₄₅ 12b कृतं चाः] C₀₂K₈₂ ; कृतश्चाः C₉₄C₄₅K₇E 12c मन्वन्तरं
 न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E ; मन्वन्तरास्ति C₀₂ , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₇ 12d कल्पश्चैव] CK₇E ;
 कल्पं चैव K₈₂ 13a आहूतः] CK₈₂K₇ ; आभूतः E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] CK₈₂K₇ ; ब्रह्मरात्रिदिवस्
 E 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E ; जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅ , जन्ममरणन्त्रत K₇ 13d आपदं] CK₈₂
 K₇ ; अपदं E 14a चाशापाशः] C₄₅K₇^{pc} ; च सायाशः C₉₄C₀₂K₈₂K₇^{ac}E • •बद्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ;
 •बद्धो C₀₂ , •वृद्धो E 14b •मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; •मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; देवो
 C₄₅ 15b गन्धर्वाः] CK₈₂K₇ ; गन्धर्वो E 16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; जयो C₉₄ • नाह्निकस्तः] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₇E ; नाह्निक तः C₄₅ 16d न तिर्यङ्गरकं] em. ; नातिर्यन्नरकस् C₉₄C₀₂K₈₂ , नातिर्यन्नरकन्
 C₄₅ , नातिर्यन्नरकस् K₇ , न तीर्थन्नरकन् E 18a हरेच्छाप्रभवाः] K₇ ; हरेच्छप्रभवाः CK₈₂ ,
 हरेच्छाप्रभवा E

देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२०॥
 स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चेति कश्चन ॥ २:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्यहम् ।
 भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८॥

18c वर्ज्यानि] CK₈₂K₇ ; वर्ज्यानि E 19a °गुणोत्सेधा] conj. ; °गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ,
 °गुणोच्छेधा C₀₂ , °गुणाच्छेधा E 19b विस्तारश्च] K₇ ; विस्तारं च CK₈₂E • °विधः] K₇ ;
 °विधा CK₈₂E 19c अनेकाकार°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; अनेकार° C₉₄ 20a अन्ये] CK₈₂K₇ ; बहु°
 E 20c षण्डाश्च] CK₈₂K₇ ; षण्डाश्च E 20d °रुहानि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °रुहानि C₀₂ , °सहानि
 E 21a स्वादु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; स्वाधु° C₉₄ • °मूल°] CK₇E ; °मूला K₈₂ 22c °बालाः] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₇ ; °वराः E 23c °द्वय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °द्व° K₈₂ • °विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 ; विज्ञेया E 23d °त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °त्तमः K₈₂ 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇ ; omitted in K₈₂ , तव शक्तिश्च भो द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; omitted in K₈₂ 24d न तिर्यञ्चेति कश्चन] K₈₂K₇ ; न तिर्यञ्चेति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E , न
 तिर्यं चेति कश्चन K₈₂ 25c भोगमक्षयस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भोगमयास्तु त° E 25d °मृत्युर्न]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °मृत्यु न K₁₀ 26b प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रभा E 26d °शानानां] C₉₄C₄₅
 K₈₂E ; °शानाना K₁₀ , °गानानां K₇ • स्मृतालयः] C₉₄K₁₀K₇ ; स्मृतालय C₄₅ , स्मृतालय K₈₂
 , स्मृतालया E 27a °भाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °भा E 27b ज्ञेयास्त°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; ज्ञेया
 त° K₈₂E • °आलये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °आलयं E 27d दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; दिशि° K₁₀
 28a °प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °प्रभा E 28b दक्षिणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दक्षिण° E • दिशम्]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; दिशम् C₄₅E 28d °घोरा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °घोरा° E • °श्रिताः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ ; °श्रिता E

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्तृस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तत्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा मही पूर्णा...

29b पश्चिमां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; पश्चिमा C₄₅ • दिशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; दिशि K₇ • श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; श्रिता E 29d सद्यमिष्टा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; सद्यमिष्टा K₈₂ • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; स्मृताः C₄₅ 30b उत्तरां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; उत्तरा C₄₅ • दिशम्] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दिशम् C₉₄ 30d लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; लय K₇ 31a कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कला E 31b चतुष्कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; चतुष्कले E 31d वामदेवा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; वामदेव K₁₀ 32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेया E 32b संसारा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; संसा C₄₅^{ac} 32c त्रिंशत्क] corr. ; त्रिंशक C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेयाः E 32d सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; सत्तमः K₁₀E 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₇ ; संख्या वर्णा C₉₄K₁₀ , संख्या वर्णा K₈₂ , संख्या वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E ; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त] em. ; बोधव्या त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 34a कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कृष्टा K₈₂K₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; योग समभ्यसेत् K₁₀ 34c योग] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; योग E 35c तप] E ; तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; शक्येत C₄₅ , शक्यते E 35f देवै] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; देवै K₇ • धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; धनम् C₄₅ 36a गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शक्यन्ते E 37a द्वीप] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; द्वीप K₇ • समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; समुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀ , गन्तु K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शक्यन्ते E

स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥
 यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
 ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥
 कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
 अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
 त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

38a स्वदेहान्मांसं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्वदेहात्मांसं K₇, स्वदेहात्मांसं E 38a °स्व] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇E ; °स्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₇E ; °दुष्कृतः K₁₀ 39c °दानं] C₉₄C₄₅K₇E ; °दानं K₈₂, °दानै K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅
 K₈₂K₇E ; °पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु
 K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; भुङ्क्ते K₇, भुक्ता E • °गः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; °गाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; धर्मो K₇ 40e °कलनात्कालं] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇E ; °कलना कालं K₁₀ Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; नामाध्याय द्वितीयः
 K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।

चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।

देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।

तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47–48 (sic!), K₇ ff. 213r–214v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 3 ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab. 6ab cf. Devipurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; आहु E 1d स्मृताः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; स्मृता C₄₅, स्मृतः E 2a कौतूहलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; समोत्पन्नं K₇ 2b संशयं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म°] C₉₄K₁₀ ; आधारणात्प° C₄₅, आधारणात्म° K₈₂K₇, आधारणे म° E 3d °भिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E ; °विधीयते C₄₅K₁₀ 4ab °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C₉₄ ; °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च° C₄₅K₁₀, °स्मृतिद्वयो मूर्तिं च° K₈₂K₇, °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E 4b °वृषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वृष K₇ 4c चतुरा°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; चातुरा° C₉₄K₇ 5a विज्ञेयाः] em. ; विज्ञेयः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, omitted in C₄₅ 6a ब्रह्मणो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; भित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; धर्म K₁₀ 6d °मध्यमाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, omitted in C₄₅ 7a °आक्षी] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅, °आक्षि E 7b °आद्याः] em. ; °आद्या K₁₀K₇E, °आद्याः K₈₂, omitted in C₄₅, °आद्या C₉₄ • °हराः] K₁₀E ; °हरा C₉₄K₇, omitted in C₄₅, °*माराः K₈₂

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वयसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदरकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] C₉₄K₁₀ ; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह C₄₅ (eyeskip from 3.5a), तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₇E ; विगतराग उ C₉₄K₁₀, omitted in K₈₂^{ac}
 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄ ; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E 9b पुष्टिर्मेधा] C₉₄C₄₅ K₈₂K₁₀K₇ ; पुष्टि मेधा E • लज्जा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; लज्जा K₈₂ 9c बुद्धिः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj. ; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂ ; काम° C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म° E 11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; लाभ° K₈₂E 11b पुत्रः] em. ; पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुत°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; श्रुत° C₄₅ 11c त्वभयः पुत्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; त्वभयः पुत्रौ E 11d दण्डः] corr. ; दण्डे C₉₄K₈₂ , दण्डो C₄₅, दण्ड° K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅ K₈₂K₁₀K₇ ; लज्जायाः विनय° E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂EK₁₀K₇ ; सुतः ** C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ 12c सुधियः] E ; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पुत्रः E 12d अप्रमाद°] C₉₄C₄₅EK₁₀K₇ ; अप्रमादा° K₈₂ 13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; वपो K₈₂ 13d सिद्धे°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇

स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३॥

विगतराग उवाच ।

मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।

कौतूहलमतीवं मे कर्तव्यं ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रुतिस्मृतिद्वयी मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।

दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।

अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६॥

धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववहितो द्विज ।

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।

हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८॥

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृगयजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MBh Indexes 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥

13e स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E 14a धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मं K₇, धर्मः E 14c कौतूहलं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कोतूहलं C₄₅ • °तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °तीव मे C₄₅ 14d कर्तव्यं] em.; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • °संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; °संशयः C₄₅K₁₀ 15a श्रुतिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; श्रुतिः C₄₅E • द्वयी मूर्ति] K₇; °द्वयोर्मूर्तिर् C₉₄, °द्वयोर्मूर्ति C₄₅E, द्वयो मूर्ति K₈₂K₁₀ 15b °कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; °कीर्तितः K₁₀, कीर्तिता: K₇ 15cd °बन्धमिं] em.; °बद्ध इ° C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °बन्ध इ° K₁₀E 15d श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E 15e स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 16a नियमं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमै° K₈₂ 16d °मानृशंस्यं] em.; °मनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °मानृशंस्या K₇ 17a धन्या°] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्यं] E; माधूर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ 17b आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च E 17d °माहुर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °माहु मं K₇ 18b शृणुष्व°] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्व° K₈₂K₁₀ 18c बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E 18e हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • °विधामाहुं] C₄₅K₈₂K₇; °विधमाहुं C₉₄, °विधान्याहुं K₁₀, °विध प्राहुं E 19a काष्ठलोष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठलोष्टं K₁₀ 19b निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; निर्दया E

तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधबन्धजनाः स्मृताः ॥ ३:२०॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१॥
 यस्य यस्य हरेद्विजितं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३॥
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।

19c °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °भिन्नाङ्गा E 20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; भुजोरश्च K₈₂E
 20b शिरोरुक्कण्ठ°] corr. ; शिरोरुक्कण्ठ° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शिरोरुः कण्ठ° E 20c अनाहता
 म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀ 20d °जनाः स्मृताः] conj. ; °नजाः स्मृताः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , °नजाः स्मृता K₇ , °नज स्मृतः E 21a °चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °चौरभयै
 घोरै K₁₀ 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; अन्ये चापि K₇ 22a हरेद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; हरे
 वि° K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; वध E 22a °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °विभूतानां
 K₁₀ 22b तद्वारा नि°] conj. ; तद्वारान्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , तद्वारान्नि° E 23ab °शस्त्रैर्माया°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °शस्त्रै मा° K₇ , °शस्त्रैर्मया° E 23c हिंसकान्याहु] C₄₅K₁₀K₇ ; हिंसकान्याहुर्
 C₉₄K₈₂ (unmetr.) , हिंसकेत्याहु E 24c परमं धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂E ; परमं धर्म K₁₀ , परमो धर्म
 K₇ 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E ; त्यजेच्छ दुरात्म* C₉₄ , त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂ , त्यजेत्स
 दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °तन् C₄₅E 26d परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ;
 पर तपोधमाः E 27a यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; यो न हिन्सन्ति K₁₀ , यो हि नास्ति न E
 27b उद्भिज्जादि] em. ; उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E , उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ;
 °विधिं K₇ 27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पुरुष° E 28a °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E ; °दया नित्यं
 C₄₅K₁₀ , °दया नित्य K₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; यज्या K₁₀ 29a परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀
 K₇E ; परन्ती° C₄₅

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 • C₀₂ resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in CK₈₂K₁₀K₇ 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृतं)

30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E ; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ 30c परमं] CK₈₂K₁₀K₇ ; परमो E 30d परमा] CK₈₂K₇E ; परमां K₁₀ 31ab omitted in E 31c लाभः] K₇ ; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] CK₁₀K₇E ; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇ ; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, धर्म् K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] CK₈₂K₇ ; ××××××× K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32e अहिंसा परमं ब्रह्म] CK₈₂E ; {अहिंसा परमं ब्रह्म} K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E ; मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि° K₁₀, {मांसाशनान्नि°} K₇ 33d मांसं] C K₈₂ ; मांस K₁₀E, मांसं K₇ 34a °मांसेन] CK₈₂K₁₀E ; °मासेन K₇ 34b वर्धयितु°] CK₈₂K₇E ; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; पितृन् C₀₂E, {पितृन्} K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] CK₈₂K₁₀K₇ ; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °देवत° C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E ; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, ××××××× K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] CK₈₂K₇E ; ××{त्र मनुरब्रवीत्} K₁₀ 36a क्रीत्वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] CK₈₂K₁₀K₇ ; °प्युत्पाद्या° E 36b °हृत°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °हित° E • वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; च E 36c पितृश्चार्चयित्वा] CK₈₂K₇ ; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्पयित्वा E 36d मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांसं K₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शल° C₀₂ 37c °वृत्तानां] CK₈₂K₇ ; °वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; त C₄₅

मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
 निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकाशात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

38a पर्ण°] CK₁₀K₇ ; पण्ण° K₈₂ ; पर्णा° E 38ab °हाराद] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; °हाद K₁₀^{ac} , °हारा
 अ° C₄₅K₈₂ 39ab °हारा रा°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °हाराद्रा° C₉₄C₀₂K₇E 39d °भोजिभिः] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; °भोगिभिः E 40a मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांसं K₇ 40b हीहेत] CK₇E ; हीयेत K₈₂K₁₀
 40c गुणाकाशा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; गुणा कुर्या° E 41b °यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °धर्मसमीहया
 C₀₂ , °यज्ञसमीहयाः K₇ , °धर्मसमीहय E 41c यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; यशं C₀₂ 41d परा
 गतिः] C₀₂K₈₂K₇ ; परा गतिः C₉₄ , पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀ , परा गतिः E 42a त्रैलोक्यं] CK₈₂K₇
 E ; त्रैलोक्य K₁₀ • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; अखिलं C₉₄ , अखिलं
 दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂ 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; C₉₄ • महीं] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मही C₀₂ 42c °कोटि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E ; स्ना C₄₅ 42d °फलमहिंस°] CK₈₂K₁₀E ; °फलं त्वहिंस° K₇ • निःसंशयः] C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇ ; C₉₄ , निःसंशय C₄₅ , निःसंशय E Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] CK₈₂K₁₀
 ; नामाध्यायस्तृतीय K₇ , नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतु सुदुःसहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्पथि भयातुरः ।

पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।

5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; Kaundinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थे ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि ॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114-24117 : न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृताञ् ? आहुरपातकानि ॥

1a सद्भावः] CK₈₂K₇ ; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₇E ; सत्यमित्याहु दृ° C₉₄ , सत्यमित्याहु दृ° C₀₂ , सत्यामित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °प्रत्यय° C₀₂ , °प्रत्येय° K₇ , प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; यथाभूतार्थ° C₀₂^{ac} , यथाभूतार्थ° कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; तत्सत्यकथक° C₄₅ , कथनं स्मृतं C₀₂^{ac} , सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सुदुसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; (सत्य)मुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] CK₁₀K₇E ; °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शस्त्र C₀₂ , सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] CE ; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °तुर C₄₅ 4c पृच्छतो] CK₈₂K₁₀K₇ ; पृच्छते E 4d तद्वापि] CK₈₂K₇E ; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; राज न C₀₂ , राज्यं न K₈₂ 5c °त्यये] CK₈₂K₇E ; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °पहारे C₀₂K₁₀ 6b °मानुष°] CK₈₂K₁₀E ; °मानुष्य° K₇

सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६॥
 सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७॥
 सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८॥
 सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१०॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिराचरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।

9c cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 ≈ Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42: अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ 10cd = MBh 1.69.22cd and 13.74.29cd 11c ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ 13c ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

6c श्रेष्ठं] CK₈₂K₇ ; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वच्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; सत्यं • C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; धर्म C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂ , सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] CK₁₀K₇ ; पोत K₈₂ , प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञानविस्तरम् E 8a ऽष्टगतिः] CK₈₂K₇E ; ऽष्टागतिः K₁₀ 8c तीर्थं] CK₈₂ ; तीर्थ K₁₀K₇ , तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सत्य C₄₅ 9b शमः] CK₈₂K₇E ; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्यं C₄₅ , सत्य K₇ 9d सुखम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुखः E 10a ऽसहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ऽसहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तुल्यया C₀₂ 10c ऽसहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ऽसहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇ ; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिता: C₉₄ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅ , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिता: C₀₂ , सूर्य सत्ये] ××× वी स्थिता K₁₀ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता: E 11c वायवो] C K₈₂K₇E ; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सागरा C₀₂ 12b समयेन] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन] CK₈₂^{pc}K₁₀E ; सत्येन K₈₂^{ac}K₇ 13b शशिराचरः] K₈₂K₁₀K₇ ; शशिभाचरः] C₉₄ , शशिचरः C₄₅ , स शिरा वरः C₀₂ , शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₇ ; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀ , विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂ , तिष्ठते विन्ध्यो E 14a ऽलोकः] E ; ऽलोक CK₈₂K₁₀K₇ • स्थितः] CK₈₂K₁₀E ; स्थिः K₇ • सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्यं E 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; मेरु C₀₂E

वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥
 एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।

14c वेदास्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; देवास्ति° C₄₅ ; वेदा ति° E 14d सत्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ;
 ; धर्मे C₀₂ • प्रतिष्ठति] CK₈₂K₁₀E ; प्रतिष्ठति K₇^{ac} , प्रतिष्ठितः K₇^{pc} 15a गौः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ;
 गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; क्षीरं C₄₅^{ac} , क्षीरं नित्यं C₄₅ 15b क्षीरे घृतं
 स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂ , क्षीरे घृतं स्थितम् K₁₀ , क्षीरं स्थितं घृतम् E
 15c सत्ये जीवः] CK₈₂K₁₀ ; सत्ये जीव K₇ , सत्यं जीव E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; जीव
 C₀₂ 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; सत्यमेकेन K₁₀ , सत्यमेकेन C₄₅ 16b धर्म°] E ; धर्मः CK₈₂
 K₁₀K₇ • °निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °निश्चयः C₉₄ 16d सत्यमेकं] CK₈₂K₇E ; सत्यमेकं K₁₀ •
 सुरक्षितम्] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; सुरक्षितः K₈₂ , सुरक्षितम् C₄₅ 17a एतत्सत्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ;
 एवं सत्य° C₄₅ 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₇ ; सुव्रते C₄₅K₁₀ , सुव्रतः C₀₂ , सुव्रतं E 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; तृप्ति C₀₂ • विजानामि] CK₈₂K₇E ; विजानामि K₁₀ 18b श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C₉₄ , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d °धन] C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धन
 C₉₄ , °धनः C₄₅K₇ 19b °कीर्तितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °कीर्तिताम् C₄₅ 19d उत्कोचं च ततः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; त्कोच ततः C₄₅ , उत्कोचं चानृतः E 19c तुलाव्याजः] C₄₅K₇E ; तुलाव्याज
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ 19d °सह्य°] CK₈₂K₇E ; °सह्य K₁₀ • °स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °स्तेन C₉₄K₇
 • पञ्चमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चमः C₀₂E 20a धृष्टदुष्ट°] C₉₄K₈₂K₇E ; धृष्टदुष्ट° C₄₅ , धृतदुष्ट°
 C₀₂ , दृष्टदुष्ट° K₁₀ 20b °कर्षणम्] CK₁₀K₇E ; °कर्षण K₈₂ 20b वार्यमाणो ऽपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E ; वार्यमाणो वि° C₄₅ 21a उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] CK₈₂K₇
 E ; विप्रेन्द्र K₁₀ 21b °संकर°] C₀₂K₈₂ ; °शङ्कर° C₉₄C₄₅K₁₀ , °संकर° K₇ , °संहार° E •
 °कारकम्] CK₁₀K₇E ; °कारकः K₈₂

मूलकार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ॥ ४:२१॥
 तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ।
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ॥ ४:२२॥
 तं च स्तेनम् विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ।
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ॥ ४:२३॥
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटका यटिका नराः ।
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ॥ ४:२४॥
 अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ।
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ॥ ४:२५॥
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो जनयः ।
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ॥ ४:२६॥
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ।
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७॥
 प्रच्छन्नो ह्रियते च वित्तमथवा प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।

21c °विनाशार्थं] CK^{pc}₈₂K₁₀K₇E ; °विनाशार्थं K^{ac}₈₂ 21d °त्कोचः] CK₈₂K₇ ; °त्कोचं K₁₀ , °त्कोच
 E 22ab विजानीयाद्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विजानीया द्र° C₀₂ 23a तं च स्तेनम्] C₉₄ ; तच्च
 स्तेन C₄₅ , तं च स्तेयं K₈₂ , तच्च तेय K₁₀ , सो ऽपि तेन C₀₂E , तच्च तेन K₇ 23b °हारकम्] C₉₄
 C₄₅K^{pc}₈₂K₇E ; °हारकः C₀₂ , °हारका K^{ac}₈₂ °हारकाः K₁₀ 23d परस्वार्थं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; परस्वार्थ
 C₄₅K₁₀ , परस्यार्थं E • हरेद्यदि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; हरेद्यति C₄₅ 24b कूटका यटिका] C₄₅C₀₂
 K^{ac}₈₂K₇ ; कूटका यटिका C₉₄ , कूटकार्यटिका K^{pc}₈₂E , कूटका पटिका K₁₀ 24c °र्जव°] CK₈₂K₇
 E ; °जव° K₁₀ 24d च्छद्मना] E ; च्छद्मना CK₈₂K₁₀ , च्छद्मना K₇ 25ab मूढः स] CK₈₂
 K₇E ; मूढास्स K₁₀ 25b चोरश्चोर] C₉₄C₀₂K₁₀E ; चौर चोर C₄₅ , चौरश्चौर K₈₂ , चौरश्चोर K₇
 25cd omitted in E 25c स्तेय°] K₈₂K₇ ; तेन C₉₄ , स्तेन° C₄₅C₀₂K₁₀ , omitted in E 25d °समः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °समं C₀₂ , omitted in E 26ab omitted in E 26a स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 ; तेन C₀₂ , स्तेय° K₇ , omitted in E 26b स्तेन°] CK₁₀E ; स्तेय° K₈₂K₇ 26c स्तेय°] K₈₂
 K₇E ; स्तेन° CK₁₀ • °समा] C₀₂K₁₀ ; °समो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E 26d स्तेन°] CK₁₀ ; स्तेय° K₈₂
 K₇ , तेन E 27a स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; स्तेय° C₀₂K₈₂E • °सम] CK₈₂K₇E (unmetr.) ; °सम
 K₁₀ 27b स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₈₂K₇ , तेन E 27c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय° C₀₂
 K₈₂K₇ , तेन E 27d स्तेन°] K₁₀ ; स्तेय° CK₈₂K₇E 27e स्तेय°] C₀₂ ; स्तेन° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 , स्तेन्य° K₇ , तेन E 27f स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₇ , तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्रस्थन्नो C₄₅ • च वित्तमथवा] K^{pc}₈₂E ; वित्तम् C₉₄K^{ac}₈₂K₁₀ , ऽर्थमन्यपुरुषः C₄₅K₇ ,
 चित्त C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; प्रत्यक्षमनो C₄₅ , प्रत्यक्षमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन°]
 C₉₄C₄₅K₈₂ ; निक्षेपा धन° C₀₂K₁₀K₇ , निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °हारिण्यो
 C₄₅ , °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ऽन्यमधनो C₀₂ , ऽन्यविधयो E • चान्यो]
 CK₈₂K₁₀K₇ ; चान्या E • हरेत्] CK₁₀K₇E ; हरे K₈₂

अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना अन्यो हृताद्वै हृता
अन्यः क्रीतधनो परो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८॥

स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।

प्राप्तः शासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
! कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतुकर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१॥

The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29-46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

28c अन्ये लेख्य°] corr. ; अन्या लेख° C₄₅C₀₂ ; अन्यो लेख्य° C₉₄ , अन्यो लेख्य° K₈₂K₁₀
K₇ , अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °धन्यो C₄₅ • हृताद्वै] CK₇E ; हृतद्वै
K₈₂ , हृताद्वै K₁₀ 28d अन्यः क्रीतधनो] CK₈₂K₁₀ ; अन्य क्रीतधनो K₇ , अनाश्रीतधनं E •
परो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀ ; परो धयहृत C₄₅ , परो धनहृत K₈₂ , परोधप्रहृत K₇ , मदा ह्यपहृत
E • जघन्याः] CK₈₂K₁₀K₇ ; जघन्यः E 29a स्तेनस्तुल्य] E ; स्तेनस्तुल्य C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.) ,
स्तेयस्तुल्य C₀₂ , स्तेयस्तुल्य K₈₂ (unmetr.) , तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.) 29b यावज्जीवति] CK₈₂K₁₀
K₇ ; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] C₄₅K₁₀K₇ ; °पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्] CK₈₂K₁₀K₇
; संत्रास्यमानो शठः E 29c प्राप्तः] CK₁₀K₇E ; प्राप्त° K₈₂ • °सह्य°] CK₈₂K₇ ; ×× K₁₀ , °सद्य°
E • °विषमं] em. ; °विषमः CK₈₂K₇E , ××× K₁₀ • कर्मेरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; कर्मेरितः C₉₄ ,
××/रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] CK₈₂ ; निरयमाक्रन्दमानो K₁₀ , निरयं स क्रन्दमानो
K₇ , नियममाक्रन्दमानो E 30a निरयात्तिर्यत्व°] C₄₅K₈₂ ; निरयान्तिर्यत्व° C₉₄ , निरया तिर्यत्व°
C₀₂ , निरयात्तिर्यत्व° K₁₀ , निरयान्तिर्यक्ष° K₇ , निरयान्तिर्यक्त° E 30b तिर्यत्वे] CK₈₂K₇ ;
तिर्यत्वे K₁₀ , तिर्यक्त° E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅ ; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇ , तथैकमेकशतिकं
C₀₂ , तथैकमेकशतिकं K₁₀ , तथैकमेकशतिकं E • °भ्रम्य°] CK₇E ; °भ्रम्य K₈₂ , °भ्रम्य K₁₀
• वर्षाबुदम्] K₇^{pc} ; वर्षाबुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac} , वर्षाबुदः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ;
मानुष्य C₄₅ (unmetr.) , मानुष्य K₁₀ (top of akṣaras lost) • विपुले] CK₈₂K₇ ; विपुल K₁₀ (top
of akṣaras lost) , विपुल E • दारिद्र्य°] CK₈₂K₇ ; *रि* K₁₀ , दारिद्र्य° E 30d तस्माद्दु°] C₉₄C₄₅
K₈₂K₇E ; तस्मा दु° C₀₂ , तस्मा दु° K₁₀ • चाश्रयेत्] CK₁₀K₇E ; चाश्रत् K₈₂ 31a °शिव°] C
K₈₂K₁₀E ; °शिवं K₇ 31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; अवाम्वा C₄₅ , **स्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे°]
C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; अतिथिद्वे° C₀₂ , अतिथे द्वे° K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; नृशंसा C₄₅K₇E

अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
 सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२॥
 पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
 पितृदेवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३॥
 पृथ्व्यां गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
 यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वकृतं भवेत् ॥ ४:३४॥
 गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
 सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५॥
 जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
 घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६॥
 पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
 ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
 ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
 तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७॥
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
 दुहन्ति वाहन्ति बहिश्चरन्ति ।
 तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८॥

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः 38a cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस् तुल्यं न पश्यामि धनं किं चिद् इहाच्युत

32a °मूर्तिः] CK₈₂K₁₀K₇; °मूर्ति° E 32b °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] CK₈₂; {सूर्य°} K₁₀K₇, सूर्य° E • दीक्ष°] CK₈₂K₇; {दी°} K₁₀, दीक्ष° E 33b °करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °करः पिता° K₁₀, °करपिताः C₀₂ 33c °दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °देवत° C₄₅, °वत° K₁₀ 33cd °दित्यमानृशंस तमन्वितः] em.; °दिश्वमानृशंस तमन्वितः C₉₄C₄₅, °दित्यमनृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, °दिश्व अनृशंस तमन्वितः K₈₂, °दिश्वमनृशंस तमन्वितः K₇, °दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E 34a पृथ्व्यां] E; पृथ्व्या C₉₄C₄₅K₇, {पृथ्व्या°} C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀ 34b वन्देत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वन्देन वन्देत C₄₅, वन्देत C₀₂ 35a पवित्रं] CK₈₂K₇E; {पवित्र°} K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; {मङ्गल्य°} K₁₀, माङ्गल्यं C₀₂K₇E • देवताः] CK₇; दैवताः K₈₂, {देवता°} K₁₀, देवता E 35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °स्मादुव C₄₅, °स्माद्गावं E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; जातमात्रस्य लोकस्य° K₁₀, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य लोकस्य C₄₅^{pc} 36d शकृत्कर्षणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {शकृत्कर्षण°} K₁₀, क्षत्कर्षणं C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E; °पवित्रपूतं C₉₄ (unmetr.), °पवित्रं C₄₅ (unmetr.), °पवित्रपूत K₁₀, °पवित्रपूतं K₇ (unmetr.) 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गव्या C₀₂, {°गव्या°} K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्ग°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्व° C₄₅ 38a गोभिर्न] K₇; गोभिस्तु° CK₈₂K₁₀ (unmetr.), गावतु° E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; {दत्ता°} C₀₂, दत्ता E

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यम्

शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।

अशेषयज्ञतपदानपुण्यम्

लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।

अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।

अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ॥ ४:४१ ॥

अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ।

आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च ॥ ४:४२ ॥

अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ।

पुत्रदारात्मनो वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ॥ ४:४३ ॥

श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ॥ ४:४४ ॥

चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ।

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ॥ ४:४५ ॥

पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ।

44cd cf. MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा

39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] CK₈₂K₁₀K₇ ; यः प्रकरोति E
 39b गवां तु] C₄₅K₇ ; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , गवानाम् E 39c °तप°] CK₈₂K₇ ; °तप° K₁₀ ,
 °जप° E 39d लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄ , लभत्यसौ
 तमनृतं स कर्ता C₀₂ , भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; प्रशंस्यते C₀₂
 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E ; न गच्छेत C₀₂ (eyeskip to 4.40c) , न पी° K₁₀ , निपीड्येत K₇
 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; अति C₀₂ , *** K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; नुदुष्यति C₄₅ ,
 *दुष्यति K₁₀ 41c अतिथि°] C₉₄K₈₂ ; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E , अतिथि K₁₀ • °प्रिय°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇E ; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; यर् C₉₄ , य K₈₂ 42a अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇ ; अतिथि°
 C₉₄K₈₂K₁₀ , अतिथि E 42ab °संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °संता यस्य C₄₅ 42b पुण्य°]
 CK₈₂K₁₀E ; पून° K₇ 42c °आर्घ°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °आर्घ्य° E 43a अन्नव°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E
 ; अन्नम्ब° C₀₂ , °अन्नव° K₁₀ 43b निवेदयेत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; प्रदापयेत् E 43c °दारात्मनो]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °दारात्मनो C₉₄ , °दारात्मको E 43d °पूजयेत्] C₉₄K₈₂E ; °पूज्यते C₄₅
 C₀₂K₁₀ , °पूजते K₇ 44a श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E ; चापि कल्पेन C₉₄ 44c °चरणं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °प्रवरं E 44d देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E ; देशजन्मना C₉₄ 45a चिन्तयेन्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; चिन्तयेन्म° C₄₅ , चिन्तयेन्म° K₇
 45b °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °गताः C₀₂ , गतम् K₁₀ 45d °सूय°] C₉₄K₈₂K₇E ; °सूर्य° C₄₅
 C₀₂ , °सूर्य° K₁₀ 46b °तपः°] CK₈₂K₁₀E ; °तप° K₇ (unmetr.)

अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ॥ ४:४६॥
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
 न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित् ॥ ४:४७॥
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ।
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ॥ ४:४८॥
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवंगतम् ।
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
 त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४॥

46d नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₇ ; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅ , नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂ , नृसमतमुत्सृजेत् K₁₀ , न संशय समश्नुते E 47c न गतिमं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; न गति ना° K₈₂ , न तिथिम° C₀₂E 47d कर्हिचित्] C₉₄E ; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 48a °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यान्ति° C₀₂ 48c सक्तु°] em. ; शक्तु° C₉₄C₄₅ , शक्तु° C₀₂ , शक्तु° K₈₂K₇ , शक्तु° K₁₀ , शक्ति° E • चैकेन] CK₈₂K₁₀E ; चेकेन K₇ 48d आसीन्महाद्भुतः] corr. ; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , आसी महद्भुतः C₀₂ , आसीन्महाद्भुतः K₇ , आसीन्महाद्भुतम् E 49a °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °प्रादानेन C₀₂ 49b स्व°] CK₈₂K₁₀ ; स° K₇ , स° E • °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °गतः C₀₂ 49d °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °त्तमम् C₀₂ , °त्तमः E 49f कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कीर्तितम् C₀₂ , कीर्तिताः E 50b धर्मसार°] em. ; धर्मः सार° CK₈₂K₁₀K₇ , धर्मभार° E 50c स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्वर्ग° C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₇ 51a दमस्ती°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दम C₀₂ , दमं E • काम°] CK₈₂K₁₀E ; काम° K₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °दम C₀₂ 52b °भ्रमर°] CK₈₂K₁₀E (unmetr.) ; °भ्रमर° K₇ 52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; घ्राण° C₄₅ , घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °न्द्रियः E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्व° C₄₅ • °हराः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °हरा E 54a मृगे] CK₈₂K₇ ; मृगो K₁₀E • श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; श्रोत्र° C₀₂ , श्रोत° K₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °वचशा° C₄₅ 54b पतङ्गाश्च°] CK₈₂K₁₀K₇ ; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सो मृताः C₀₂ , °षो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; नष्टो C₄₅

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
 पुरुरवातिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सगरश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धातो नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥
 अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाशो
 भवन्ति विप्रा दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

55b °सदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °सदुःसह C₄₅ , °सुदुस्सहः K₁₀ 55c पुनः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E ; पुन C₉₄^{ac} 55d तेभ्यः] CK₈₂K₁₀K₇ ; तेभ्य E 56a पुरुरवा°] corr. ; पुरुरवो C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , पुरुरवे C₀₂ , पुरुरवा° E • °तिलोभेन अतिकामेन] CK₈₂K₁₀K₇ ; °तिकामेन
 अतिलोभेन E 56b दण्डकः] CK₈₂K₁₀K₇ ; पुण्डकः E 56a सगर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सागर°
 C₀₂ 57b अतिपानेन] CK₈₂K₁₀K₇ ; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj. ; अतितृष्णा
 च मान्धातो C₉₄ , अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀ , अतितृष्णा
 च मानाच्च च E 57d नहुषो] CK₈₂K₇E ; नहुषो K₁₀ 58a °नष्ट] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °नष्टो C₄₅ ,
 नष्टो C₀₂ 58c अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ ; अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂ , तिख्यातान्नलो E 58d नृगो
 गो°] E ; नृगङ्गो° C₉₄C₀₂K₁₀K₇ , नृगं गो° C₄₅K₈₂ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] CK₈₂K₇ ; हीन
 पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀ , हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाशो] E ; °नाम C₉₄C₀₂K₈₂ , °नाश C₄₅
 , °नश्च K₁₀ , °नागा K₇ 59d विप्रा] K₈₂K₇ ; विप्र CK₈₂K₁₀E • दमया] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E ; दया C₄₅^{ac} 60a निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀ ; निर्घृणो C₀₂K₇ , निर्घृण K₈₂ , निर्घृणे K₈₂ , निर्घृणे E
 60b निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; निर्घृणो C₀₂K₇ , निर्घृणे K₈₂E 60c निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₁₀E ; निर्घृणे
 C₀₂K₈₂K₇ 60d निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; निर्घृणे C₀₂K₇ 61b °जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 ; °जीवापकर्षणे C₄₅ , °जीवापकर्षणे E 61c परनिन्दा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परनिन्द*° C₉₄ •
 °परान्नेषु] CK₈₂K₇E ; °परान्नेषु K₁₀ 61d घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; घृणा C₀₂K₁₀E 62a घृणी°] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; घृणा C₄₅

राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजा वनजा जीवा विहगाचरणाचराः ॥ ४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७॥

[यमेषु पञ्चधन्यविधिः (७)]

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
 चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८॥
 चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिध्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀. 66 This verse is mostly illegible in K₁₀.

62c °ब्राजा] CK₇ ; °ब्राजी K₈₂K₁₀ , °ब्राज्या E 62d °पर°] CK₈₂K₇E ; °पशु° K₁₀ 63b अन्याया°] CK₈₂K₇E ; अन्यया° K₁₀ • °र्जनम्] CK₈₂K₇E ; °ज्ज्वम् K₁₀ 63c °तुला°] CK₈₂K₇E ; °तुल° K₁₀ 63d °र्थ°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °र्थ C₀₂ , °र्थ K₁₀ , °र्थ K₇ 64a विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विप्र C₉₄ , विप्रे C₀₂ 64b घृणी°] CK₈₂K₁₀K₇ ; घृणा E 64c वनजा वनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; वनजा व*जा C₄₅ , वनजा वनिजा C₄₅ , वनज विनजा K₇ 64d विहगाचरणाचराः] conj. ; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇ ; विलगाचरणाचराः C₀₂E , विलगाचरणाचराः K₈₂ , विलगाचरणाचराः K₁₀ 65b वक्ष्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; वक्ष्या E 66b अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; अभोज्ये C₄₅ 66c शौण्डे] K₈₂ ; शौण्डे C₉₄C₀₂K₇ , शौण्डे C₄₅ , शौण्डे K₁₀ , शौण्डे E 67a °पुरुषाः] K₇ ; °पुरुषः CK₈₂K₁₀E • °र्थिनः] K₇ ; °र्थिनां CK₈₂K₁₀E , °र्थिना K₇ 67b ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति C₀₂ , नन्दनमाप्नुवन्ति E 67c °श्रुतिं] K₇ ; °श्रुति° CK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; नित्य C₄₅ 67d स आयुष] em. ; समायुष CK₇ , समायुषः K₈₂ (unmetr.) , समायुष K₁₀ , स मानुष E • निःसंशयः] CK₁₀K₇E ; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मौन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; चतुर्मौन° C₀₂ , चतुर्मौन° K₁₀ 68ab °तुःशत्रुश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °तुःशत्रु च° C₀₂ , °तुःशत्रु च° E 68b °तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °तुरायतनं C₉₄ , °तुरायतनम् K₁₀ 68c °पादं] CK₇E ; °पादः K₈₂ , ** K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] CK₈₂K₁₀K₇ ; धन्यपञ्च° E 69a °मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्य°] CK₁₀K₇E ; पारुष्य K₈₂ • °पिशुना°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °पिण्डाना° E

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७०॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायातनं स्मृतम् ॥ ४:७१॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवः ॥ ४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७॥
 अनृतं च समुत्कर्षं राजगामी च पैशुनः ।

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 77c-f ≈ MBh Indexes 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ also Manu 11.54: ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

70c चतुःशत्रुर्नि०] C₉₄C₄₅E ; चतुःशत्रु नि० C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ;
 स्रोरिहा C₄₅ , सर्वथा E 71c मुदितो०] CK₈₂K₁₀K₇ ; मुदितौ E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E ; चायतन C₉₄ , चायतन C₄₅ 72c भवः] C₄₅C₀₂^{pe}K₈₂K₁₀K₇ ; भव C₉₄C₀₂^{ac} , भव
 E 72cd सूक्ष्मं ध्या०] C₉₄K₈₂K₇E ; सूक्ष्मान्या० C₄₅ , सूक्ष्मध्या० C₀₂ , सूक्ष्मध्यान० K₁₀
 72d नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀ ; नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄ , नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂ , नमुक्तं चतुर्विधि
 K₇ , नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; स्मृता C₀₂E • धर्मो] CK₈₂K₁₀K₇ ; धन्या E
 73cd आहुः सू०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; आ★ C₉₄ 74ab धर्मश्च०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; धर्म च० C₀₂
 K₁₀ 74b अश्रितः] CK₈₂K₁₀E ; अश्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] CK₈₂K₁₀K₇ ; भक्षकः E 75a यैरिदं]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] CK₈₂K₁₀K₇
 ; प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] CK₈₂K₁₀K₇ ; धन्यादेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पुष्टिः C₉₄
 • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 77a स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; स्थानं C₄₅K₇
 E (unmetr.) • पञ्चैव] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चैव E 77b कीर्तयिष्यामि] CK₈₂K₇E ; कीर्तयिष्यामि K₁₀
 78a समुत्कर्ष] C₉₄K₈₂ ; समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E , समुत्कर्ष C₄₅ 78b राज०] CK₈₂K₁₀K₇ ; राजी०
 E

गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ ४:७८॥
 ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८०॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४॥

78 ≈ MBh 5.40.3: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥
 = Manu 11.55 ≈ Viṣṇusmṛti 37.1-4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 79 ≈ Manu 11.56: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा
 कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ 80 ≈ Manu 11.58: रेतःसेकः
 स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu 11.57:
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥

78c °निर्बद्धः] C₉₄C₄₅K₇ ; निबद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , निर्बद्धस् E 78d ब्रह्महृत्यया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E ; ब्र***या C₉₄ 79a ब्रह्मो] CK₈₂K₁₀K₇ ; ब्रह्म E 79b सुहृद्वधः] CK₈₂K₁₀K₇ ; सकृद्वधः
 E 79c °नाद्ययोर्जग्धिः] em. ; °न्नचयो जग्धिस् C₉₄ , °न्नचयो जग्धि C₄₅ , °न्नचयोद्विग्नः C₀₂ ,
 °न्नचयो जग्धिः K₈₂ , °न्नचयो जग्धिः K₁₀ , °न्नचयोजवे K₇ , °न्नश्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em. ; सख्य CK₈₂E , ** K₁₀ , सख्युः K₇ •
 पुत्रस्य च स्त्रीषु] CK₈₂K₇ ; ***** K₁₀ , पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d °समः] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀ ,
 °सम E 81a निक्षेप°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; निक्षेप° K₁₀ , निखेप° C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₇E ; नराश्वरजतस्य° K₁₀ , नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेय°] em. ; रूग्मस्तेय°
 C₉₄ , रूग्मस्तेय° C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , **** K₁₀ , हृतस्तेय° E • °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सः
 C₄₅ , °सम E 82a एते] CK₈₂K₇ ; एते K₁₀ , एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; संभूयो C₀₂ ,
 संभूयो K₁₀ 82c °पञ्चैतन्] CE ; °पञ्चैतम् K₁₀ , °पञ्चैतन् K₇ , °पञ्चैते K₈₂ 82e °मादम्] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वर्जनीयो C₀₂ 83ab मनमाधुर्यं च°] em. ;
 °मनसा धूर्यश्च° CK₈₂K₇ , °मन*धूर्य*° K₁₀ , °मनसा भूर्यश्च° E 83b °क्षुर्बुद्धि°] C₉₄C₄₅K₇E ;
 °क्षु बुद्धि° C₀₂K₈₂ , *** K₁₀ 83c °दानं] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀ , °दानश् E 83d °बुद्धिं च] C₉₄K₈₂
 K₇ ; बुद्धिश्च C₄₅ , °दृष्टिं च C₀₂E , *** K₁₀ 84a प्रसन्न°] CK₈₂E ; प्रसन्न° K₁₀ , प्रसन्न° K₇
 84c यथा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; यस्य E • °दानं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °दातश् E 84d स्वाश्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇E ; स्वासमा° C₀₂ • °गतो] CK₈₂K₁₀E ; °सतो K₇

इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ॥ ४:८६ ॥
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ।
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ॥ ४:८७ ॥
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ।
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तन्मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्तं
भवति पृथिविभर्ता ह्येकच्छत्रप्रवृत्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

85b इन्धनो°] CK₈₂K₁₀E ; इत्वनो° K₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; जा° C₄₅ 85c सुलभानि
न] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुलभानि च E 85d °दकानि] CK₈₂K₇E ; °तलकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj. ;
क्षुतं CK₈₂K₁₀K₇ , शतं E 86a पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; पञ्चार्जवः C₀₂ , *** K₁₀ , पञ्चार्जवा
E • प्रशंसन्ति] CK₇ ; प्रशंसन्ति K₈₂E , प्रससन्ति K₁₀ 86c कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; *र्म°
C₉₄ , कम्मा° K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] CK₈₂K₇ ; °वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀ , °वृत्त्याभिवृद्धिश्च E
87a स्त्रीधनोत्कोच°] CK₈₂K₁₀K₇ ; स्त्रीधनज्ञो च E • °वित्तं च] CK₈₂K₇E ; °वित्तिश्च K₁₀
87b आर्जवो ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; आर्जवश्च C₀₂ , जवे ना° E 87cd आर्जवो न वृथा यज्ञ
आर्जवो न वृथा तपः] CK₁₀K₇ ; omitted in K₈₂^{ac} , आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप
K₈₂^{pc} , आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E 88ab omitted in E 88cd omitted in E
88c °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E ; °ग्रामात् C₀₂K₁₀ , °ग्रामाः K₈₂ 88f तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ;
तस्य रमन्ति E , त*××न्ति C₉₄ 89a यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; यमविभागः C₀₂ , यमप्रविभागः
K₈₂ , नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] CK₈₂K₁₀K₇ ; नरेन्द्र E 89c दुरित°] CK₈₂K₁₀K₇ ; इरित° E •
°पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] CK₁₀K₇E ; °ज्ञयास्ते K₈₂ 89d °वृत्ता]
CK₁₀K₇ ; °वृत्ताः K₈₂E Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] CK₈₂K₁₀K₇ ; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

†अपर वद मतज्ञा† नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

3 = LiṅPu (Liṅgapurāṇa) 1.8.29cd-30ab

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; विगतराग उवाच C₉₄ 1a कथय नि०] CK₈₂K₁₀K₇ ;
कथयति E • °तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E ; त्वां
वशेषात् C₄₅ , सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀ 1b °तुल्यं श्रो०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °तुल्यां श्रो०
C₄₅ , °तुल्यं श्रो० तुल्यं श्रो० K₈₂^{ac} • °कामो] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कामा E 1c °दहनं] CK₈₂K₁₀K₇ ;
°वदनं E • °निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °विमुक्तम् C₄₅ 1d अपरं] CK₁₀K₇E ; अपरं K₈₂
(unmetr.) • °वदमं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °वदं C₉₄^{ac} , °वदनं E • °तज्ञा नास्ति] C₉₄C₄₅
K₈₂K₇ ; °तज्ञान्नास्ति C₀₂ , *** K₁₀ , °तज्ञान्नास्ति E 2a °सुखं] CK₈₂K₁₀K₇E ; °मुखं
K₈₂^{ac} • °मतो ऽन्यत्] CK₈₂K₇ ; °मतो ऽन्य K₁₀ , °मनो ऽन्यत् E • कीर्तं] CK₇E ; कीर्तिं K₈₂
K₁₀ 2b °विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; विशेषं C₉₄ , °विशेष C₄₅ • प्रकारः] CK₈₂K₁₀E ; प्रकारः K₇
2d °विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °विनाशं C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; ईज्या C₀₂K₁₀ •
दानं] CK₈₂K₇E ; दानं K₁₀ 4a °निर्देशं] CK₇E ; °नियमं K₈₂ , °र्देशं K₁₀ 4c शारीरं] CK₈₂
K₇E ; शरीरं K₁₀ • °शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °शौचमाहारो C₉₄ 4d मात्रा भावश्च]
C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; मात्रा भावं च C₉₄ , मात्राभावश्च K₁₀ 5a ताडयेन्न] CK₈₂K₁₀E ; ताडये न K₇

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृतोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश 8cd ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता 9ab = Manu 5.137ab 9cd ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्

5d शौचं] CK₈₂K₁₀E ; शौच K₇ • कायिकमुच्यते] CK₈₂K₁₀E ; कायिकमुच्यते K₇ 6a श्रोत्रं] em. ; श्रोतं CK₈₂K₁₀K₇E 6b गुदोपस्थं] CK₈₂K₁₀ ; गुदोपस्थं K₇, गुदापस्थं E 6c मुखस्यां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; मुखस्थां C₄₅ 6cd शौचमां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; शौचमां C₄₅K₁₀ 7a विष्टां] CK₈₂K₇E ; विष्टं K₁₀ 7c मृतोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E ; मृतोयैस्तु C₉₄, मृतोयैस्तु C₄₅, मृतोयैस्तु K₇ • उपस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; उपस्थं C₀₂E 8a उपस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; उपस्थं C₀₂K₁₀ • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; गुदो C₀₂K₁₀ 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; तथैकत्र C₄₅, तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दशः C₀₂ 8c दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दातव्यो C₀₂E 8d मृदः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मृदः K₈₂, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शुद्धिसमीहया C₀₂, शुद्धिं समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता K₇, शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; चेतच्छौचं C₀₂E, एतत् K₁₀ 9b गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; गुणं C₀₂ 9c त्रिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; द्विं C₀₂ 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; शृणुष्ववहितो C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पिबे C₄₅ 10e चारदानार्थं] CK₈₂K₁₀K₇ ; चारणार्थाय E 11a स्वादुं] CK₈₂K₇ ; स्वादुं K₁₀, स्वादं E 11b षड्रसैर्बुधं] C₄₅E ; षड्रसैर्बुधं C₉₄K₈₂K₇, षड्रसैर्बुधं C₀₂, षड्रसैर्बुधं K₁₀ 11c वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; वैषम्यनाशास्ति C₄₅, वैषम्यं नश्यन्ति E 11d सुदारुणाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुदारुणः E 12a अभक्ष्यं] CK₈₂K₇ ; अभक्ष्यं K₁₀, अभक्ष्यं E 12b न च] CK₈₂K₁₀ ; न च K₇E 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; अवाच्यं C₀₂

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च ।
 गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥
 छत्ताकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥
 हंससारसचक्राह्वकुङ्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥ ५:१७ ॥
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥ ५:१८ ॥
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ ५:१९ ॥
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:२० ॥
 शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च 14ab Cf. Manu 5.19ab: छत्ताकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुङ्कुटम् 19cd = Manu 5.106ab 20ab ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः

13a पलाण्डुं] E ; पलण्डुं CK₁₀K₇ , पलण्डुं K₈₂ 13b कचकानि] CK₈₂K₁₀K₇ ; च कचकानि E 13c गौरं च] em. ; गोरस्व C₉₄K₁₀ , गोरस्व C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , गौरस्व E • मांसं] CK₈₂K₁₀K₇ ; मांसं E 14a छत्ताकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; छत्ताक C₀₂ • विड्व०] CK₁₀E ; विड्व० K₈₂K₇ 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; गोमाञ् C₄₅^{ac} 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; चटकाम् C₀₂K₁₀ 15b •कुङ्कुटान्शु०] CK₇E ; •कुङ्कुटा शु० K₈₂ , •कुङ्कुटां शु० K₁₀ • •श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E ; •शोनकान् C₄₅ , •श्येनका K₈₂ , •श्येनकां K₁₀ 15c काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₇ ; काकोलूकस्व(***श्च C₉₄ , काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂E , (काकोलूकं बलाकं च) K₁₀ 16a अमेध्यांश्चा०] CK₈₂K₇ ; (अमेध्याश्चा०) K₁₀ , अमेध्याश्चा० E 18a जिज्ञासितो] CK₈₂K₁₀ ; जिज्ञासनो K₇ , जिज्ञासतो E 18b •क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; •क्षिप्य C₄₅ , •क्षिप्त K₁₀ • कथितो] CK₈₂K₁₀K₇ ; कथितं E 18c शुचिर्] C₉₄C₄₅E ; शुचि C₀₂K₇ , शुचिन् K₈₂K₁₀ 19a अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; शुचि दान्तो C₀₂K₇ , शुचिर्दान्तौ E 19d •शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; •शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂ , •शौचयनं स्मृतः E 20ab यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] CK₇ (unmetr.) ; यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀ , यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E 20b •शुचिः शुचिः] CK₈₂K₇ ; शुचि शुचिः K₁₀ , •शुचिः शुचि E 20d शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शुचि C₀₂ • वस्तुषु] CK₈₂K₁₀E ; वस्तुषुः K₇ 20cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात् 21a शौचाशौच०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; शौचाशुच C₄₅ • कालक्षये निश्चयः] K₈₂K₇ ; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂ , कालक्षयेर्निश्चयः C₀₂K₁₀ , कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२१॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

21b कीर्तिर्यशः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; कीर्तियं C₉₄C₀₂(unmetr.) • °लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °लकृतः
 C₄₅ 21c °एरितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °ओदितः E 21d परत्रमीं] CK₈₂K₁₀K₇ ; पवित्रमीं E •
 °गतिं] em. ; °गतिः CK₈₂K₁₀K₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇ ; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E Colophon:
 °विधिर्] C₉₄E ; °विधिं C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , विधिं K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] CK₈₂K₁₀K₇ ; नाम
 पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेषु इज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

अथ पञ्चविधमिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।

धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६:१॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।

ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।

अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।

स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

वेदाध्ययनं कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ॥ ६:५॥

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ।

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ॥ ६:६॥

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ।

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:७॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

1a °मिज्यां] C₄₅ ; °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 1b °त्तम] CK₈₂E ; °त्तमः K₁₀K₇ 1c °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] CK₇ ; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀ , °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं E 1d द्विज] CK₈₂K₁₀K₇ ; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; अनर्थयज्ञः C₄₅ , अर्थयज्ञ K₁₀K₇ , अर्थयज्ञ° E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ज्ञान C₀₂K₇ 3b अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; {अ}×° C₉₄ , ** K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c अष्टकाः] em. ; अष्टका CK₈₂K₁₀K₇E • पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; पार्वणी C₄₅ , {पार्वणी} K₁₀ 3d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂ , ** K₁₀ 4b °यतनेषु] C₄₅C₀₂E ; °लयनेषु C₉₄K₈₂K₇ , °यत** K₁₀ 4c °हस्त°] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀ , °हस्तैः E 5a °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदा°] CK₈₂K₇E ; अदा° K₁₀ 6a °पुराणं च] CK₈₂K₁₀K₇ ; °पुराणश्च E 6b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञ C₀₂ 6c कर्म] CK₈₂K₁₀K₇ ; क्रमम् E 7a °चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °चक्षु C₀₂ 7b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂ , °यज्ञस् K₁₀ 7c °यज्ञ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂K₁₀ 8a ध्यानं] CK₁₀E ; ध्यान K₈₂K₇

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:८॥
 सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
 तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:९॥
 चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
 प्रभुतत्त्वं स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:१०॥
 अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
 विद्यातत्त्वं स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:११॥
 विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
 अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:१२॥
 विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१३॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१४॥
 द्वितीयं तत्त्वं पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१५॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१६॥

8c सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; सोमा° C₄₅K₁₀E 8d सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅ ; सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C₉₄ , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀ , सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇ , सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E
 9c शशिं] CK₈₂E ; शशि K₁₀ , शशिन् K₇ 9cd ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ध्याये त° C₀₂
 10b ज्वालामग्निं] CK₈₂K₁₀E ; ज्वालामग्नि K₇ 10c °तत्त्वं:] CK₇ ; °तत्त्वं K₈₂ , °तत्त्वं K₁₀
 E 10d °नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °नाशनम् C₀₂E 11b ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ;
 ध्यायेत्स्फटिक C₉₄^{ac} , ध्याये स्फटिक C₀₂E • °मलम्] CK₁₀E ; °मलः K₈₂ , {°मलः} 11c तत्त्वः
 स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तत्त्वन् C₉₄ , तत्त्व स C₀₂ , तत्त्वं स E 11d °जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; °मव्ययं C₀₂ 12ab ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ध्याये त° C₀₂ 12c °यज्ञस्य] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °यज्ञञ्च C₀₂E 12d समासतः] CK₈₂K₁₀K₇ ; सनातनः E 13a हि] E ; त्रि° C
 K₈₂K₁₀K₇ 13c लोकाः] C₉₄K₈₂K₇ ; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्र***
 C₉₄ 13d °धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धनः C₄₅K₇ 14ab प्रथमं तत्त्वं] E ; प्रथमं तत्त्व CK₈₂K₁₀
 K₇ , omitted in K₈₂^{ac} • प्रकृतिचिन्तया] CK₈₂K₁₀K₇ ; च कृतिचिन्तय E 14d सुखी] CK₈₂K₁₀K₇
 ; सुखम् E 15c याति] CK₈₂K₁₀K₇ ; यान्ति E 16a °तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °तत्त्व C₀₂ •
 तृतीयं] CK₈₂K₁₀K₇ ; तृतीयस् E 16b ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; ध्याय***रिष्यति
 C₉₄ , ध्यायामानो मरिष्यति E 16c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; शिवलोक C₄₅ , रुद्रलोके E •
 वसेन्नि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वसे नि° C₀₂ 16d °युतं] CK₈₂K₇E ; °युत K₁₀

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१७॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१८॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१९॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
 कायिकं च तृतीयं तु मनोवाङ्मर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:२०॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२१॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२२॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२३॥

22cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

17a °तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °तत्त्वामृतं C₀₂ , °तत्त्वामृतं E 17c अक्षयं] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 अक्षयं E 19a °युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °युक् C₉₄ (top of akṣaras lost) , °युक्तौ E • च] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅E • पुनर्जन्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पुनर्जन्म° C₉₄ (top of akṣaras
 lost) , पुनर्जन्म° C₀₂ 19b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E ; जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.) , जिज्ञास्यन्ता
 C₀₂ 19c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E ; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E ; मुक्तिर्भ° C₀₂ • न वा] CK₁₀K₇E ; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; मानमानवाः C₄₅
 , मानवा C₀₂ , मानव E 19d प्रत्यक्षा°] CK₁₀K₇E ; प्रत्यक्ष° K₈₂ • °वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀ ;
 °वेदनीयः C₉₄C₀₂K₇ , °वेदनीय E 20a °तप] CK₈₂K₁₀K₇ ; °तपम् E 20c कायिकं च तृतीयं
 तु] CK₈₂K₇E ; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 20d मनोवाङ्मर्म] C₉₄K₇E ; मनोङ्मर्म C₄₅ ,
 मनोवाङ्मर्म° C₀₂ , मनोवाङ्मय° K₈₂K₁₀ • °परम्] C₀₂ ; °परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 20c कायिकं]
 CK₁₀K₇E ; कायिक K₈₂ 21a °सौम्यं] K₇ ; °सौम्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E , °सौम्य° C₀₂ (top of
 akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; प्रसादं च C₄₅E , प्रदानश्च K₁₀ 21c मौनं] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 मौन° E • °शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °शुद्धिं च C₀₂E 21d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇ ; पञ्चैते C₄₅K₈₂
 , पञ्चैतत् C₀₂ , पञ्चैतत् E 22c °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °भ्यसन° C₉₄ , °भ्यसनं चैव
 K₁₀ 23a आर्जवं च अहिंसा च] CK₈₂K₁₀K₇ ; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 23b °चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 ; °चर्य C₀₂E 23c शौचं] CK₈₂K₁₀K₇ ; शौच E

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२४ ॥
 स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२५ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२६ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२७ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सातपनादयः ॥ ६:२८ ॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
 स्वर्गाकाङ्क्षचनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

24c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति
 दुर्मतिः ॥ 26ab See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी
 हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab :मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 27ab Cf. 2.38 and 17.xx ff.

24a इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °भावश् E 24b पथ्यं] CK₈₂K₁₀
 K₇ ; सत्यं E 24c मनो°] CK₈₂K₁₀K₇ ; मन° E • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀ ; पञ्चेतत् K₇ , पञ्चेतान् E
 24d तप उक्तं महर्षिभिः] CK₈₂K₁₀K₇ ; तपमुक्तं महर्षिभिः E 25a °शीर्भि°] C₉₄E ; °शीर्भि° C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 25b °तिथि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °तिथि E 25c °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °**क C₉₄
 , °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चेतन् E 25d तप उक्तं] CK₈₂K₁₀K₇ ; तपमुक्तं E
 26b ग्रीष्मे] CK₈₂K₁₀K₇ ; ग्रीष्मे E 26d तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तप C₀₂ • साधनमु°] C₉₄K₈₂
 K₇E ; साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ 27a दानं] CK₈₂K₇ ; दान K₁₀ (top of akṣaras lost), दानश् E
 27c दानं] CK₈₂K₁₀K₇ ; दानश् E 27d तप] E ; तपः CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 28a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E ; कृच्छ्रातिकृच्छ्र C₀₂ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₇ 28b °याचितम्] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; °याचितः E 28c चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ ; चान्द्रायणं पराकं C₄₅ , चान्द्रायणं
 पराकं K₈₂ , चान्द्रायणवराकश् E 28d तपः सातपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तपसान्तपनादयः
 C₀₂E 29a तप त°] E ; तपस्त° CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • °मनसा] em. ; °मनसः CK₈₂K₁₀
 K₇E 29b निर्मलमति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; निर्मलमति° C₄₅ • जघन्यं] CK₈₂K₁₀K₇ ; जगत्यं
 E 29c °काङ्क्ष°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °काङ्क्ष° E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्वान्तिकं C₄₅
 29d °भवने] CK₈₂K₁₀E ; °भवने K₇ • °साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °साध्यम्** C₉₄ , °साध्यं
 वहेत् C₄₅ , °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।

5cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; तथेत्याहुः $C_{45}K_{82}$ 1c वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$
2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $CK_{82}^{pc}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K_{82}^{ac} , अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः
 K_7 , अन्नाज्जीवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः] $CK_{82}K_7$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}E$; कान्तिवीर्यं $C_{94}K_7$ (unmetr.), कान्तिवीर्यं E 2d अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
; अन्ना सत्त्वं C_{02} , अन्नात्सत्त्वं E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; जाय* C_{94} 3a अन्नाज्जी°]
 $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_7$ 3b अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्ना C_{02} , अन्ना K_{10} • °करं]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °करः $C_{02}E$ 3c दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प $C_{45}K_7$, दर्पो E 3d अन्नाच्छौर्यं
च] $C_{94}C_{02}K_7$; अन्नात्सौर्यं $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यं E 4a अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$; अन्ना
क्षु° $C_{02}K_{82}^{ac}$, अन्नाक्षु° $K_{10}E$ 4ab °व्याधीन्स°] $C_{45}K_7$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स°
 K_{82} , °व्याधा स° E 4b विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विनाशयेत् C_{45} 5a अन्नदः] $CK_{82}K_{10}K_7$
; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] $CK_{82}K_7E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वदाः C_{02}
5d भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; *तन् C_{94} , भूते C_{45} , भूतो E 6a °भावान्म°] $CK_{10}E$; °भावान्म° K_{82}
 K_7 6b श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; श्रियादपि C_{45} , श्रिया वापि K_7 8a °वज्ञां] $CK_{82}K_{10}K_7$;
°वज्ञां E 8b °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °ही C_{45}

जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८॥
 तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९॥
 नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
 सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१०॥
 श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
 पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११॥
 यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
 जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
 शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२॥
 दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
 सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
 तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटिं शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
 तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
 पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४॥
 धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५॥
 दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
 तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६॥

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण
 श्रद्धानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
 पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 CHECK

9c जीर्णं स्फुटितं] CK₈₂K₇ ; जीर्णस्फुटितं K₁₀E 9d कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; कुत्सितमेव
 च C₀₂ , कुत्सितमेव वा K₇ 10b सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सूक्ष्म C₀₂ , शुक्लं E 10c दातव्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दातव्य C₀₂ 10d समन्वितम्] CK₈₂^{pc}K₁₀K₇E ; तं K₈₂^{ac} 11a सत्त्व°] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; स च° E 13a द्विजवरे काले शुभे] CK₈₂K₁₀K₇ ; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दरो C₄₅ 13c तस्मिन्याति] CK₁₀K₇E ; तस्मान्याति K₈₂ • सुवस्त्र°] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; स वस्त्र° E • संशयम्] C₉₄C₄₅K₇ ; संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E 13d दानमसकृत्पा°] C
 K₈₂K₇E ; दानसत्पा° K₁₀ 14a दानं] CK₈₂K₇ ; दान K₁₀E 14d पातक°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E ; पापक° C₉₄ 15b कटकाङ्गुलिम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; कङ्गुलिम् C₉₄ , कटकाङ्गुलिम् K₁₀
 16a सुवर्ण°] CK₈₂K₇E ; सुवर्ण K₁₀ 16b र्षभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; र्षभः C₀₂K₁₀ 16c तुटि°] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; तुटि° E • मात्रे] CK₁₀K₇ ; मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ;
 सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄ , सर्वपापैः प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
 एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥
 [भूमिदानम्]
 सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥
 भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥
 मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
 चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥
 [गोदानम्]
 हेमशृङ्गां रौप्यसुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
 विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रौप्यसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृङ्गी रौप्यसुरां सघण्टां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्विजिताय द्विजाय वै ॥

17a रक्तिमाषक°] K₇^{ac} ; रन्तिमाषक° C₉₄ , रत्तिमाषक° C₄₅K₈₂K₇^{pc} , रन्तिम्मान्सक° C₀₂ , रत्तिमान्सक° K₁₀ , रत्तिमाषक° E 17b °र्ध] C₉₄C₄₅K₇E ; °द्ध C₀₂K₈₂K₁₀ 17cd वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E ; वृद्धिर्ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ , वृद्धिर्ज्ञेया K₇ 18a °धारं] C₄₅ ; °धार° C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 18ab °दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दा*नम्प्र*सन्ति C₉₄ 18d सर्वं वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्वं (वे) C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b °फलं लभेत्] CK₈₂K₁₀E ; °ललं भवेत् K₇^{ac} , °लं भवेत् K₇ 20a °मुक्तस्तु] C K₈₂K₁₀K₇ ; °मुक्तिस्तु E 20b °शरणो] CK₈₂K₁₀ ; °शरण K₇ , °शरणां E 21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; एकहस्त° C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; भूमिदान प्रशस्यते C₄₅ , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a °हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °हस्तश्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दद्या द्वि° E 23b गुणागुणि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; गुणागुणि° E 23c °धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; °धिक° C₉₄K₇E 23d °त्तम] CK₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₇ 24a जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇ ; जामदग्न्ये* C₉₄ ; जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E ; रामेन C₀₂K₈₂K₁₀ , *ण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दद्याद्वि° C₄₅ 24d च] CK₈₂K₁₀K₇ ; हि E 25ab omitted in K₁₀ 25a °शृङ्गां] CK₇E ; °शृङ्ग K₈₂ , omitted in K₁₀ • रौप्य°] C K₈₂K₁₀E ; रोप्यं K₇ • °सुरां] C₀₂E ; °क्षुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇ , omitted in K₁₀ 25d दत्त्वानन्त°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दत्त्वान्त° E

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
 अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
 दद्यात्पादुकच्छत्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
 श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्
 दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
 दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्यं दानाल्लभेत्
 दानादेव अनन्तभोगं नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
 दानादेव महीं समस्तं बुभुजे सम्राट्प्राहीमण्डले ।
 दानादेव सुरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
 दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

26a °रूपं] CK₈₂K₇E ; °रूप K₁₀ 26b °रौप्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रौप्य° C₄₅ , °रौप्य° K₇
 • गावस्तिलान्मे°] em. ; गावस्तिलान्मे° C₉₄C₀₂K₇ , गावस्तिला मे° C₄₅K₈₂ , गावन्तिला मे°
 K₁₀ , गावस्तिलं मे° E 26c दद्यात्पा°] CK₈₂K₇E ; दद्या पा° K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇ ; पात्राद्यमन्यच्च वा C₄₅ , पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादान°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दत्त्वादान°
 E 27a यशः] C₄₅K₇E ; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] CK₈₂K₁₀K₇^{ac}E ; सुखकर K₇^{pc} • ख्यातिं
 च तुल्यां] em. ; ख्यातिश्च तुल्यं CK₈₂K₁₀K₇E • लभेत्] CK₈₂K₁₀ ; भवेत् K₇E 27b निगर्हणं] C₉₄
 C₀₂K₈₂E ; निर्हणं C₉₄^{ac} , निवर्हणं C₄₅K₇ , निगर्हणं K₁₀ • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇ ; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂ , °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानाद्दु°] E ; दानाद्दु° CK₈₂
 K₁₀K₇ • °र्जयता] CK₁₀K₇E ; °र्जयताम् K₈₂ • प्रसाद°] CK₁₀K₇E ; प्रासाद° K₈₂ • सौभाग्यं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सौभाग्यं C₄₅ , सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] C₄₅E ; दानं लभेत् C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दानादेव C₀₂ • °नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ;
 °नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] CK₁₀K₇ ; शत्रुलोकसकलं K₈₂ , शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°]
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दाना ज° C₉₄ , दानार्ज° C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दानादेव C₄₅
 • महीं समस्त] conj. ; महीसमासु C₄₅C₀₂ , महीं समासु C₉₄K₈₂K₇ , मही समस्त K₁₀ , महीयसां
 स E • सम्राट्प्रा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सम्राट्प्रा° C₄₅ 28c सुरूप°] CK₈₂K₇E ; स्वरूप° K₁₀ •
 °योनिस्सु°] K₁₀E ; °योनिस्सु° C₉₄ • योनिः सु° C₄₅C₀₂K₈₂K₇ • °भगश्च°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ ; °भग
 च° C₄₅K₈₂E • °न्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °न्द्रानने C₀₂K₁₀ , °न्द्राननौ K₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂ ;
 वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₇ , विक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₇ ; निःसंशयः C₀₂ , निःसंशयः K₈₂E ,
 निःसंशयः K₁₀ Colophon: °प्रशंसाध्यायः सप्तमः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °प्रशंसाध्यायः समाप्तः C₄₅
 , °प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१॥
शैवे तत्त्वं विचिन्तेत शैवः पाशुपतद्वये ।
अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२॥
संख्यातत्त्व तु सांख्येषु बोधव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३॥
पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४॥
स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
शिष्टाचारो विकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५॥
इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६॥

[नियमेषु पस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्ववहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ॥ ८:७॥
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ।
अगम्या स्त्री दिवा पूर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ॥ ८:८॥
विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ।
अजमेषगवादीनां वडवा महिषीषु च ॥ ८:९॥
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ।
अन्योन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ॥ ८:१०॥
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ॥ ८:११॥
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरतेततः ।

1b °मुत्र] C₉₄ ; °मूत्र E 2a शैवे] C₉₄ ; शैवं E 2b शैवः] C₉₄ ; शैवाः E • °द्वये] C₉₄C₀₂E ; °ये C₄₅ 3a संख्यातत्त्व तु] E ; संख्या*** C₉₄ 4d सम्प्रवेशयेत्] C₉₄ ; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं] C₉₄ ; स्मार्त° E 5b °वर्तनम्] C₉₄ ; °वर्तन E 5c °चारो] C₉₄ ; °चार° E 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] E ; ग्राह्यस्त***ङ्कितः C₉₄ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄ ; गर्हितो स्वर्गः E 8a °घातं] C₉₄ ; °घात E 8c स्त्री दिवा पूर्वे] em. ; * दिवापूर्वे C₉₄ , स्त्री दिवापूर्वे E 9a विरुद्धस्त्री] C₉₄ ; विरुद्धास्त्रीन् E 9b °धिकासु] C₉₄ ; °पिकासु E 10c °कषणा] C₉₄ ; °कर्षणा E 10d °कषणापि] C₉₄ ; °कर्षणापि E 11b तां] C₉₄ ; स्त्री E 12b प्रक्षरते] C₉₄ ; प्रस्खलतस् E

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ॥ ८:१२॥

स्वर्गमार्गार्गला ह्येता स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ।

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ॥ ८:१३॥

स्वविष्टामूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१४॥

वकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।

साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१५॥

मूत्रविष्टेन भूमीषु कुरुते छादनं सदा ।

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१६॥

मूत्रवर्चो न रुद्धेत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१७॥

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१८॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

[नियमेष्वुपवासः (८)]

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१९॥

शेषान्नामन्तरात्रां च नक्तायाचितमेव च ।

उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:२०॥

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।

भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२१॥

अन्तसम्प्रान्तराशी च सायमाशी तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२२॥

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।

नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मः समीहिता ॥ ८:२३॥

अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।

22cd ≈ MBh 13.93.10cd: सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः

12d °परेण] E ; °परेण C₉₄ 13b स्त्रियो] C₉₄ ; स्त्रीयो E 13cd मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत°] C₉₄ ; मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E 14c °मोदन्ति] C₉₄ ; °षादन्ति E 15b तपोधन] C₉₄ ; तपोधनम् E 16a मूत्रविष्टेन] C₉₄ ; मूत्रविष्टे च E 16b छादनं] E ; धनदं C₉₄ 17a वर्चो] C₉₄ ; वर्चा E 17b गोव्रतिको] E ; **तिको C₉₄ 17c भीमस्] E ; भीम C₉₄ 18b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄ ; कीटकोटीशतैरपि E 20a शेषान्नामन्तरात्रां] corr. ; शेषा(°)न्नमन्तरात्रां C₉₄ , शेषाणामन्तराणां E 20b च] C₉₄ ; वा E 21d विघसाशनः] C₉₄ ; विषसाशनः E 22a अन्तराप्रान्तराशी] C₉₄ ; अन्तसम्प्रान्तराशी E 22b सायमाशी] corr. ; सायमाशीन् C₉₄ निय° E 23a च] C₉₄ ; व E 23b धर्म समीहिता] C₉₄ ; धर्मः समीहितः E

परैर्दन्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२४ ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
 न काङ्क्षेन्नोपभुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२५ ॥
 [नियमेषु मौनव्रतम् (९)]
 मिथ्या पिशुनपारुष्यं पृष्टवागप्रलापनम् ।
 मौनपञ्चकमित्येतद्वारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२६ ॥
 असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतः ।
 अनर्थप्रोयवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२७ ॥
 परस्त्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
 अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२८ ॥
 मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
 भुक्त्वा कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२९ ॥
 हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
 एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:३० ॥
 दूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकर्षमेव च ।
 असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं ते द्विजोत्तम ॥ ८:३१ ॥
 मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
 अपारुष्यमसंभिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३२ ॥
 यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
 जन्म जन्म च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३३ ॥
 तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितम्
 वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभ्यां नन्दति ।
 वक्ताच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
 शास्त्रानेकसहस्रशो गिरिनरः प्रोच्चार्यते निर्मलः ॥ ८:३४ ॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।

25c °भुञ्जीत] E ; °स्त C₉₄ 26a °पारुष्यं] C₉₄ ; °याभिन्ना E 26b पृष्टवाग°] C₉₄ ; पृष्टेवाक° E
 26c मौन°] C₉₄ ; मौन E 26d धारयेन्] C₉₄ ; धारयन् E 27b धर्माच्] C₉₄ ; धर्म E 27c अनर्था°]
 C₉₄ ; अनर्थ° E • यत्तन्] C₉₄ ; यन्तन् E 28a परस्त्रीं] C₉₄ ; परस्त्री E 29c भुक्त्वा] conj. ; भुक्त्वा
 C₉₄ , भुक्त्वा E 31a °युद्धं] C₉₄ ; °युद्धश् E 31b °कर्षम्] E ; °कर्षम् C₉₄ 31d ते] E ; मे C₉₄
 32c °भिन्नं] C₉₄ ; °दिग्धं E 33b दूषितः] C₉₄ ; भूषितः E 33c जन्म जन्म] C₉₄ ; जन्मे जन्मे
 E • दुर्गन्धो] C₉₄ ; दृगन्धो E 34a तस्मान्] E ; °स्त C₉₄ 34b अलङ्घ्यता] C₉₄ ; अलङ्घ्यताञ् E
 34c चोत्पल°] C₉₄ ; चोतर° E 34d °मलः] E ; °मलम् C₉₄ 35b यथातथम्] E ; °तथम् C₉₄

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मणं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३५ ॥
 आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
 भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३६ ॥
 तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
 सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३७ ॥
 भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
 भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३८ ॥
 भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयादिताः ।
 भस्मानुसंसदृष्ट्यैव ब्रह्मणानुमता कृतः ॥ ८:३९ ॥
 चातुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
 तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतवः ॥ ८:४० ॥
 वारुणं सलिलस्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
 नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४१ ॥
 ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
 त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४२ ॥
 गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
 तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४३ ॥
 वर्षतोयाम्बुधाराभिः स्नावयित्वा स्वकां तनुम् ।
 स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४४ ॥
 इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
 निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
 सकलमलपहारे धर्मपञ्चाशदेतत्
 ! न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमो ॥

35c वारुणं] C₉₄ ; ब्राह्मणं E 38a त्र्यायुषं कृत्वा] E ; त्र्यायु*** C₉₄ 38b °व्रते] C₉₄ ; °व्रत° E
 38c ऋषयः सर्वे] C₉₄ ; ऋषिभिर्सर्वैः E 39a मुक्ता] C₉₄ ; मुक्ताः E 39c भस्मानुसंसदृष्ट्यैव] C₉₄ ;
 भस्मना संप्रदृश्याइवं E 39d ब्रह्मणानुमता] C₉₄ ; ब्राह्मणानुमतो E 40a चातुरा°] C₉₄ ; चतुरा°
 E 41a वारुणं] E ; वा** C₉₄ 41b विविधं] C₉₄ ; विधिवन् E 45b निगदित] E ; निगदितस्
 C₉₄ (unmetr.) • °कम्प्य] C₉₄ ; °कम्प्यः E 45c °हारे] E ; °हारि C₉₄ (unmetr.) • °पञ्चाशद्]
 C₉₄ ; °पञ्चाशम् E Colophon: नामाध्यायो ऽष्टमो] corr. ; नामाध्याय अष्टमो C₉₄ , नाम अष्टमो
 ऽध्यायः E

[९ त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१ ॥

विगतराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४ ॥

सात्त्विको भगवान्विष्णु राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ ९:५ ॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ९:६ ॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ ९:७ ॥

विगतराग उवाच ।

केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।

चिह्नमेषां पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।

मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९ ॥

ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।

अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१० ॥

2a °काल्यम्] E ; °कालम् C₉₄ • किं ज्ञेयं] C₉₄ ; विज्ञेयं E 2b °धातुक°] C₉₄ ; °धायुक्त° E
2c एवेह] C₉₄ ; एतद्वि E 2d कथयस्व] E ; क*** C₉₄ 4a रजस्] C₉₄ ; रज° E 4b रजः]
C₉₄ ; रज° E • सत्त्वं] C₉₄ ; सत्त्व° E 4c सत्त्वं] C₉₄ ; सत्त्व° E 5b राजसः कमलोद्भवः] E
; {राज}{***** C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] E ; *****{सकलम् C₉₄ 6c °भं] C₉₄
; °भा E 7a ऽङ्गारं] C₉₄ ; ऽङ्गारन् E 8b गुण°] K₈₂E ; omitted in C₉₄ 10a ऊर्ध्वगो] conj. ;
ऊर्ध्वाङ्गो नि° C₉₄K₈₂E, ऊर्ध्वाङ्गा न° K₈₂^{ac} • °सत्त्व°] C₉₄K₈₂ ; °सत्य° E 10b मध्यगो] C₉₄ ;
मध्यमो E • °वृतः] C₉₄K₈₂ ; °वृतम् E

स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
 मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
 सोमो ऽग्नि वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२॥
 रुद्रादित्या वसुसाध्याः विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
 ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३॥
 तारा ग्रहा सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
 रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।
 राजमन्त्री व्रतो वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५॥
 सूतो ऽम्बष्टवणिक्चोग्रः शिल्पकारुकमागधाः ।
 वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६॥
 चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्तपुनीलिकाः ।
 नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७॥
 गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तमसोत्तमाः ॥ ९:१८॥
 अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
 उष्ट्ररङ्गुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९॥
 ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
 सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तमसाधमाः ॥ ९:२०॥
 क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासवारुण्डसारसाः ।
 चक्राङ्गशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१॥
 वलाकाः कुङ्कुटाः काकाश्चिल्लावकितित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२॥

11c तिर्येषु] C₉₄K₈₂ ; तीर्येषु E 12b धर्म इन्द्रः] C₉₄K₈₂ ; धर्मरिन्द्र° E 12d दश] C₉₄K₈₂ ;
 दशः E 13ab °दित्या वसुसाध्याः वि°] K₈₂ ; °दित्यावसुसा** C₉₄ , °दित्यवसुसाध्याः वि° E
 14b गन्धर्वाः] C₉₄E ; गन्धर्वा K₈₂ 15b °विज्ञानी] C₉₄K₈₂ ; °विज्ञकौ E 15c °मन्त्री] C₉₄K₈₂
 ; °मन्त्रि E 16a ऽम्बष्ट°] E ; *ष्ट° C₉₄ • °वणिक्चो°] corr. ; °वणिश्चो° C₉₄ , °वणिश्चो° E
 16c वैदेहकामात्या] C₉₄ ; वैदेचकौ मात्या E 17a °कोली] C₉₄ ; °काली E 17b °नीलिकाः]
 C₉₄ ; °तीलिका E 17c °चण्डाला] C₉₄ ; °चाण्डालः E 18a °गवया] C₉₄ ; °गवयो E
 18b °चामर°] C₉₄ ; °वानर° E 18c °वराहाश्] C₉₄ ; °वराहश् E 19c उष्ट्र°] C₉₄ ; दंष्ट्रि° E
 • °शशगण्डा] C₉₄ ; °शगण्डाश्च E 19d तममध्यमाः] E ; तमध्यमाः C₉₄ 20b °गर्दभाः] C₉₄ ;
 °गर्दभः E 21c °ङ्गशुकमायूरा] E ; °ङ्ग*यूरा C₉₄ 21d तमसात्त्विकाः] E ; तमस्सात्त्विकाः
 C₉₄ 22a वलाकाः] corr. ; वलाका C₉₄ ; वलाक° E • कुङ्कुटाः काकाश्] corr. ; कुङ्कुटकाकाश्
 C₉₄ (unmetr.) ; कुङ्कुटो काका E 22b °तित्तिराः] C₉₄ ; °तित्तिरिः E

कोकिलोलूककिञ्जल्कपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ १:२३ ॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋषा च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छपशुशुकुम्भीरमण्डुकास्तमराजसाः ॥ १:२४ ॥
 शंखशुक्तिकशम्बूककबन्ध्यास्तमतामसाः ।
 चन्दनागरुपद्मं च लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ॥ १:२५ ॥
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ।
 जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ॥ १:२६ ॥
 निम्बिनीपो धुवावश्च दशैते तमराजसाः ।
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ॥ १:२७ ॥
 मीरजा च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ।
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ॥ १:२८ ॥
 यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ।
 दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ॥ १:२९ ॥
 शिलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ।
 कामतृष्णारतिदूतमानो युद्धमदः स्पृहा ॥ १:३० ॥
 निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमो जनाः ।
 हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्त्रीभयालसाः ॥ १:३१ ॥
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ।
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ॥ १:३२ ॥
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ।
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ॥ १:३३ ॥
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ।
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुननिद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ १:३४ ॥

23a °किञ्जल्क°] E ; °किञ्जल्य° C₉₄ 23c शारिकाश्] corr. ; शारिका C₉₄, शालिका E •
 कुलिङ्गाश्] corr. ; कुलिङ्गा C₉₄E 24b तमसात्त्विकाः] E ; तमस्सात्त्विका C₉₄ 24c °कुम्भीर°]
 C₉₄ ; °कम्भीरा E 25a °शम्बूक°] corr. ; °शम्बूका C₉₄E 25c °गरु°] C₉₄ ; °गुरु° E
 26b तमसात्त्विकाः] E ; तमस्सात्त्विकाः C₉₄ 27c धुवावश्] E ; ध्रुवावश् C₉₄^{ac}, धवावश् C₉₄^{pc}
 27d दशैते] E ; *** C₉₄ 27d °सार°] C₉₄ ; °सारस् E 28c पतङ्गानाश्च] C₉₄ ; पतङ्गानां E
 28d क्रिमिकीटजलौकसः] C₉₄ ; क्रिमिकीटजलौकसां E 29a यूकोदंशमशानां] C₉₄ ; युक्तोदंशमशानां
 E 29b विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr. ; विष्टजास्तमस्सात्त्विकाः C₉₄, विष्टजा तमसात्त्विकाः E
 30a नाभिमानं] C₉₄ ; नाभिमानां E 31a निर्घृणाः] C₉₄ ; निर्घृणा E 31b राजसेषूत्तमो] C₉₄ ;
 राजसे ह्युत्तमो E 31d °तन्त्री°] C₉₄ ; °तन्त्री° E 32a क्रोधो] C₉₄ ; क्रोध° E 32b तामसेषूत्तमो]
 C₉₄ ; तामसे ह्युत्तमो E 32d °योगे] E ; °योगे C₉₄ 33c निपुणो] E ; निपुणो C₉₄ 34b राजसं]
 C₉₄ ; तामसं E 34c क्रूरस्] C₉₄ ; क्रूर° E 34c पिशुन°] E ; पिशुनो C₉₄

विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृदस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६ ॥
 अत्युष्णमास्रलवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहिकः ।
 राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः ॥ ९:३७ ॥
 अभक्ष्यमेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयासरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८ ॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४० ॥
 ईर्ष्याद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्रये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१ ॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२ ॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
 गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः परांगतिः ॥ ९:४३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषनीयो नामाध्यायो नवमः ॥

35ab केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] E ; ***** देहिनाम् C₉₄ 36a कीर्तिः] C₉₄
 ; कीर्तिः E • प्रीतिर्] corr. ; प्रीति C₉₄ , प्रिति E 36c °रसं] C₉₄ ; °रसा E 36d सात्त्विकप्रियः]
 C₉₄ ; सात्त्विकः कियाः E 37a आस्र°] C₉₄ ; अल्ल° E 37b तीक्ष्णं] corr. ; तीक्ष्ण C₉₄ ,
 स्तीक्ष्ण E • विदाहिकः] E ; *दाहिक C₉₄ 38a अभक्ष्यमेध्यपूती च] C₉₄ ; अभक्षमद्यपूती वै E
 38c आयास°] E ; आयाम° C₉₄ 38d तामस°] C₉₄ ; तामसः E 39c °बद्धानां] C₉₄ ; °बद्धामो
 E 40c गुणातीतः] C₉₄ ; गुणातीत E 42a तुल्य°] E ; तुल्यः C₉₄ 43b °सद्भाव°] C₉₄ ; °मद्भाव°
 E 43d गुणातीतः] C₉₄ ; गुणातीत E • °गतिः] em. ; °गतिम् C₉₄ , °गति E Colophon:
 नामाध्यायो नवमः] C₉₄ ; नाम नवमो ऽध्यायः E

[१० कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।
कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्ठः स्नेहाद्विजोत्तम ।
ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥
नन्दिकेश्वर उवाच ।
कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।
तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥
देव्युवाच ।
भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।
प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥
अतितीर्थपरं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।
मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥
महेश्वर उवाच ।
को मां पृच्छति तत्प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।
शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।
गङ्गाग्निसोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥
नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरहृदम् ।
घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥
उमोवाच ।
एवमादि महादेव पूर्ववत्कथिता ऽस्म्यहम् ।
स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥
कथं मुच्यते संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।
कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1ab तीर्थानां श्रेष्ठम्] E ; तीर्थांशम् C₉₄ 1b मनीषिनः] C₉₄ ; मनीषिभिः E 1d भुवि] C₉₄ ; भूरि
E 3a कैलासं] C₉₄ ; कैलाशे E 6a प्रश्नं] E ; प्रश्न C₉₄ 6b मुक्त्वा] C₉₄ ; मुक्त्वा E 8b °बन्धं] C₉₄
; °बन्धं E 8d निश्चयपापहा] E ; निश्चयः C₉₄ 9b कथिता] C₉₄ ; कथितो E 9d सुरनायक]
C₉₄ ; सुरनाक C₉₄ ; सुरनायकम् E 10d °कारकम्] E ; °कारक C₉₄

रुद्र उवाच ।

किं न जानासि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जनात् ॥ १०:११ ॥

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।

शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।

सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।

स्नानध्यानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दशपरो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।

प्रयागादि पृथक्केन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

रुद्र उवाच ।

सुषुम्णा भवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।

एता श्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।

वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।

अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

सोमतीर्थमिडानाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।

तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

सूर्यतीर्थं सुषुम्णा च नीरवारवसंयुता ।

श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

अग्नितीर्थाजुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्त्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

11c सुलभं गुरुसेवीनां] E ; *****वीनां C₉₄ 11d °वर्जनात्] E ; °वर्जयेत् C₉₄ 12a पुरुष] E ; पुरुषः C₉₄ (unmetr.) 12b शरीरं] E ; शरीरं C₉₄ 14c स्नानध्यानं महापुण्यं] E ; *****पुण्य C₉₄ 17a भवती गङ्गा] E ; भगवती ग* C₉₄ 18a दक्षिणा] E ; दक्षिणं C₉₄ • वारुणी] E ; वरुणी C₉₄ 20b °रव°] C₉₄ ; °राव° E 20c तं तु] corr. ; तन्तु C₉₄ ; तन्तु E 21b नीरवा°] E ; वीरवा° C₉₄ 22a °जुना] C₉₄ ; °जुनं E 22b °रमा] C₉₄ ; °रमाः E 23b °कर्णिकम्] corr. ; *** C₉₄ , °कर्णिकम् E 23c सूक्ष्म] corr. ; सूक्ष्म C₉₄ , सूक्ष्मं E

मानसं सरमध्यस्थं सहसकमलोपरि ।
 सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥
 नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।
 सम्यगच्छायां निरीक्षेत स्वात्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥
 आयातप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति ।
 दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञस्स उच्यते ॥ १०:२६ ॥
 तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
 देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदि मध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥
 कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।
 बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥
 उकारं च मकारं च भित्वा नादो विनिर्गतः ।
 तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत वा ॥ १०:२९ ॥
 वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्
 जिह्वाकण्ठोरुकूलासुरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
 कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्राविसर्गाः
 सानुस्वारे गभीरे मदसुखरमणं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥
 सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
 ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृदविमलं नाम शीताम्बुपूर्णम् ।
 तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरं शक्तिभिन्नम्
 पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥
 ! नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
 तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदिकमलपुटं स्थानभूतान्तरात्मा ।
 यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
 ! देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया

24a मानसं] E ; मानस C₉₄ 24c सलीलो] C₉₄ ; सलीला E 25d स्वात्मानो] *न्मनो C₉₄ • वा] C₉₄ ; च E 26a °मात्रं] C₉₄ ; °मध्ये E 27a तीर्थं बिन्दु°] C₉₄ ; तीर्थमिन्दु° E 28a °मध्ये] E ; °ध्ये C₉₄ 28c बिन्दुमध्ये] E ; बिन्दु(★★ C₉₄ 28d भिद्यते] E ; विद्यते C₉₄ 29a उकारं च मकारं] C₉₄ ; उकारश्च मकारश्च E 29d सो ऽमृतत्वं] C₉₄ ; सोमृतत्वं E 30a ते] C₉₄^{pe} E ; omitted in C₉₄^{ac} 30c °मीना] C₉₄ ; °माना E • दश°] E ; ★★ C₉₄ 30d °रमणं] E ; °रमनं C₉₄ • व्रजस्व] C₉₄ ; रमस्व E 31b °जुष्टं] E ; °दुष्टं C₉₄ • नाम] E ; नाद C₉₄ 31d सेव्यम्] C₉₄ ; सर्वम् E 32a °पारकेण] C₉₄ ; °याङ्गरेण E 32c पश्यन्तीशभक्ता] C₉₄ ; पश्यन्तीशमक्षा E • °प्रपञ्चम्] C₉₄ ; °प्रपञ्च E 32d देवेशं] E ; देव्येशं C₉₄ • घण्टिकेश°] C₉₄ ; घण्टिकेशा° E • °भवन्तीर्थम्] C₉₄ ; भव★★र्थम् E 33a शैव°] C₉₄ ; शर्व° E

मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
 योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
 पञ्चासद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥
 यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्
 जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
 गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्य दुःखालयम्
 प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नाम दशमोऽध्यायः ॥

33b मीनौघा°] E ; मीनौघा° E • पञ्चरात्रं] C₉₄ ; पञ्चरात्रं E • °वेगा] C₉₄ ; °वेगास् E 34b °र्णवं] C₉₄ ; °र्णवं E 34c गर्भावासम्] C₉₄ ; गर्भोवासम् E • °विषयं] C₉₄ ; °विषयं E 34d संशयः] C₉₄ ; संशयं E [यतीर्थोपवर्णनो] E ; कायती***र्णनो C₉₄ • नामाध्यायो दशमः] C₉₄ ; नाम दशमोऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः (?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v–210r, C₄₅ ff. 214r–215v, C₀₂ ff. 285v–287v, K₈₂ ff. 15v–17v, K₁₀ ff. 221v–223v, K₇ ff. 223v–225v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ; see also 5.9: एतच्छ्रौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 6cd See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुदुमयोषिह्यश्चतुर्धा व्यभजद्भरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₇ ; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀ , चान्या E • °त्तम] CK₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₇ 1c °नायास] CK₇E ; °नायासं K₈₂ , °नायासं K₁₀ 1d °र्थप्रायं] K₈₂^{pc}K₇ ; °र्थप्राय C , °र्थप्राथप्रायं K₈₂^{ac} , °र्थप्राय K₁₀ , °थाम्नाय E • विनेश्वर] CK₈₂K₇ ; [विनेश्वर K₁₀ , सुरेश्वर E 2a दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; देवतै° C₀₂K₇ , [देवतै K₁₀ 2cd °श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] CK₈₂K₇E ; °श्रे°×××××××××× K₁₀ 3 मेहे°] CK₈₂K₁₀E ; मेहे° K₇ 3a तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; ×××× C₉₄ 3b भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; भामि C₀₂ 3c किमन्य°] CK₈₂K₇E ; किम्यन्य° K₁₀ 4c देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₇E 4d °सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सारसमुच्चयम् C₀₂ 5b यज्ञः] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E ; सर्वकालिकः C₉₄K₇ , सर्वकामिक C₀₂ , सार्वकालिकः K₈₂ , सार्वकामिकाः K₁₀ 5c अक्षयश्चाव्ययश्] C₄₅K₁₀K₇E ; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ 5d °नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; °नाशनम् C₄₅E , °नाशन C₀₂ 6a °करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °करा C₀₂E • ह्यर्थो] CK₈₂K₁₀K₇ ; ह्यर्थो E 6b करस्तथा] CK₈₂K₁₀K₇ ; करस्तथा E 6d प्रविभाग°] C₄₅ ; प्रविभोग° C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₇E , प्रतिभोग° K₁₀ • °फला स्मृता] C₀₂ ; °फलः स्मृतः C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °फल स्मृतः C₉₄^{ac} , °प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
 शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥
 देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥

°यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] CK₁₀K₇ ; शुद्धमशुद्धे K₈₂, शुद्धमशुद्धं E
 8 देव्युवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₁₀ 8a °शोध्ये] CK₈₂ ; °शोध्य K₁₀K₇, °शोध्यः E •
 °श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °श्रेष्ठ C₀₂ 8b ऽत्र भवे°] CK₈₂K₁₀K₇ ; ऽत्रा भव° E 9b °शुद्धिरतः]
 CK₈₂K₇E ; °शुद्धिगतः K₁₀ 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] CK₈₂K₁₀E ; मन्त्रादि तृतीया K₇ 9b कर्मशुद्धि°]
 CK₈₂K₁₀E ; कर्मसिद्धि K₇ 9c पञ्चमी] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चमं E • °शुद्धिस्तु] CK₁₀K₇ ; °शुद्धिश्च K₈₂E
 9d °शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °शुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂, °शुद्धिरतः परम् K₈₂ 10ab °शुद्धिर्ना°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂ • °भावनया] CK₇E ; °भावनवा K₈₂, °भावनतया K₁₀
 10cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₇ • अनन्यायो°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अन°यो°
 C₉₄, अन्यायो° C₀₂, स्वल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] CK₈₂K₇E ; °व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिर्ना°]
 C₉₄C₄₅K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि ना° C₀₂K₇, मन्त्रस्तुद्धिना° K₈₂ • °युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ;
 °युक्तया C₄₅ 11cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₁₀ • °क्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E ; °क्रम° C₀₂ • °रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रीतया C₄₅, °××तया K₇ 11ef °शुद्धिर्ना°] C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; °शुद्धि ना° C₉₄C₀₂ • °धानतया] CK₈₂K₁₀E ; °धानत K₇ 12a °धिमेव यदा] C₄₅E
 ; °धिमेव यदा C₉₄C₀₂K₈₂, °धिमेव य K₁₀, °धिमेवं यथा K₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj. ; सूयेद्यदि
 C₉₄K₈₂K₇, पूर्य यदि C₄₅, सूयेद्यदि C₀₂, सूयेद्यति K₁₀, शुद्धय य° E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E ;
 यज्ञ C₀₂K₇, संज्ञ K₁₀ • हि] CK₈₂K₇E ; omitted in K₁₀ 12cd °वाप्तिर्ज°] C₉₄C₄₅E ; °वाप्ति ज
 C₀₂K₁₀K₇, °वापि ज° K₈₂ 13b °सुन्दरि] CK₈₂K₁₀K₇ ; °सुन्दरी E 13d °यज्ञेष्वशेषतः] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; °यज्ञेषु शेषतः E

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥
 विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
 योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
 पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
 आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकश्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
 धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
 तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥
 ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
 श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
 पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
 ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
 सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
 इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
 इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥
 ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।

14a °वाट कुरु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °वाटङ्कुरु° C₄₅ , °वाटकृत° E • °क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र
 K₇ 14b सत्त्वा°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सत्त्वासत्त्वा° C₄₅^{ac} • °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °लयम्
 C₀₂ 14c °वेदिः] em. ; °वेदि CK₈₂K₁₀K₇ ; °देवि E 15a विधि] CK₈₂K₁₀K₇ ; विधिर् E
 • °विस्तारो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °विस्तारौ C₄₅ 15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] C₉₄K₈₂ ; ध्यानं
 वह्निप्रदीपितः C₄₅ , ध्यानमग्निप्रदीपितः C₀₂ , ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀ , ध्यानवह्निः प्रदीपितः K₇
 , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम°] K₁₀K₇ ; °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप°
 C₉₄ , °न्धनसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूम° C₄₅ , °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम° C₀₂ , °न्धनशमि(त)ज्वालतपोधूप°
 K₈₂ , °न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम° E 16a पात्र°] CK₈₂K₁₀E ; पात्रा° K₇ 16c °च्छिन्नं] CK₈₂
 K₁₀E ; °च्छिन्न K₇ 16d लम्बक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; लम्बक° C₀₂ , त्र्यम्बक° E • °पातितः]
 CK₈₂K₁₀K₇ ; °पातितम् E 17a °ध्वर्युव°] K₁₀ ; °ध्वर्यव° C , °ध्वर्यव° K₈₂ , ध्व★ K₇ ,
 धर्मव° E 17c °युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °युक्त C₀₂ , °युक्तिः K₈₂ • °विस्तारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; °विस्तारो C₀₂ 18b °न्मनः] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °त्मनः C₄₅C₀₂K₇ 18c पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E ; पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] CK₈₂K₁₀ ; विशालाक्षी K₇E 18d °कल्पः] em. ; °कल्प CK₈₂
 K₁₀K₇E • पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पद(श)श्वतम् C₉₄ 19b °डाशो] CK₁₀K₇ ; °भा K₈₂^{ac} ,
 °भासे K₈₂^{pc} , °भागे E • मृता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मृगा° C₀₂ 19d °त्तानिलो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E
 ; °त्तनिलो C₀₂K₁₀ • जयः] CK₈₂K₁₀K₇ ; जलाः E 20a परि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; पर° C₀₂
 20c °स्नानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °स्नान C₄₅ 20d पुराण°] CK₈₂K₁₀K₇ ; पुराण° E • °कृतमम्बरः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °कृतमम्बरम् C₄₅ (unmetr.) 21a °सुषुम्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सुषुम्न° C₀₂
 • °वेद्ये] C₉₄E ; °वेद्य C₄₅K₁₀ , °वेद्यः C₀₂ , °वैद्य K₈₂ , °भेदो K₇ 21b सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; विदुः C₀₂ 21c °तोषातिथिमादृत्य] CK₈₂K₇E ; °तोषतिथिमादृत्य K₁₀ 21d °द्विजा°] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °दया° C₄₅ 22b °हविर्ग°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; °हविर्गो° C₄₅ , °हविर्ग K₈₂

ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥
 निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
 दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतौ लयः ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्वाक्षरातीतं ज्ञानभस्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥
 द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।

23c cf. 22.14ab:दक्षिणामभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं खलु
 द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd: !

22c °सूत्रं त्रयस् C₄₅K₁₀K₇E ; °सूत्रन्त्रयस्तयस् C₉₄ , °सूत्रं त्रय C₀₂ , °सूत्रत्रयं K₈₂ 22d मुण्डितं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; मुण्डित° C₄₅K₇(unmetr.) 23a निवृत्त्या°] em. ; निवृत्त्या° CK₈₂K₁₀K₇ ; निवृत्त्या°
 E 23b °प्रकरणासनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रकरणासनः C₀₂ , प्रकरणासनः E 23c °भयं भूते] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °भक्षयम्भूतै C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञं ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विनार्थं C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कथितो स्मि C₀₂ , कथितस्ते
 E • वरानने] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्राप्ति C₉₄
 • नित्यशः] CK₈₂K₇E ; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; आश्रम C₄₅C₀₂ • °स्तुभ्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °स्येष C₀₂ , °स्यैव E 25b ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; स्मि C₀₂K₁₀E 25c °धर्मं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °धर्मो C₄₅ , °धर्मे E 25d दैव°] CK₈₂K₇ ; देव° K₁₀E • पूजितम्] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पूजितम् C₄₅ 26a °चर्यं] CK₁₀K₇E ; °चर्यं K₈₂ 26b °वहिता शुभे] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₇E ; °वहितो भव C₀₂ , °वहितो शुभे K₁₀ 26d °विनाशनम्] CK₈₂K₇E ; °प्रनाशनम् K₁₀
 27a °परं ध्यानं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °परिज्ञानं E 27b °कृतौ लयः] em. ; °कृतीलयम् C₉₄K₈₂K₇E ,
 °कृतालयम् C₄₅ , °कृतीलयम् C₀₂ , °कृतिलः K₁₀ 27d °लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °ल× C₉₄
 • मेखलम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यत्फलम् E 28a दण्ड दया] CK₁₀K₇ ; दण्डादया K₈₂ , दण्डादयो E •
 पात्रं] CK₈₂K₇E ; पात्र K₁₀ 28c °युषं] CK₁₀K₇E ; °युष K₈₂ 28d भस्म] CK₈₂K₁₀K₇ ; भस्मम्
 E 29a °व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °व्रत C₄₅K₇E 29c °होत्र त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₇E ; °होत्रन्त्रयस्तत्त्वं
 C₉₄ , °होत्रतयस्तत्त्वं C₄₅ , °होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂ , °होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀ 29d °बिलस्वरः] corr. ;
 °बिलस्वरः CK₈₂K₁₀ , °बिलस्वर K₇E 30a द्वितीय आश्रमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; द्वितीयमाश्रमो C₀₂
 , द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; यथाह C₀₂K₁₀ , यदाह E

मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३०॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।

यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदेवतपूजितम् ॥ ११:३१॥

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।

शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२॥

अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।

अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३॥

श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।

मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४॥

मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।

यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५॥

उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टद्वरतः ।

वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६॥

जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।

अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७॥

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।

पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८॥

33ab cf. 22.10ab:अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः 38b cf. Dharmaputrikā 2.1:अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥

30c मयापि कथितं तु°] em. ; ममापि कथितं तु° CK₈₂K₁₀, ममापि कथितस्तु° K₇, मयापि कथितो तु° E 30d °मृत्यु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मृ×° C₉₄ • °नाशनं] CK₈₂K₁₀E ; °नाशनः K₇ 31a °विधिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °विधि C₄₅ 31d °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °देवत° C₀₂ 32a वैराग्य°] CK₈₂K₁₀K₇E ; वैराग्या E 32b नियमा°] CK₈₂K₁₀K₇E ; मा° K₈₂ • °श्रममा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °श्रमनो हरेत् C₉₄ 32c °दृढ°] CK₈₂K₁₀K₇E ; °दृष्ट° E 32d °कारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °कार° C₀₂ 33a स्मृतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×× C₄₅, स्मृतौ E 33c अधिदैविक°] em. GOODALL ; (अ)×(भौ)×क° C₉₄, अधिभौतिक° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, अधिभौतिक° K₁₀ 33d व्यवसायाश्च] CK₈₂K₁₀K₇E ; व्यवसायश्च E 34a स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; स्मृतो C₄₅ 34c बन्धुर्ज°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; बन्धु ज° C₀₂K₁₀ 35a मौन चत्वारः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन चत्वार C₀₂ 35b °कार्यमु°] CK₁₀K₇E ; °कार्यामु° K₈₂ • °पेक्षका] CK₈₂K₁₀K₇E ; °पेक्षया E 35c °संवीत°] CK₈₂K₁₀K₇E ; °सान्वीत° E 35d °कृष्णा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °कृष्णां C₀₂ • °जिनाधरः] K₇ ; °जिनधरः CK₈₂K₁₀ (unmetr.), °जिनं पुरः E 36b °दृढ°] CK₈₂K₇E ; °दृष्ट° K₁₀ • °व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×× C₉₄ 36c वेद°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×द° C₉₄ • °ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °ण घोषीण C₀₂ 36d °हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °हावन C₀₂ ; °हावनम् C₄₅ 37b °जपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °जिणः C₀₂ 37d सखा] CK₈₂K₇E ; सखो K₁₀ • दमद°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दयद° C₀₂, दम° C₉₄ 38a °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °यज्ञ C₀₂K₇ 38b °पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पूजिकं C₀₂ 38c °ब्रह्मजलैः पूतः] CK₈₂K₇E ; ब्र××××× K₁₀ 38d °तीर्थ] CK₈₂K₁₀K₇E ; °तीर्थ E

स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपाश्रयेत् ।
 अक्षमाला पुराणार्थं जपशान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।
 पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं यत्पूर्वमवधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम्
 ? श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।

39b See 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् 44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च
 मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥ 45a = Kūmapurāṇa 2.27.12a etc.

39a °चमनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °चनं C₄₅ 39c अक्षमाला] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; {अक्ष}×ला C₉₄
 • पुराणार्थं] CK₈₂E ; पुराणाञ्च K₁₀, पुराणार्था K₇ 39d °शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; °शन्ति
 C₉₄K₈₂ 40a °सलिल°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °सलील° E 40b °कमण्डलुः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कमण्डलु
 E 40c °त्क्रान्तिज°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °क्रान्तिज° C₀₂, °त्क्रान्तिर्ज° K₈₂, °त्क्रान्तिज° K₇,
 ऽक्रान्ति ज° E 41d °दः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °दम् E 42a °भ्यासो] CK₈₂K₁₀K₇ ; °भ्यास E
 42b °रति°] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; ×× C₉₄, °रति° C₄₅, °रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दारा C₀₂ 42b °प्रस्थश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇E ; °प्रस्थ च° C₀₂K₁₀ 42d यत्पूर्वमवधारितम्] C₀₂E ; गदितं पूर्वधारितं C₉₄C₄₅, गदित
 पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.),
 गदितं यत्पूर्वमेधारितं K₇ (unmetr.) 43a °हरणमनित्यहरणमज्ञा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °हरणं
 अनित्यहरणन्तज्ञा° K₈₂^{pc}, °हरणमनित्यहरणमज्ञा° C₀₂E 43b omitted in K₁₀ • °करममोघ°]
 CK₈₂ (unmetr.) ; omitted in K₁₀, °कममोघ° K₇, °करं प्रबोध° E • क्लेशार्णवो°] CK₇ ;
 क्लेशार्णवो° K₈₂, omitted in K₁₀, शोकार्णवो° E 43c सेवेत्स] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; सेवे स C₀₂,
 सेवेत् K₁₀ 43d omitted in CK₈₂K₁₀K₇ 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; कीर्तयि×मि C₉₄
 44c °दुःखं] C₄₅ ; °दुःख C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 44d लोभमोह°] C₄₅ ; लाभालोभ° C₉₄K₈₂K₁₀K₇,
 लाभलोभ° C₀₂, लाभालाभ° E • °वर्जितः] CK₈₂K₇E ; °वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्] C₉₄K₁₀ ;
 वर्जयेत् C₄₅C₀₂K₈₂K₇E

वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
 वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत् न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।

51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्

45c °वासं] CK₈₂K₁₀K₇; °वासश् E 45d °वासं] CK₈₂K₁₀K₇; °वासश् E 46ab omitted in C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्टं] C₀₂(?)K₈₂K₇; वर्जयेत्सृष्टं C₉₄, omitted in C₄₅, वर्जयेत्सृष्टं K₁₀, वर्जयेत्सृष्टं E • °भोज्यानि] CK₈₂K₁₀E; °भोज्यालि(?) K₇ 46b °क्षामेकां] C₉₄K₁₀; omitted in C₄₅, °क्षामेकं C₀₂K₈₂, °क्षामेकश् K₇, °क्षामेकश् E 47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; पादं C₉₄, पाद K₁₀E • विनिक्षि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; °निक्षि° C₉₄, विनिक्षि° K₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂; मनोलाभे C₉₄C₄₅K₁₀K₇, मनोलाभो C₀₂, मनालाभे E 48a अर्थ°] C₄₅C₀₂K₇; अर्थ° C₉₄K₈₂K₁₀, अर्थ E • °नुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °नुद्विग्नो C₀₂ 49a °धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °धानं K₇, °धाना C₀₂ 49b °वृत°] CK₈₂K₇; °मृत° K₁₀, °नृत° E • °मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °मेखला: C₀₂, °मेखला K₁₀ 49c °बं मनः कृत्वा] K₇; °बमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂, °बमसंकृत्वा C₄₅, °बमनंकृत्वा C₀₂, °ब मनस्कृत्वा K₁₀, °बमनङ्कृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्] em.; निरञ्जनम् CK₁₀K₇E, निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कृत्वा×× C₉₄ 50b मनोन्मनम्] CK₈₂K₁₀; मनोन्मनः K₇, मनोन्मनैः E 50d °क्षरो] CK₈₂K₇E; °करो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; व्यय C₀₂, व्यय K₇, द्वयम् E 51a °धर्मं च] CK₁₀K₇E; °धर्मं वा K₈₂ 51b ईर्ष्या°] K₈₂K₇E; ईर्ष्या° CK₁₀ • °द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्वन्द्वो C₀₂ • °सत्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °सत्य° C₀₂ 51d निर्ममो] K₇E; निर्मांसो CK₈₂, निर्मसो K₁₀ • °कृतः] CK₁₀K₇; °कृतं K₈₂, °कृतिः E 52a दिवसस्या°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दिवसत्या° C₄₅ 52b भिक्षां] C₄₅K₈₂K₇E; भिक्षा K₁₀ 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; यथाला×× C₉₄ 53b अष्टौ] CK₈₂K₁₀K₇; अष्ट E

वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 ! क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥
 मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥
 संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं

54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd. 58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपादस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु ।

53c °शय्यासु] CK₈₂K₇ ; °शय्याञ्च K₁₀ , °शय्यासु E 53d °सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °युज्ये C₄₅ , °सहेत K₇ , °सह्येत E • विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; विस्तरः E 54c वशंकृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वसंतकृ° C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] CK₈₂K₇E ; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ 55b भिक्षुश्चि°] CK₁₀K₇ ; भिक्षुश्चि° K₈₂ , भिक्षु चि° E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; omitted in C₄₅ 55cd °दर्पान्प°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °दर्पात्प° C₄₅ 56a धनुः] CK₈₂K₁₀K₇ ; धनुष् E 56b प्राणायामगु°] C₄₅ C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्राणायामङ्गु° C₉₄ • युतम्] CK₁₀K₇ ; युतः K₈₂ , वृतं E 56a °तीक्ष्णेन] K₁₀ E ; °तीक्ष्णेण CK₇ ; °तीक्ष्णेण K₈₂ 57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₇E ; सुतीक्ष्णेण C₄₅C₀₂K₈₂ , ण K₈₂ 57b °सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सारारि C₀₂K₇ 58b तूणं पूर्णमु°] em. GOODALL ; तूणापूर्णमु° C₉₄ , तूणापूर्णमु° C₄₅ , तूणपूर्णमु° C₀₂ , तूणापूर्णामु° K₈₂ , तूणापूर्णमु° K₁₀K₇ , तूणीपूर्णमु° E 58c अनक्षरं] C₄₅ ; अनाक्षरं C₉₄K₈₂ , अनाक्षर° C₀₂K₇E , अनक्षर° K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; पर C₄₅K₇ 59a हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; हृदयं C₉₄ , हृदये K₇ 59ab विष्णुर्वि°] C₉₄K₈₂E ; विष्णुर्वि° C₄₅ , विष्णु वि° C₀₂K₁₀K₇ 59b शिवः] E ; शिवं CK₈₂K₁₀K₇ 59d °सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀ ; °शयेत् C₄₅K₈₂ , °श्रयेत् K₇E 60a °गतिः] C₀₂E ; °गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.) , °गति K₇ • °क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °क्षर C₄₅ 60b °तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₇E ; °नन्द्रितो C₄₅ , °तन्द्रिय C₀₂ , °तन्द्रिय K₁₀ • °वेद्यं] CK₈₂K₇E ; °वेद्य K₁₀ (unmetr.) 60c रूपैर्व°] C₉₄K₈₂K₇E ; रूपै व° C₄₅C₀₂K₁₀ • विहितं] CK₈₂^{ac}(?) K₁₀K₇ ; रहितं K₈₂^{pc}(?) E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀ ; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂ ; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₇E

वृषसारसंग्रहः

७१

यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

60d यत्नोद्धृत्य] CK₈₂K₁₀K₇ ; यत्नोद्धृत्य E • समाश्रये°] CK₈₂K₇E ; मणाश्रये° K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता
हरम्] CK₁₀ ; सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂ , सर्वार्तिहर्ता हरं K₇ , सर्वार्तिहर्ता शङ्करम् E Colophon:
नामाध्याय एकादशमः] CK₈₂K₁₀ ; नामाध्याय एकादश K₇ , नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।

अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।

आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।

त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।

शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।

कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मङ्गलः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।

पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।

पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।

ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥

स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।

देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥

5b = MBh 12.218.13b

1 देव्युवाच] C₉₄C₄₅E ; omitted in B 1c आतिथ्य°] C₉₄E ; अतिथ्य° C₄₅ 2b शृणु] C₄₅E ; ×णु C₉₄ • धर्म] C₉₄C₄₅ ; धर्म E • °त्तमम्] C₉₄C₄₅ ; °त्तमां E 2d °पूर्ण] C₉₄C₄₅ ; °पूर्णा E • °लोचने] C₉₄E ; °लोचनं C₄₅ 3a दानं] C₉₄E ; दानं C₄₅ 4a आसीद्वृत्तं] C₉₄E ; आशीदत्तं C₄₅ • °ख्यानं] C₉₄C₄₅ ; °ख्यातं E 5c ब्रह्मण्य°] C₄₅E ; ब्राह्मण्य° C₉₄ • °ज्ञश्च] C₉₄E ; °ज्ञ C₄₅ 5d °भक्तः] C₉₄C₄₅ ; °भक्त° E 6a °पूज्यश्च] C₉₄E ; °पूज्य C₄₅ 6b दान्तो] C₄₅E ; दान्त C₉₄ ; दान्तोम् (?) C₄₅^{pc} 6c न्याया°] E ; न्यायो° C₉₄C₄₅ 7d सकला°] C₄₅E ; ××× C₉₄ 7e पतिव्रता] C₉₄E ; प्रतिव्रता C₄₅ 9a °वतीर्यन्ते] C₉₄C₄₅ ; च तीर्थन्ते E 9d तर्प्यन्ते] C₉₄E ; तर्प्यन्ते C₄₅

केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
 केचिद्धानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुन्वन्ति देवताम् ॥ १२:१०॥
 ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११॥
 विपुलो ऽपि च तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४॥
 अन्योन्यदृष्टिसंस्कृतौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
 भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।
 यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७॥
 विपुल उवाच ।
 सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
 शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
 अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।
 स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९॥
 विपुल उवाच ।
 प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

10a °चिज्जुह्वति] C₉₄E ; °चिज्जुति C₄₅ 10b विप्रांश्च] C₉₄E ; विप्राश्च C₄₅ 10c दानो°] C₉₄C₄₅
 ; ध्याना° E 10d स्तुन्वन्ति] C₉₄E ; स्तुवन्ति C₄₅ • देवताम्] C₉₄E ; देवता C₄₅ 11d राजना°]
 C₉₄C₄₅ ; राजाना° E 12a ऽपि च] C₉₄E ; ऽपि C₄₅ 12c भार्यया] C₉₄^{pc}C₄₅ ; भार्याया C₉₄^{ac}E
 13a °विप्रा°] C₄₅E ; °वि× C₉₄ 13b तर्पणे] C₉₄C₄₅ ; तर्पणा E 14b मोहिता] C₉₄E ; मोहितो
 C₄₅ • ब्रह्मणस्तदा] C₉₄C₄₅ ; ब्राह्मणस्य च E 14c ब्राह्मणो] C₉₄E ; ब्रह्मणो C₄₅ • तथैवेह] C₄₅E ;
 तथैवेह C₉₄ 15a °संस्कृतौ] C₉₄E ; °संस्कृतौ C₉₄ , °शक्तौ C₄₅ 15d ब्राह्मण] C₄₅ ; ब्राह्मणः C₉₄
 E • °शित°] em. ; °श्रित° C₉₄C₄₅E • °व्रत°] conj. ; °व्रत* C₉₄ , °व्रतः C₄₅E 16b °ग्रहं] C₉₄
 E ; °ग्रह C₄₅ 17f °सन्नं] C₉₄C₄₅ ; °सन्न° E 18f °भृति] C₉₄C₄₅ ; °भृतिर् E 19 ब्राह्मण]
 C₉₄^{pc}E ; ब्राह्मणा C₉₄^{ac} 19c स्वस्ति] C₉₄C₄₅ ; स्वस्तिर् E 19d भव] C₉₄C₄₅ ; तव E 20 विपुल]
 C₉₄ ; विप्र E

अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२०॥
 भार्योवाच ।
 परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
 अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥ १२:२१॥
 सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
 दानं वा सुमहद्वत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
 श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
 मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४॥
 दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
 वेदांश्च जप यज्ञांश्च कृत्वा तद्विजसत्तमः ॥ १२:२५॥
 प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६॥
 इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
 पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गाश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७॥
 तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
 कुलत्राणां कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८॥
 दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९॥
 दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
 भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३०॥
 विपुल उवाच ।
 साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
 जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१॥

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

21a °त्याज्या] C₉₄E ; °त्याज्य C₄₅ 21d त्यजेः] C₉₄ ; त्यजेत् E 22d °बहुः] em. ; °बहु C₉₄
 C₄₅ (unmetr.) ; °बहून् E 23ab स्वर्गं तपोभिर्वा] E ; स्वर्गान् ×××र्वा C₉₄ 23d °न्तिके] C₉₄
 E ; °न्तिकैः C₄₅ 24a स्वर्गं] C₉₄E ; स्वर्ग C₄₅ 24c °पालो] E ; °पाल C₉₄C₄₅ 25b यज्ञांश्च
 विविधांस्] C₉₄ ; यत्वा यज्ञांश्च विविधां C₄₅ , स्यज्ञांश्च विविधास् E 25c वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C₉₄ ;
 वेदांश्च जपयज्ञांश्च C₄₅ , वेदांश्च जपयज्ञांश्च E 26a यस्यापि] C₉₄C₄₅ ; यस्याहि E 27d शारङ्गाश्च]
 C₉₄ ; शारङ्गं C₄₅ , शारङ्गाश्च E 28c कुल°] C₄₅ ; कल° C₉₄E 28d भार्य एव] C₉₄E ; भार्यमेव
 C₄₅ 29a °ग्रह] E ; °ग्रहः C₉₄C₄₅ • पुत्रा°] C₉₄C₄₅ ; पात्रा° E 29b क्रियते] C₉₄E ; क्रियाते
 C₄₅ 31 विपुल उवाच] E ; omitted in C₉₄C₄₅ 31a जानामि] C₄₅E ; जानासि C₉₄

अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
 ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥
 नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
 कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥ १२:३३ ॥
 मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ।
 अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥ १२:३४ ॥
 दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ।
 नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥ १२:३५ ॥
 सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ।
 भार्या धर्मसखेत्येवं त्वयि पूर्वमुदाहृतम् ॥ १२:३६ ॥
 यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ।
 द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥ १२:३७ ॥
 जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ।
 माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ॥ १२:३८ ॥
 पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ।
 कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥ १२:३९ ॥
 चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ।
 शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
 सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
 शङ्कर उवाच ।
 तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।
 करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
 ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥
 मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।

39d ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

32d व्रजे] C₉₄ ; व्रजेत् C₄₅E 33c °सहस्रे ऽपि] C₉₄C₄₅ ; °सहस्राणि E 33d °स्थाद्] C₉₄ ; स्था
 C₄₅ , °स्थो E 34a मुक्तिमेव] C₉₄ ; मुक्तिमेवन् E 35b °लोके] C₉₄ ; °लोकं E 35d °व्रते] C₉₄C₄₅
 ; °व्रत° E 36b °चरे] C₉₄C₄₅ ; °चरेत् E 37a °सखाया°] C₉₄E ; °सखा° C₄₅ 37c °धरो]
 C₉₄E ; °परो C₄₅ 38d बुद्धिर्] C₉₄C₄₅ ; बुद्धि E • सखा] C₄₅E ; समा C₉₄ 39c °श्रेष्ठो] C₄₅ ;
 °श्रेष्ठ° C₉₄ , °श्रेष्ठः E 40a दिनं] C₉₄C₄₅ ; दिन° E 40a °र्थं] C₉₄E ; °र्थ C₄₅ 40b दत्तासि]
 C₉₄C₄₅ ; दत्तानि E 41 शङ्कर] C₉₄C₄₅ ; महेश्वर E 41a तूष्णीम्भूता] C₉₄ ; तूष्णीभूत्वा C₄₅ ,
 तूष्णीभूतां E • भार्या] C₉₄C₄₅ ; भार्या E 41b °क्षणा] C₉₄ ; °क्षणम् E 41c °क्षी] C₉₄C₄₅ ;
 °क्षी E 41d ब्राह्मणाय निवेदिता] C₉₄E ; ब्राह्मय निवेदिता C₄₅ 42b हिरण्यं] C₉₄C₄₅ ; हिरण्य° E
 42c ददामि] C₉₄E ; ददानि C₄₅ ते द्विज°] C₄₅E ; ××ज° C₉₄

सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृताम् ॥ १२:४३ ॥
 प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
 प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥
 रुद्र उवाच ।
 विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
 आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥
 वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
 विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥
 ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
 वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥
 एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिस्रुतः ।
 क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥
 न पथं विषयं वेत्ति ग्रामं वा नगराणि वा ।
 खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥
 अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।
 तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥
 एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
 वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
 अपूर्वं च सूरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥
 फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
 विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥
 विपुलश्चित्रवदृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥
 न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्यहम् ।
 वार्तापि न च मे श्रोत्रा प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।

44c प्रीयन्तां] C₉₄ ; प्रीयतां C₄₅E 44d अस्ति] C₄₅E ; असि C₉₄ 45 रुद्र] C₉₄C₄₅ ; महेश्वर E
 45a वचः श्रुत्वा] C₄₅E ; वचःश्रुत्वा C₉₄ 46a वसेत्तत्र गृहे] C₄₅K₈₂ ; वस तत्र गृहे C₉₄ , वसते च
 गृहं E 46d चापि] C₉₄C₄₅ ; च वि० E 47a °द्वैवं] em. ; °द्वैवं C₉₄E, °द्वेनं C₄₅ 48a एकाकी]
 C₄₅E ; एका] C₉₄ 48c क्व भोक्ष्यामि] C₉₄ ; क्व भोज्यामि C₄₅ , किं भोक्ष्यामि E (unmetr.)
 49c °खर्वट०] E ; °कर्पट० C₉₄C₄₅ 49d कंचन] em. ; कश्चन C₉₄C₄₅E 51a एवमु०] C₉₄E ; एकं
 उ० C₄₅ 51b °रुहत्] E ; °रुहेत् C₉₄C₄₅ 52a काले तु] C₉₄C₄₅ ; कालेन E 52c सूरूपं] C₉₄E
 ; स्वरूपं C₄₅ 55a जिघ्रामि] C₉₄E ; च ग्रामि C₄₅ 55c श्रोत्रा] C₉₄ ; श्रोता C₄₅E 55d कंचन]
 em. ; कश्चन C₉₄C₄₅E

सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा च यत्किञ्चिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥
 स होवाच पथी केन किमपूर्वमिहागतः ।
 दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥
 राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।
 अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥
 दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
 ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥
 विपुल उवाच ।
 अत्र श्रेष्ठमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
 कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥
 विपुलेनैवम् उक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
 मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥
 श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
 कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥
 एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
 तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥
 श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
 तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥
 अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।

57a चात्र] C₄₅E; चा C₉₄^{ac}, चात्र C₉₄^{pc} • निरूप्यन्तो] E; निरूप्यान्ति C₉₄, निरूप्यां चा
 57b °लोकयन्] C₉₄E; °लोकयत् C₄₅ 57d °दत्तं] C₉₄; °दत्त° C₄₅E 58a °गृह्यैव] C₄₅E;
 °गृह्यैव C₉₄ 59d नगरं] C₉₄E; नगर C₄₅ 60a स हो°] C₉₄E; अहो° C₄₅ 60c °पथ°] C₉₄E;
 °पथे C₄₅ 60d त्वदः] C₄₅; त्वयः C₉₄, स्वयम् E 61a राजा] C₉₄C₄₅; राज E • °जटो] C₉₄C₄₅
 ; °यतो E 61b केकयी] C₄₅E; कैकयी C₉₄ 61d केकयी] C₄₅E; कैकयी C₉₄ 62a दाता] C₄₅
 E; °ता C₉₄ • °कला°] E; °कल° C₉₄C₄₅ 63b नाम] C₉₄C₄₅; नामं E • वद] C₉₄E; वदः
 C₄₅ 63d कथयस्व] C₉₄E; कथयस्य C₄₅ 64c मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂; मम भी°बलो
 नाम C₉₄, omitted in E 66c °स्त्विति] C₉₄K₈₂E; °स्त्विति C₄₅C₀₂ • °क्तो] CK₈₂; °क्तौ E
 66b प्रति] C₉₄C₄₅K₈₂; प्रति: EC₀₂ 67c श्रेष्ठिकः] EC₄₅C₀₂; श्रेष्ठितः C₉₄, श्रेष्ठिकः K₈₂ 67d दृष्टः
 स] C₄₅E; दृष्ट°×× C₉₄, दृष्ट स C₀₂

अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥
 तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च कन्दरे ।
 देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥ १२:६९ ॥
 अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हश्च न संशयः ।
 दौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥
 ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
 आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥
 राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं सर्वमनोहरम् ॥ १२:७२ ॥
 स्वादुमूलफलकन्दं दृष्ट्वा पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥
 सद्य एवोपभुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञातुमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥
 सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
 तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥
 मन्त्री पुरोहितामात्य सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
 पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥
 राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
 प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान् स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥

68c गन्धम्] C₉₄C₄₅^{pc}E ; गन्धमहो गन्धम् C₄₅^{ac} 68d फलं] corr. ; फल C₉₄C₄₅E 69a तत्फ०] C₉₄C₄₅
 ; यत्फ० E 69d मर्त्य उपजायते] em. ; मर्त्यमुपजा[xx C₉₄ ; मर्त्य सुपजायते C₄₅ ; मह्यमुपजायते
 E 70a अहो] C₄₅ ; *हो C₉₄ ; अद्यो E • सफलं] C₄₅ ; सफलम् C₉₄ ; तत्फलं E 71a त्वरित]
 E ; त्वरितं C₉₄C₄₅ (unmetr.) 71b गृह्य] C₉₄E ; गृह C₄₅ °हरम्] C₉₄C₄₅ ; °रमम् E 71d स
 फलं] C₉₄C₄₅ ; तत्फलं E 72a स फलं] C₉₄C₄₅ ; तत्फलं E 72c श्रेष्ठि] C₉₄C₄₅ ; श्रेष्ठ E 72d फलं
 सर्वमनोहरम्] E ; फल[xxxहरम् C₉₄ फल[स्य]र्वमनोहरम् C₄₅ 73a °कन्दं दृष्ट्वा] C₉₄ ; °स्कन्द
 दृष्ट्वा C₄₅ ; °स्कन्द दृष्ट्वा E 73b तादृशम्] C₉₄C₄₅ ; यादृशम् E 74a सद्य एवोपभुञ्जामि] C₉₄C₄₅ ;
 सत्य एव प्रभुञ्जामि E 74c स्वादविज्ञानम्] C₉₄C₄₅ ; स्वादु विज्ञातुम् E 75a ततः] C₉₄E ; तत
 C₄₅ 75cd स्वादं सर्वं च] C₄₅E ; स्वा[xxx C₉₄ 76b °पद्यत] C₉₄C₄₅ ; °पद्यते E 76c वली°]
 C₉₄C₄₅ ; वलि° E 77b °दन्तो] C₉₄ ; °देहो E 77c °चक्षुर्बलप्राणान्] C₉₄C₄₅ ; °चक्षुर्बलप्राणं E
 78b सर्वे भृत्यजनास्तथा] C₉₄E ; जनास्तथास्तथा C₄₅ 78c °स्त्री] C₉₄C₄₅ ; °स्त्रि E 78d सर्वे]
 C₄₅E ; xx C₉₄

उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
 कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥
 पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
 केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥
 स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
 प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥
 न फलेदं वने राजन् न वाणिज्यकृषेण वा ।
 केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥
 दत्तो ऽस्मि तव राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
 न ते शक्रोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥
 श्रुत्वा भीमबलं वाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
 अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥
 यदि नास्ति किमेतत्तं मया वा प्रार्थितो भवान् ।
 यत्र ह्येको बहवो ऽत्र जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥
 आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
 अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥
 अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मतेः ।
 छेद्य चण्डविचण्डाभ्यां रक्षभीमबलाधमः ॥ १२:८८ ॥
 ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
 अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं व्रज त्वरम् ॥ १२:८९ ॥
 मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
 यद्यस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥
 यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वा देशय तव ।
 तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥

80a श्रेष्ठिं] C₉₄C₄₅ ; श्रेष्ठं E 80b °दयः] C₉₄C₄₅ ; °दय E 80c कुरु] C₉₄C₄₅ ; शृणु E •
 भीमबलस्त्वेवं] C₄₅C₀₂ ; भीमवस्त्वेवं C₉₄E 81b °त्तम] C₉₄C₄₅ ; °त्तमः E 81c केकयीं दुर्बलां]
 corr. ; कैकयीन्दुर्बलान् C₉₄ , केकयीं C₄₅ , केकयीं दुर्बला E 81cd वृद्धां पुनः] C₄₅ ; वृद्धा] ×× C₉₄
 , वृद्धा पुनः E 82b श्रेष्ठी] E ; श्रेष्ठि C₉₄C₄₅ 82c °वाच ह] C₉₄ ; °वाचाह E 83a न फलेदं]
 E ; न वने न C₉₄ 84b दत्तो ऽसि] C₉₄ ; प्राप्तो षि E 84c ते] C₉₄ ; च E 84cd राजन्वक्तुं] E
 ; रा××कुम् C₉₄ 84d वैदेशिनं नरम्] corr. ; वैदेशिनन्नरम् C₉₄ , च देहि तन्नरः E 85a °बलं]
 E ; °बल° C₉₄ (unmetr.) 86a किमेतत्] E ; किमेदत् C₉₄ 86b प्रार्थितो] E ; मार्ज्जितो C₉₄
 86c यत्र ह्येको बहवो ऽत्र] C₉₄ (unmetr.) ; यत्रैको बहून्तत्र E 87c अवश्यं तेन] E ; अवश्यं ×न
 C₉₄ 87d मार्गय] C₉₄ ; मार्गयः E 88b °मतेः] em. ; °मते C₉₄E 88c छेद्य] E ; छेद्ये C₉₄
 89b शशिप्रभम्] C₉₄ ; शशी प्रदम् E 89c अलङ्घ्य] C₉₄ ; उवाच E 89d कुलपुत्रं व्रज त्वरम्] E ;
 कुलपुत्रं व्रजत्यरम् C₉₄ 90a °पुत्र] C₉₄ ; °पुत्रस् E 90c यद्यस्ति] E ; ×द्योस्ति C₉₄ 91a प्राप्तं]
 C₉₄ ; प्राप्ति E 91b देशय] C₉₄ ; देशयन् E

विपुल उवाच ।
 जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशि भवनं तव ।
 कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥
 फलं वा न पुनस्त्वन्यद्वातुं शक्यं न केनचित् ।
 सह्य पर्वतशैलाग्रे आशीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥
 वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
 मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥
 तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
 त्वया मया च गत्वैव यो वासः स्रवगाधिपः ॥ १२:९५ ॥
 श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
 यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥
 रुद्र उवाच ।
 तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
 विपुलेन ततो दृष्टो वानरः स्रवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥
 अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायासमाश्रितः ।
 मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥
 वानर कुरु मित्रार्थं सद्योमृत्युर्भवेन्मम ।
 पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥
 वानर उवाच ।
 गन्धर्वेण मम दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
 पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥
 विपुल उवाच ।
 अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
 अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥
 वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
 ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥
 गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वं ह्यहं पुनरागतः ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥
 गन्धर्वराजोवाच ।

92d प्राप्नुयाम्] C₉₄ ; प्राप्तो ऽयम् E 93b शक्यं न केनचित्] E ; शक्यं न चित् C₉₄ 94b मम] C₉₄
 ; मह्यं E 95c गत्वैव] E ; गत्वेव C₉₄ 96b गच्छामः] E ; गमस् C₉₄ 96c प्राप्तं] C₉₄ ; प्राप्त
 E 97b °मानः] C₉₄ ; °मानाः E 97d स्रवगा°] E ; स्रगा° C₉₄ 98a वानर°] C₉₄ ; वानरः E
 98b °च्छाया°] E ; °च्छाया° C₉₄ 99d वानर जीवय] C₉₄ ; वा न च जीवये E 101c अथवा
 तत्र] E ; अ°°°° C₉₄ 102c ततश्] C₉₄ ; तत्र E 103b त्वं] C₉₄ ; त्वत् E

सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥
 कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति भ्रवङ्गम ।
 सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥
 गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह भ्रवङ्गमः ।
 सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादयः सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥
 गन्धर्व उवाच ।
 कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥
 सूर्य उवाच ।
 सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 सफलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥
 अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
 तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥
 रुद्र उवाच ।
 गतः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।
 उवाच सूर्यः सोमाय कारणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥
 सोम उवाच ।
 किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
 फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥
 सूर्य उवाच ।
 यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
 न दत्तासि फलमन्यन्मया वद्धो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥
 सोम उवाच ।
 आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वभावितो भव ।

104a गतश्चास्मि] E ; गतश्चा[× C₉₄ 104b तेन दत्तं] E ; ×××त्तम् C₉₄ 104c दत्तं] corr. ; दत्त° C₉₄E 105a ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄ ; ऽन्यफल दास्यामि E 105b मम नास्ति भ्रवङ्गम] C₉₄ ; मत्तो ऽस्ति भ्रवङ्गमः E 105c गमिष्यामस्] C₉₄ ; गमिष्यामि E 106d °दय] conj. ; °दयस् C₉₄ , °दयः E 107 गन्धर्व उवाच] corr. ; गन्धर्व उवा[× C₉₄ , गन्धर्वराजोवाच E 107c त्वन्य°] C₉₄ ; स्त्वन्य° E 107d °नाशय] C₉₄ ; °नाशयः E 108c °वासि] C₉₄ ; °वाभिः E 108d सुहृदत्वान्] C₉₄ ; स च दत्त्वा E 109a अन्यद्] E ; अन्य C₉₄ 109b °पुराद्य] C₉₄ ; °पराद्य E 109c °विकल्पेन] E ; °विक[×× C₉₄ 109d °पुत्रं] E ; °पुत्र° C₉₄ 110 रुद्र] C₉₄ ; महेश्वर E 110a गतः] E ; गत C₉₄ 110d शशिम्] C₉₄ ; शशि E 111b तत्र] C₉₄ ; तव E • °कर] C₉₄ ; °करः E 111c अन्यन्] em. ; अन्य C₉₄ , अन्यत् E 111d मुक्त्वा] C₉₄ ; मुक्ता E • अन्यत्क°] em. ; अन्यङ्क° C₉₄E 112b अन्यन्] C₉₄ ; अन्यान् E 112c फलमन्यन्] C₉₄ ; फलं मन्ये E 112d वद्धो] C₉₄ ; वद्धो E

इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं सफलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३॥
 गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
 एवं कुर्म इति प्राह गत्वैन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४॥
 सोमेनेन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
 पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५॥
 इन्द्र उवाच ।
 यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
 विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६॥
 सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
 सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७॥
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
 मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८॥
 उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९॥
 विष्णुरुवाच ।
 पूर्वदत्तफलस्यार्थं तच्च सर्वमिहागताः ।
 न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२०॥
 इन्द्र उवाच ।
 ब्रह्माण्डमपि भेतुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
 अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१॥
 एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
 फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२॥
 उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३॥
 मया दत्तफलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४॥
 तवोपराधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५॥

114a गत्वैवेन्द्र°] C₉₄ ; गन्धर्वेन्द्र° E 114c कुर्म] C₉₄ ; सोम E 115d शक्र] C₉₄ ; शक E
 116b °कर] C₉₄ ; °करः E 117c °जग्मु°] E ; °जग्मु° C₉₄ 118a °क्त्वा] C₉₄ ; °क्त्वा E
 119d °धर] C₉₄ ; °धरम् E 120 विष्णुरु°] C₉₄ ; विष्णु उ° E 120a °दत्त°] C₉₄ ; °दत्तं
 E • °र्थ] C₉₄ ; °र्थ E 120d त्वन्यत्] em. ; त्वन्यङ् C₉₄ E 121a भेतुं त्वं] C₉₄ ; भर्तुत्वं E
 121d °त्तम] C₉₄ ; °त्तमम् E 123c मम] C₉₄ ; ममा° E 124b °च्छसि] E ; °च्छति C₉₄
 124c प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] C₉₄ ; प्रार्थया च गत्वैवं E 124d °ष्ठि°] C₉₄ ; °ष्ठि E 125a तवो°]
 C₉₄ ; ततो° E 125c गताः] C₉₄ ; गता E

इन्द्रः सोमश्च सूर्यश्च गन्धर्वो वानरस्तथा ।
 विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतरुशोभानि वैदूर्यमणिकुट्टिमम् ॥ १२:१२८ ॥
 प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥
 दृश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥
 सर्वे रत्नमया वृक्षाः सर्वे रत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥
 सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
 विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
 तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥
 चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
 चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥
 चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
 गायत्री वेदमाता च सावित्री च सूरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥
 व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
 वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमान् ।
 इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।

126a सूर्यः शशी चैव] C₉₄ ; सोमश्च सूर्यश्च E 126d °द्वयं] E ; °द्वयस् C₉₄ 127c °सदो] C₉₄ ; °सदं E 128c °तरु°] E ; °तल° C₉₄ 128d °कुट्टिमम्] E ; °कुट्टिमाम् C₉₄ 129b °वेदिकाम्] C₉₄ ; °वेदिका E 129c °स्फाटिको जाल] C₉₄ ; °स्फाटिको जाला E 130a दृश्यते] conj. ; पश्यते C₉₄ , दृश्यन्ते E • विपुल°] C₉₄ ; विपुला° E 130c पुष्पा°] C₉₄ ; पुष्पा° E • °ग्राः] em. ; °ग्रा C₉₄ , °या E 130d फलानामितका] C₉₄ ; फलनामितका E 132a सर्वे] E ; सर्वे C₉₄ 133cd omitted in E 137a प्रणवश्चैव] E ; प्रणव°ख C₉₄ 138b °शास्त्रं समूर्तिमत्] C₉₄ ; °शास्त्रसमूर्तिमान् E 138c पुराणं] C₉₄ ; पुराणश् E 138d °जलम्] C₉₄ ; °जलि E 139b गान्धर्व-म्-एव] C₉₄ ; गान्धर्वरेव E

अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासिते ॥ १२:१३९ ॥
 ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दिनम् ।
 गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥
 मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
 देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः स्रवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥
 विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
 साधु भो विपुलश्चेष्ट साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥
 साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
 तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्चिनौ मरुत्तथा ।
 भुङ्क्ते भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥
 इयं विमानकोटीणां तवार्थायोपकल्पिता ।
 सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥
 तवार्थोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
 यावत्कल्पसहस्राणि परार्थानि तपोधन ।
 यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
 वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोके पितामहम् ॥ १२:१४८ ॥
 विपुल उवाच ।
 भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
 स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ॥ १२:१४९ ॥
 स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ।
 मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ १२:१५० ॥
 तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरम्

139c अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E ; अर्थवेदान्यवेदश्च C₉₄ 140c अर्घं] C₉₄ ; अर्घ्यं E 141c रविः सोमो] C₉₄ ; शशी सूर्यो E 142b °आसने] C₉₄ ; °शासने E 142d विपुलं तपः] E ; (वि)×××पः C₉₄ 143b °श्रिय] C₉₄ ; °श्रियः E 143c तोषिताः] C₉₄ ; तोषिता E 144b साध्याश्चिनौ] conj. ; साध्याश्चिन्यौ C₉₄ , साध्या यक्षो E 144c भुङ्क्ते] C₉₄ ; भुङ्क्षे E 145b कल्पिता] C₉₄ ; कल्पितान् E 145d °रूपिणी] C₉₄ ; °रूपिणि E 146a व्°र्थीयो°] C₉₄ ; °र्थीयो° E 146d °धन] C₉₄ ; °धनाः E 147c भयत्रस्त] E ; भयस्तत्र C₉₄ 148d °लोके] E ; °लोक C₉₄ 150b जातान्धचेतना] C₉₄ ; जातो ऽन्धचेतनः E 150cd omitted in C₉₄ 151a तुभ्यं] C₉₄ ; नमस् E

भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
 ! नित्यं रागाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
 तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५१ ॥

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत्
 ! आहूत सम्प्रवन्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।
 गर्भावासन्नचत्वन्न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णम्
 छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेसि ॥ १२:१५२ ॥

महेश्वर उवाच ।
 ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५३ ॥

इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
 साध्यादित्यैर्मरुदृद्वैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५४ ॥

अहो तपः फलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
 स्वशरीरं दिवं प्राप्तं श्रद्धया तिथिपूजया ॥ १२:१५५ ॥

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।
 ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

151b °जर°] C₉₄ ; °जनु° E • °भयात्] E ; भयन् C₉₄ 151c रोगा°] C₉₄ ; °रागा° E
 151d तिर्यं] C₉₄ ; तिर्यश् E 152a श्रुत्वैवोवाच] C₉₄ ; श्रुत्वैव वाच E • °मति] E ; °मतिः C₉₄ •
 मानयित्वा] C₉₄ ; मानयवा E 152b आहूत] C₉₄ ; आभूत E • भविष्यसि] C₉₄ ; अविपलि E •
 मे जन्मलोभो न] C₉₄ ; यजन्मलाभानु E 152c °वासन्नचत्वन्न] C₉₄ ; °वासानुबन्धं न E • पुन]
 E ; पुनर् C₉₄ 154a रविणा] C₉₄ ; शशिना E 154b सोमेन] C₉₄ ; सूर्येण E 154b विश्वेभिर्]
 E ; विश्वेश्चि C₉₄ 155c स्व°] C₉₄ ; स° E 155d °पूजया] C₉₄ ; °पूजनात् E Colophon:
 नामाध्यायो द्वादशमः] C₉₄ ; नाम द्वादशो ऽध्यायः E

[१३ गर्भोत्पत्तिः]

देव्युवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च श्रुतो धर्मः सुविस्तरः ।

किं न कुर्वन्ति मनुजाः सुखोपायं महत्फलम् ॥ १३:१॥

स्वशरीरस्थितो यज्ञः स्वशरीरे स्थितं तपः ।

स्वशरीरे स्थितं तीर्थं श्रुतो विस्तरतो मया ॥ १३:२॥

किमर्थं भगवन्ब्रूहि सुखोपायं महत्फलम् ।

किं निवृत्तास्तु देवेश ऋषिदैवतमानुषाः ॥ १३:३॥

महादेव उवाच ।

अद्य पृष्टेन कथितं गोपितं ऋषि सुन्दरि ।

मानुषाणां हितार्थाय तव च वरवर्णिनि ॥ १३:४॥

अद्यप्रभृति देवेशि ख्यातिलोके भविष्यति ।

धन्या एवं चरिष्यन्ति अधन्या न रमन्ति तम् ॥ १३:५॥

त्रिगुणेन तु बन्धेन बद्धा पाशदृढेन तु ।

तेनार्थेन रमन्त्यत्र जानन्तो ऽपि विमोहिताः ॥ १३:६॥

देव्युवाच ।

किं वा त्रिगुणबन्धेति ब्रूहि संशयच्छेदक ।

अद्यापि मम देवेश मोहोत्पन्नस्त्रिबन्धनैः ॥ १३:७॥

भगवानुवाच ।

प्राकृतं वैकृतं चैव दक्षिणाबन्धमेव च ।

एतेनैव तु बन्धेन बद्धाः वर्णाश्रमाः सदा ॥ १३:८॥

ज्ञानहीना निवर्तन्ते परमं प्राप्य तत्परम् ।

इष्टस्त्रीणां निवर्तन्ते धनधान्यसमुच्चये ।

स्नेहादाकृष्य मनसां बन्धः प्राकृत उच्यते ॥ १३:९॥

योगयुक्तेन मनसा यद्यदैश्वर्यमाप्यते ।

तच्च वैकृतबन्धस्तु यदि तत्रानुरज्यते ॥ १३:१०॥

आरामोद्यानवापीषु दानक्रतुफलेशु च ।

आशक्तमनसा वाचा दक्षिणाबन्धः कथ्यते ॥ १३:११॥

अनेनैव तु पाशेन बद्धावानरवद्यथा ।

मोक्षितं न च शक्नोति इतश्चेतश्च धावति ॥ १३:१२॥

देवासुरमनुष्येषु तिर्येषु नरकेषु च ।

भ्रमन्ते चक्रयन्त्रेव ? यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १३:१३॥
 गर्भवासपरिक्लेशौ जन्ममृत्यु पुनः पुनः ।
 व्याधिः शोकभयायास चिन्तया जरया हतः ॥ १३:१४॥
 देव्युवाच ।
 गर्भोत्पत्तिः कथं देव योगी लभति कीदृशीम् ।
 कीदृशं लभते गर्भः श्रोतुं नः प्रत्युदीर्यताम् ॥ १३:१५॥
 भगवानुवाच ।
 शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तिर्यथाक्रमम् ।
 यथा संशयविच्छेदं भविष्यसि वरानने ॥ १३:१६॥
 अक्षरात्प्रभवो ब्रह्मा कर्मबद्धसमुद्भवम् ।
 कर्मतो यज्ञप्रभवो यज्ञतो धूमसम्भवः ॥ १३:१७॥
 पर्जन्यादन्नमुत्पत्तिरन्नाद्भूतानि जज्ञिरे ।
 अन्नाद्रससमुत्पत्ति रसाच्छोणितसम्भवः ॥ १३:१८॥
 शोणितात् - मांस-म्-उत्पत्ति मांसाद्देदसमुद्भवः ।
 मेदसो ऽस्थीनि जायन्ते अस्थिभ्यो मज्जसम्भवः ॥ १३:१९॥
 मज्जायास्तु भवेच्छुक्रं नरः शुक्रसमुद्भवः ।
 शुक्रशोणितसंयोगाद्गर्भोत्पत्तिस्ततः स्मृतः ॥ १३:२०॥
 अग्निसोमात्मकं देवि शरीरद्वयधातुतः ।
 सोमधातुस्मृतं शुक्रमग्निधातुरजस्मृतम् ।
 अग्निसोमाश्रयं देवि शरीरमिति संज्ञितम् ॥ १३:२१॥
 मासी मासी ऋतुः स्त्रीणां भवतीह न संशयः ।
 ऋतुकाले प्रसर्प्येत न सुखार्थं वरानने ॥ १३:२२॥
 पुत्रकामप्रयुञ्जीत धर्मार्थश्च यशस्विनि ।
 पुमान्स्त्रीपुं प्रयुञ्जीत अरणी बहुताशनः ॥ १३:२३॥
 पुमान्शुक्राधिको ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
 समशुक्रे च रक्ते च स च जायेन्नपुंसकः ॥ १३:२४॥

[द्वियमा त्रियमा च गुर्विणी]

देव्युवाच ।
 द्वियमा त्रियमा चैव कथं जायेत गुर्विणी ।
 कथं स्त्रीद्वियमा जायेत्कथं वा पुरुषद्वयम् ॥ १३:२५॥
 भगवानुवाच ।
 रक्ताधिका स्मृता कन्या जायते वरवर्णिनि ।
 वायुना च द्विधा भिन्ना कन्यकद्वियमा स्मृता ॥ १३:२६॥
 शुक्राधिकास्तु पुरुष द्विधा भिन्नानिलेन तु ।

द्वियमा पुरुषो ज्ञेया त्रियमास्तु त्रिधा कृते ॥ १३:२७॥
 ऋतुस्नाता यदा नारी यदि गर्भादि गृह्यति ।
 प्रथमे च द्वितीये च तृतीये च स जीवति ॥ १३:२८॥
 समेषु जनयेत्पुत्रः कन्यका विषमे दिने ।
 षष्ठ्याष्टमौ च दशमी द्वादशी च पुमान्भवेत् ॥ १३:२९॥
 पञ्चमी सप्तमी चैव नवमेकादशी स्त्रियः ।
 समरक्ते च शुक्रे च श्यामः संजायते पुमान् ॥ १३:३०॥
 रुधिरं त्वेकरात्रेण कललं प्रतिपद्यते ।
 कललं पञ्चरात्रेण अर्बुदत्वं प्रजायते ॥ १३:३१॥
 अर्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी समुद्भवः ।
 द्वितीयं सप्तरात्रेण तत्सर्वं मांसशोणितम् ॥ १३:३२॥
 तृतीयं सप्तरात्रेण हृदयं जायते ततः ।
 ततः सर्वाणि गात्राणि शिरश्चैवोपजायते ॥ १३:३३॥
 हृदये जायमाने तु मूर्च्छान्तिन्द्रिररोचकः ।
 स्त्रियाः धर्दिः प्रशेकश्च दौर्बल्यं चोपजायते ॥ १३:३४॥
 तस्या हि हृदयं नारी यदि भक्ष्यति किञ्चन ।
 भक्ष्यं लोह्यं तथा पेयमुपभोगास्तथाययत् ॥ १३:३५॥
 शयनासनयानानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 यद्यदाकांक्षते किञ्चित्तत्तदास्यै प्रदापयेत् ॥ १३:३६॥
 नाया संकारयेच्चास्या न चैवमवमानयेत् ।
 मुखमापाण्डुरं स्निग्धं कपोलस्तनकेशयोः ॥ १३:३७॥
 शरीरश्च श्रिया जट्टं पीनोरुश्रोणि वक्षसम् ।
 लिङ्गेरेभिर्विजानीयां गर्भे जीवं प्रतिष्ठितम् ॥ १३:३८॥
 चतुर्थे सप्तरात्रेण शिरश्चैवोपजायते ।
 पञ्चमसप्तरात्रेण ग्रीवा तत्रोपजायते ॥ १३:३९॥
 षष्ठमसप्तरात्रेण स्कन्धगात्रं प्रजायते ।
 सप्तमसप्तरात्रेण पृष्ठवंशं प्रजायते ॥ १३:४०॥
 अष्टमसप्तरात्रेण पाणी जायते चोभयौ ।
 सप्तरात्रं नव प्राप्य जायते हृदि पञ्जरम् ॥ १३:४१॥
 दशमे सप्तरात्रे च पादौ जायते चोभौ ।
 उदरश्चोपजायेत सप्तैकादशरात्रिके ॥ १३:४२॥
 द्वादशसप्तरात्रेण कुक्षिपार्श्वेः प्रजायते ।

36 Cf. MBh 13.40.12:शय्यासनम् अलंकारम् अन्नपानम् अनार्यताम् दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः
 प्रजापतिः

सप्तत्रैदशरात्रेण कुटिसुत्रोपजायते ॥ १३:४३॥
 नवत्यष्टमरात्रेण जायते सूत्रविंशति ।
 सप्तपञ्चदशाहेन सर्वमेदः प्रजायते ॥ १३:४४॥
 षोडशसप्तरात्रेण अधिसर्वाणि जायते ।
 सप्तसप्तदशाहेन जायते स्नायुबन्धनम् ॥ १३:४५॥
 सप्तमाष्टादशाहेन जायते मुखमण्डलम् ।
 सप्तोनविंशरात्रेण घ्राणवंशः प्रजायते ॥ १३:४६॥
 सप्तविंशतिरात्रेण नैत्रनालिं प्रजायते ।
 सप्तैकविंशरात्रेण कर्णयुग्मं प्रजायते ॥ १३:४७॥
 द्वाविंशसप्तरात्रेण जायते द्वौ भ्रुवौ ततः ।
 सप्तत्रिंशरात्रेण गण्डयुग्मं प्रजायते ॥ १३:४८॥
 चतुर्विंशतिसप्ताहे ओष्ठयुग्मं प्रजायते ।
 पञ्चविंशतिसप्ताहे जिह्वा जायते सुन्दरि ॥ १३:४९॥
 षड्विंशसप्तरात्रेण दन्तपङ्क्तिं प्रजायते ।
 उनविंशतिसप्ताहे जायते च त्वगेव च ॥ १३:५०॥
 त्रिंशतसप्तरात्रेण जायते नाभिमण्डलम् ।
 सप्तैकत्रिंशरात्रेण सर्वरन्ध्रं प्रजायते ॥ १३:५१॥
 द्वात्रिंशसप्तरात्रेण नखविंशति जायते ।
 त्रिंशसप्तरात्रेण सर्वे सन्धिः प्रजायते ॥ १३:५२॥
 पञ्चत्रिंशति सप्ताहे सर्वमर्म प्रजायते ।
 षड्विंशसप्तरात्रेण वेदना चोपजायते ॥ १३:५३॥
 सप्तत्रिंशतिसप्ताहे ईर्ष्याद्वेषः प्रजायते ।
 अष्टत्रिंशतिसप्ताहे पञ्चात्मकसमन्वितम् ॥ १३:५४॥
 सर्वाङ्गमङ्गसम्पूर्णः परिपक्व (:) स तिष्ठति ।
 मातुस्वाशितपीतश्च नाभिसूत्रागनेन तु ॥ १३:५५॥
 अजातस्योपधार्यन्ते गर्भस्थस्यैव जन्तवः ।
 ततः प्रविशते देहे निद्रास्वप्न यथा तथा ॥ १३:५६॥
 नोपलभ्यति सूक्ष्मत्वादरण्यग्निर्यथा तथा ।
 गर्भोदकेन सिक्ताङ्गजराया परिवेष्टितः ॥ १३:५७॥
 जाति स्मरति तत्रस्थो जन्तुश्चेतःसमन्वितः ।
 मृतश्चाहं पुनर्जातो भूयश्चैव पुनर्मृतः ॥ १३:५८॥
 स्थावराणां सहस्रेषु जातो ऽस्मि विविधेषु च ।
 चतुर्वर्णविवर्णेषु मानुषेषु सहस्रशः ॥ १३:५९॥

साम्प्रतं च पुनर्गर्भः क्लेशः प्राप्तः सुदुःसहः ।
 इदानीं जातमात्रो ऽहं संस्कारैश्चापि संस्कृतः ॥ १३:६० ॥
 योगमेवाभिसेवामि सा [] ख्यं वा पञ्चविंशकम् ।
 यत्र जन्मजरा नास्ति यत्र मृत्युश्च नास्ति वै ॥ १३:६१ ॥
 यत्र ब्रह्म परं वेद्यं चरिष्यामि यतव्रतः ।
 एवमादीन्यनेकानि चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ १३:६२ ॥
 यावत्तिष्ठति गर्भस्थो जाति स्मरति पूर्विकाम् ।
 ततो जायति कष्टेन महाक्लेशेन मानवः ॥ १३:६३ ॥
 योनियन्त्रसुतीव्रेण पीड्यमानसुदुःखितः ।
 जातमात्रोऽस्मृतिभ्रंशो भवतीह अचेतनेः ॥ १३:६४ ॥
 मायामुद्गरतीव्रेण हतः किं शुभमाचरेत् ।
 एष गर्भसमुत्पत्तिः कथितो ऽस्मि वरानने ।
 दुःखसंसारप्रशमं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३:६५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे गर्भोत्पत्तिर्नाम त्रयदशो ! ऽध्यायः ॥

[१४ प्रश्नव्याकरणम्]

देव्युवाच ।

अतिदीर्घातिह्रस्वश्च पुमान्केनोपजायते ।

अतिगौरो ऽतिकृष्णश्च नरो भवति किं प्रभो ॥ १४:१॥

भगवानुवाच ।

गृहीतगर्भा या नारी नित्यमुत्तानशालिनी ।

प्रसारितविमुक्तात्मा सो ऽतिदीर्घः प्रजायते ॥ १४:२॥

गृहीतगर्भा या नारी शेते संकुचिता सदा ।

रसो ऽन्नादीनि कटुकं सेवनाः ह्रस्व जायते ॥ १४:३॥

गृहीतगर्भा या नारी नित्यं क्षीरोपसेविता ।

वरकोद्रवशाली च भुक्ता चापि यवोदनम् ॥ १४:४॥

शुक्लवस्त्रस्रजा युक्ता सातिगौरं प्रजायते ।

गृहीतगर्भा या नारी बालधान्यानि सेवते ॥ १४:५॥

कृष्णकोद्रवतैलादि माषकृष्णयवोदनम् ।

कृष्णवस्त्रस्रजादीनि तस्याः कृष्णः प्रजायते ॥ १४:६॥

देव्युवाच ।

जात्यन्धो जायते कस्मान्षण्डोभीरुहतेन्द्रियः ।

कुजो वा वामनो वापि पङ्गवः स्थूलशिरः कथम् ॥ १४:७॥

भगवानुवाच ।

गृहीतगर्भा या नारी तीक्ष्णोष्णान्युपसेवते ।

लशुनानिपलाण्डूनि करञ्जमूलकानि च ॥ १४:८॥

पिप्पलीशृङ्गवेरं च सर्षपान्मरिचानि च ।

आसवश्च परिक्लिष्टा ये चान्ये कटुतिक्तकाः ॥ १४:९॥

तीक्ष्णं तु सेवमाना या जात्यन्धो जायते सुतः ।

मिथ्यापचाराः स्त्रीपुंसो व्यापन्ने शुक्रशोणिते ।

यदा गर्भाशये रक्तं स्त्रियाः पूर्वं निषिच्यते ॥ १४:१०॥

पश्चाच्छुक्रं रक्तकाले तदाषण्डः प्रजायते ।

त्रस्तोद्विग्नो यदा भीतस्त्रीपुंसांसूपजायते ॥ १४:११॥

तत्र यो जायते गर्भभिरुः क्रन्दनको भवेत् ।

निसर्गकाले शुक्रस्य विघ्न उत्पद्यते यदा ॥ १४:१२॥

इन्द्रियावर्तविघ्ने तु तदा जायेदतिन्द्रियः ।

गृहीतगर्भा या नारी वातलान्युपसेवते ॥ १४:१३॥

कटुकानि कषायानि तिक्तानि च विशेषतः ।
 वातः प्रकुपितस्तस्या गर्भम् आतुह्य तिष्ठति ॥ १४:१४ ॥
 कुब्जस्तु जायते तस्माद्गर्भाद्वातनिपीडनात् ।
 नित्यसासवशीलाया तथा चोत्कटुकाशना ॥ १४:१५ ॥
 तस्या संहन्यते गर्भो वामनस्तेन जायते ।
 अतिव्यायामशीला तु य नारी विषमासनी ॥ १४:१६ ॥
 गर्भः संक्षुभ्यते तस्याः पषण्डस्तेनोपजायते ।
 गृहीतगर्भा या नारी रुक्षधान्यानि सेवते ॥ १४:१७ ॥
 वातश्लेष्मशिरस्थो वै तस्या गर्भस्य कुप्यते ।
 ततः स्थूलशिरास्तेन पुमान्जायत्यसंशयः ॥ १४:१८ ॥
 देव्युवाच ।
 करालाङ्गा हनुः पङ्गूर्मूको गद्गदभाषकः ।
 विकृताक्षस्त्वनक्षो वा भवद्रस्वगुदः कथम् ॥ १४:१९ ॥
 भगवानुवाच ।
 करालस्तेन दोषेण जायते मानवस्तथा ।
 अथ करालं कुरुते नारी लम्बोतिचूचुका ।
 तस्मादनेन दोषेण करालो जायते पुमान् ॥ १४:२० ॥
 गृहीतगर्भा या नारी रक्तपित्तामयादिता ।
 गोहनुं जनयेत्येषा रक्तपित्तप्रकोपितः ॥ १४:२१ ॥
 गृहीतगर्भा या नारी वातशूलैरुपद्रुता ।
 शुक्रो दावर्तनी चापि पङ्गू जनयते सुतम् ॥ १४:२२ ॥
 क्षुधार्ता वेदनार्ता च सततश्चोपवासिनी ।
 मूकं जनयते बालं दौहदश्च विमानिता ॥ १४:२३ ॥
 गृहीतगर्भा या नारी विसृजेत् - मास मासिकम् ।
 अनक्षो जायते तस्या गर्भशोणितसंक्षयात् ॥ १४:२४ ॥
 अथ ग्रस्ता यदा नारी वातो दावर्तपीडिता ।
 गृहीतगर्भा रुक्षाणि वातलान्युपसेवते ॥ १४:२५ ॥
 वातस्थानन्ततस्तस्या गर्भस्यापीडितं भवेत् ।
 अगुदो जायते तस्माज्जातश्चापि न जीवति ॥ १४:२६ ॥
 देव्युवाच ।
 हीनाङ्गो जायते कस्मादधिकाङ्गो ऽपि वा कथम् ।
 श्वेतपिङ्गेक्षणः कस्मात्कथं लोहितलोचनः ॥ १४:२७ ॥
 भगवानुवाच ।

गर्भस्य जायमानस्य - - - जायते निलः ।
 वाताभ्यां श्लेष्मणात् - - - तदङ्गं परिहीयते ॥ १४:२८ ॥
 हीनाङ्गो जायते तस्मात्पुमान्वातप्रकोपतः ।
 गृहीतगर्भा या नारी मधुराण्युपसेवते ॥ १४:२९ ॥
 शृङ्गाटककलोत्यानि शालूकानि विशानि च ।
 मोचं तालफलं चैव नारिकेलफलं तथा ॥ १४:३० ॥
 अतिक्षणं सेवमाना तु अधिकाङ्गप्रसूयते ।
 पिङ्गाक्षः श्लेष्मपित्ताभ्यां श्वेताक्षः श्लेष्मणा भवेत् ॥ १४:३१ ॥
 देव्युवाच ।
 कथं वा जायते पुत्रः कन्यका केन जायते ।
 अपुमान्केन जायेत द्वियमा त्रियमा तथा ॥ १४:३२ ॥
 भगवानुवाच ।
 शुक्राधिकः पुमान्ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् ।
 रक्तशुक्रसमत्वेन जायते स नपुंसकः ॥ १४:३३ ॥
 पिण्डीभूतो यदा गर्भं मारुतौ विभवेद्विधा ।
 एवं ते द्वियमा ज्ञेयास्त्रियमा च त्रिधा कृते ॥ १४:३४ ॥
 देव्युवाच ।
 शोणितं मांसं मेदश्च अस्थि मज्जा च पञ्चमी ।
 शरीरस्थानि दृश्यन्ते शुक्रस्थानं न दृश्यते ॥ १४:३५ ॥
 तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कथयस्व त्रिलोकेश च्छेत्तुमर्हसि संशयः ॥ १४:३६ ॥
 भगवानुवाच ।
 मनः शुक्रस्य प्रभवं घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी ।
 स्थानं तु सर्वाङ्गसमस्पर्शात्स्पर्शः प्रवर्तते ॥ १४:३७ ॥
 यथा निषिक्तं क्षीरं तु पयसादधि जायते ।
 प्रमथ्यमानदध्वस्तु सर्पिसो ऽपि तथागमः ॥ १४:३८ ॥
 एवं शरीरं निर्गच्छेत् - शुक्रं शुक्रवहा शिराः ।
 पूरयित्वानुपूर्वेण अस्थयो प्रतिपद्यते ॥ १४:३९ ॥
 ततस्तु ताः शुक्रवहा मेढ्रनाभीमनुसृताः ।
 नाशुक्रं तत्तु सिञ्चन्ति तस्माद्गर्भस्य सम्भवः ॥ १४:४० ॥
 देव्युवाच ।
 कथं वेदयते जातिं कथं जातिस्मरो भवेत् ।
 एतस्मिन्संशयं मे ऽद्य च्छेत्तुमर्हसि शङ्कर ॥ १४:४१ ॥
 भगवानुवाच ।

भावितात्मां च यो जन्तुर्देवि भोगाधिकं च यत् ।
 ब्रह्मविद्ज्ञानसंयुक्तः स जातिं स्मरते पुमान् ॥ १४:४२ ॥
 देव्युवाच ।
 कथं सद्यो गृहीतस्य लिङ्गगर्भस्य दृश्यते ।
 एतत्कथय देवेश रहः काले महेश्वर ॥ १४:४३ ॥
 भगवानुवाच ।
 पिपाशारोमहर्षं च वेपनं गात्रसीदनम् ।
 निद्रास्वेदं च तन्द्रा च मुहूर्तमुपजायते ॥ १४:४४ ॥
 निष्क्रेदत्वं खरत्वं च योन्यात्समुपजायते ।
 न चार्द्रवं वै दृश्येत शुक्रस्य रजसो ऽपि वा ।
 सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गान्येतानि तत्त्वतः ॥ १४:४५ ॥
 देव्युवाच ।
 केन लिङ्गेन विज्ञेयं पुत्रजन्म महेश्वर ।
 कन्यका केन लिङ्गेन ज्ञायते कथयस्व मे ॥ १४:४६ ॥
 भगवानुवाच ।
 पादोरुजङ्घपाश्वश्च दक्षिणं यदि ह्युन्नतः ।
 दक्षिणं विपुलं तत्र तदा पुत्रः प्रजायते ॥ १४:४७ ॥
 वामश्चैव यदा पश्येत्तदा जायेत कन्यका ।
 उन्नतं मध्यमस्थाश्च तदा जायेत् - नपुंसकम् ॥ १४:४८ ॥
 देव्युवाच ।
 पुंसा कपोलरोमानि खलितं केन जायते ।
 कथं स्त्रीणां न जायेत रोमाणि खलितं तथा ॥ १४:४९ ॥
 भगवानुवाच ।
 तथा वृषणगा जन्तोर् यस्य रेतोवहा शिरः ।
 निबद्धा मस्तके तालु कपोलास्तु समाश्रिताः ॥ १४:५० ॥
 तैः कपोलेषु रोमाणि जायन्ते अन्तरेतसः ।
 खलितं शुक्रदोषेण नराणामुपजायते ॥ १४:५१ ॥
 शिरा शुक्रवहा स्त्रीणां न शून्यस्यान्न जायते ।
 यात्मापालो च कास्त्वग्नि दृष्टिमण्डलसंश्रितः ? ॥ १४:५२ ॥
 शोणितै सोक्तिकोष्ठस्थन्निशोषयति तत्त्वतः ।
 निबद्धन्त्यक्षिपक्ष्माणि तेन रोमाणि च भ्रुवोः ॥ १४:५३ ॥
 अशुक्रत्वाच्च नारीणां खलितं नोपजायते ।
 छायाव्यपगतस्नेहा रुक्षागात्रशिरोरुहा ।
 ग्रसतोस्माभजठरा मृतगर्भः प्रजायते ॥ १४:५४ ॥

देव्युवाच ।
सोमधातु कथं ज्ञेया अग्निधातुस्तथेश्वर ।
पृथग्भागविशेषेण कथयस्व महेश्वर ॥ १४:५५ ॥
भगवानुवाच ।
क्षेष्ममेदस्तथा स्नायुः अस्थिदन्तनखानि च ।
स्त्रियास्तन्यश्च शुक्रश्च यच्च श्वेतं तथाक्षिषु ॥ १४:५६ ॥
एतेषां सौम्यभागत्वाच्छ्वेतत्वमुपजायते ।
आग्नेयभावाद्द्रक्तत्वं कृष्णत्वं चापि गच्छति ॥ १४:५७ ॥
त्वग्मांसरुधिरं मज्जादृष्टिरोम तथैव च ।
आग्नेयधातुसोमश्च कथितो ऽस्मि वरानने ।
ब्रूहि ब्रूहि विशालाक्षि यद्यस्ति तव संशयः ॥ १४:५८ ॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे प्रश्नव्याकरणो नामश् चतुर्दशोऽध्यायः ॥

[पञ्चदशमो ऽध्यायः]

[जीववर्णनम्]

देव्युवाच ।

जीवभूतेति यत्प्रोक्तं लक्षणं कीदृशं भवेत् ।

स्थानमस्य न जानामि रूपं वर्णं च ईश्वर ॥ १५:१॥

एतत्कौतूहलं छिन्धि संशयं परमेश्वर ।

न चान्यदेव पश्यामि जीवनिर्णय कीर्तय ॥ १५:२॥

ईश्वर उवाच ।

जीवस्य लक्षणं देवि कथितुं केन शक्यते ।

न रूपवर्णं जीवस्य विद्यते स्थानमेव च ॥ १५:३॥

व्यापि सर्वगतं सूक्ष्मं सर्वमाश्रित्य तिष्ठति ।

निरालम्बमनाधारमनौपम्यं निरञ्जनम् ॥ १५:४॥

अरणिस्थो यथा वह्निः काष्ठेषु नोपलभ्यते ।

तद्वज्जीवो न पश्येत शरीरस्थो ऽपि सुन्दरि ॥ १५:५॥

दधिवच्च यथा सर्पिर्दृश्यते न च दृश्यते ।

तद्वज्जीवः शरीरस्थो दृश्यते न च दृश्यते ॥ १५:६॥

देव्युवाच ।

अदृष्टप्रत्ययो ह्यस्ति नास्ति प्रत्ययदर्शनम् ।

व्यापी कथं महादेव सर्वत्रावस्थितः कथम् ॥ १५:७॥

महेश्वरौवाच ।

असंशयो महादेवि व्यापी सर्वगतः शिवः ।

दृश्यतेन्द्रियसंयोगाज्जीवप्रत्ययदर्शनम् ॥ १५:८॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 219r–220r, C₄₅ ff. 222v–223v, C₀₂ is not available for this chapter, K₈₂ ff. 26r–27r, K₁₀ ff. 230v–231r, K₇ ff. 234r–235r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1b लक्षणं की०] K₈₂K₁₀K₇E ; लक्षणाङ्की० C₉₄ , लणं की० C₄₅ 1c स्थानमस्य] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; *नमस्य C₉₄ 1d रूपं वर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; रूपवर्णं K₁₀K₇ 2a एतत्कौतूहलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; एतत्कौतूलं K₇ • छिन्धि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; छित्वान्धि K₇ 2b संशयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; संशय K₁₀ 3 ईश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भगवान् E 3a लक्षणं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; कथितं C₉₄ 3c वर्णं] C₄₅K₈₂K₇ ; वर्णं C₉₄K₁₀E 4a व्यापि] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; व्यापि C₉₄ , व्यापी E 4a अश्रित्य] C₄₅ ; अश्रित्य C₉₄K₈₂K₁₀ , अश्रित्य K₇ , अवृत्य E 4d अपम्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; अपम्य K₁₀ 5c जीवो न] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; जीवोन्न C₉₄ , जीवं न E 5d ऽपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; हि K₁₀ 6c तद्वज्जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तद्व जीवः K₇ , तद्वज्जीव E 7d अस्थितः] C₄₅K₇E ; अस्थितं C₉₄K₈₂ , अस्थित K₁₀ 8 महेश्वर] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; महादेव K₈₂ , भगवान् E 8c दृश्यते०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दृश्यते० C₉₄ , दृश्यन्ते E 8d जीव०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; जी० K₇

यथाकाशस्थितो वायुः शब्दस्पर्शगुणान्वितः ।
तद्वदेही विजानीयाद्गुणचेष्टेन नान्यथा ॥ १५:९ ॥
देव्युवाच ।
व्यापीति कथितः पूर्वं जीवः सर्वगतो ऽपि च ।
तं वृथा कथितो ऽस्यद्य म्रियते केन हेतुना ॥ १५:१० ॥
ईश्वर उवाच ।
न जीवो म्रियते देवि सर्वेषां सुरसुन्दरि ।
घटान्तस्थो यथाकाशो बहिराकाशवद्यथा ॥ १५:११ ॥
घटभिन्ने विशालाक्षि विशेषो नोपलक्ष्यते ।
देहभिन्ने यदा देवि विनाशो नोपलभ्यते ॥ १५:१२ ॥
सुसूक्ष्मः सर्वगो व्यापी परमात्मानमव्ययः ।
बहिरन्तश्च भूतानामचरश्चर एव सः ॥ १५:१३ ॥
अप्रमेयो ऽविनाशी च अप्रपञ्चः प्रपञ्चकः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १५:१४ ॥
एवमेष महादेवि जीवस्य वरवर्णिनि ।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १५:१५ ॥

[सारश्रेष्ठम्]

देव्युवाच ।
सारश्रेष्ठं महादेव कथयेशान ईश्वर ।
श्रोतुमिच्छामि देवेश मानुषाणां हितं वद ॥ १५:१६ ॥
ईश्वरौवाच ।
आश्रमाणां गृही श्रेष्ठो वर्णश्रेष्ठा द्विजातयः ।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो जपश्रेष्ठो ऽघमर्षणः ॥ १५:१७ ॥

12 cf. Bhāgavatapurāṇa 12.5.5: घटे भिन्ने घटाकाश आकाशः स्याद् यथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः ॥

9cd वायुः शब्द°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वायुःश्रृंक्ष C₉₄ 9d °न्वितः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °न्वितम् C₄₅
9d °चेष्टेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °वेष्टेन K₇ , °वेष्टेन E 10a कथितः] C₉₄K₈₂K₇E ; कथितं C₄₅K₁₀
, कथितः K₇ 10c वृथा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; व्यथा K₇ • ऽस्यद्य] C₉₄C₄₅K₇ ; स्म्यद्य K₈₂E , स्य*
K₁₀ 11 ईश्वर] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; भगवान् K₈₂E 12b नोपलक्ष्यते] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; नोपलभ्यते K₈₂
12c देह°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; देहे C₄₅ • यदा देवि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तथा देही E 13a सुसूक्ष्मः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; सुसूक्ष्म K₇ , स सूक्ष्मः E 13d °चरश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °चरन्व° E •
सः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; स E 14ab omitted in K₁₀ 15d इच्छसि] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; इच्छति C₉₄
16a °श्रेष्ठं] C₄₅K₈₂E ; °श्रेष्ठ C₉₄K₁₀K₇ 16d वद] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; वदः K₇E 17 ईश्वर] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇ ; भगवान् E 17a आश्रमाणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; आश्रमाणा K₁₀ • गृही] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
; गृही C₉₄ 17b °श्रेष्ठा] C₉₄C₄₅K₇ ; °श्रेष्ठो K₈₂K₁₀E 17d जप°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; ज° C₉₄^{ac} ,
ऽजप° C₄₅ • ऽघमर्षणः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; घमर्षणः C₉₄

देवतानां हरिः श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च ।
 अनाशनस्तपःश्रेष्ठस्तीर्थश्रेष्ठः सुरहृदः ॥ १५:१८ ॥
 क्षोमं वस्त्रेषु च श्रेष्ठं यशः श्रेष्ठं विभूषणम् ।
 भारतं श्रुतिषु श्रेष्ठं व्रतश्रेष्ठो दयापरः ॥ १५:१९ ॥
 दानेषु चाभयं श्रेष्ठं मनः श्रेष्ठेन्द्रियेषु च ।
 विद्या संग्रहेषु श्रेष्ठा सत्यं श्रेष्ठं वचःसु च ॥ १५:२० ॥
 आयुधानां धनुः श्रेष्ठं बान्धवेषु च मातरः ।
 ज्ञानमौषधिषु श्रेष्ठं वैद्यश्रेष्ठः शिवाक्षरः ॥ १५:२१ ॥
 अकारश्चाक्षरः श्रेष्ठो धर्मश्रेष्ठो ह्यहिंसकः ।
 पशुषु सौरभी श्रेष्ठा नरेषु च नराधिपः ॥ १५:२२ ॥
 मासि मार्गशिरः श्रेष्ठं कृतः श्रेष्ठश्चतुर्युगे ।
 वसन्त ऋतुषु श्रेष्ठः श्रेष्ठं चायनमुत्तरम् ॥ १५:२३ ॥
 अमावास्या दिनश्रेष्ठा ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 स्त्रीषु लक्ष्मीर्धृतिः श्रेष्ठा वसुश्रेष्ठो हुताशनः ॥ १५:२४ ॥
 ऋषिषु उषणा श्रेष्ठः कान्तिश्रेष्ठो निशाकरः ।
 नक्षत्रेष्वभिजित् श्रेष्ठः कालः श्रेष्ठः कलेषु च ॥ १५:२५ ॥
 वेदेषु च वरं साम स्थावरेषु हिमालयः ।
 अश्वत्थो वट वृक्षेषु भूतेषु वरं चेतनः ॥ १५:२६ ॥

18ab श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; श्रेष्ठा गङ्गाणाञ्च C₄₅ 18c अनाशन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; अनशन° K₇ 18d °र्थश्रेष्ठः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °र्थश्रेष्ठ K₇ 19a क्षोमं] K₇E ; क्षोमं C₉₄C₄₅K₈₂ , क्षोम K₁₀ 19b श्रेष्ठं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; श्रेष्ठ K₁₀ • °भूषणम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °भूषणम् C₄₅ 19d °श्रेष्ठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; श्रेष्ठ K₁₀ • दयापरः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दयापरः C₉₄ 20c संग्रहेषु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; संग्रहेषु K₇ (unmetr.) • श्रेष्ठा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; श्रेष्ठो E 21a श्रेष्ठं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; श्रेष्ठ K₁₀ 21b बान्धवेषु च मातरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; बान्धवेषु च मातरं K₈₂^{pc} , ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः K₁₀ (eyeskip to 15.24b) 21cd omitted in K₁₀ 21c ज्ञानमौषधिषु] K₇ ; ज्ञानमौषधिषु C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 21d वैद्य°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; omitted in K₁₀ , वैद्यः K₇ , वैद्यो E • °श्रेष्ठः] C₄₅K₈₂K₇E ; °श्रेष्ठ C₉₄ , omitted in K₁₀ 22 omitted in K₁₀ 23 omitted in K₁₀ 23a मासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; omitted in K₁₀ , मासी E • °शिरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °शिर K₇ 23b श्रेष्ठश्चतुर्युगे] C₉₄K₈₂E ; श्रेष्ठं चतुर्युगे C₄₅ , omitted in K₁₀ , श्रेष्ठश्चतुर्युगे K₇ 23d श्रेष्ठं चा°] C₉₄C₄₅K₇E ; श्रेष्ठश्चा° K₈₂ , omitted in K₁₀ • °त्तरम्] C₉₄K₈₂K₇E ; °त्तमेम् C₄₅ , omitted in K₁₀ 24a अमावास्या दिनश्रेष्ठा] C₉₄C₄₅K₇E ; omitted in K₁₀ , अमावास्या दिनश्रेष्ठो K₈₂ 24b ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ग्रहः श्रेष्ठो दिवाकरः K₇ , वसुश्रेष्ठो हुताशनः E 24cd omitted in E 24c स्त्रीषु] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; स्त्री C₄₅ • लक्ष्मीर्धृतिः] C₉₄ ; लक्ष्मीर्धृतिः C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , omitted in E 25a उषणा] corr. ; उषणाः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , उषणः E 25b कान्ति°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; कान्तिः K₇ , का★ C₉₄ 25c °भिजित् श्रे°] E ; °भिजिः श्रे° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀^{pc}K₇ , °भिजि K₁₀^{ac} 25d कालः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कलिः E 26c वट] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; वर K₇E 26d वरं चेतनः] C₄₅E ; वरश्चेतनः C₉₄K₈₂K₇ (unmetr.) , वश्चेतनः K₁₀

अध्यात्म सर्वविद्यासु वाक्य सत्य वर स्मृतः ।
 प्रह्लादो वर दैत्येषु यक्षरक्षो धनेश्वरः ॥ १५:२७ ॥
 मरीचिर्वर वातेषु हरिः श्रेष्ठो मृगेषु च ।
 साध्य नारायणः श्रेष्ठः पितृणां च पितामहः ॥ १५:२८ ॥
 एतत्समासतो देवि कथितो ऽसि वरानने ।
 सर्वसारं समुद्धृत्य किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे जीवनिर्णयो नामाध्यायः पञ्चदशमः ॥

27a अध्यात्म] C₄₅K₁₀E ; अध्यात्मा C₉₄K₇, आध्यात्मं K₈₂ • सर्वविद्यासु] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; सर्वविद्यानां C₄₅, वरविद्यासु E 27b वाक्य] C₄₅ ; वाहु C₉₄K₈₂K₁₀K₇, वाचः E • वर] C₉₄C₄₅E ; वरः K₈₂, वरः K₁₀K₇ 27c प्रह्लादो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; प्रह्लादो K₁₀K₇ 27d श्वरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; श्वर K₁₀ 28a मरीचिर्वर] K₇ ; मरीचि वर C₄₅K₈₂K₁₀E, म**** C₉₄ 28b हरिः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; हरि K₈₂ 29b ऽसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्मि K₇E 29d किं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; कि C₉₄ Colophon: नामाध्यायः पञ्चदशमः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; नामाध्यायः पञ्चमः K₁₀, नामाध्यायः पञ्चदशम K₇, नाम पञ्चदशो ऽध्यायः E

[षोडशमो ऽध्यायः]

[योगसद्भावनिर्णयः]

देव्युवाच ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि योगसद्भावनिर्णयम् ।

करणं च यथान्यायं कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६:१॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगसद्भावमुत्तमम् ।

यं विदित्वा न पश्यन्ति जनाः संसारबन्धनम् ॥ १६:२॥

ब्रह्महा गुरुतल्पी वा सुरापस्तेय एव वा ।

अथवा संकरे जातस्तत्सर्वमपनोदति ॥ १६:३॥

मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा प्राणायामपरायणः ।

ध्येयं चिन्तयमानस्य तत्पापं क्षीयते नरात् ॥ १६:४॥

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युभीमविग्रहः ।

नाविशन्ति महात्मानो योगिनो बलवत्तराः ॥ १६:५॥

यथा वै सर्वधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् ।

तथा पापाः प्रदह्यन्ते ध्रुवं प्राणस्य निग्रहात् ॥ १६:६॥

अश्वमेधसहस्रं च राजसूयशतं तथा ।

प्राणायामशतं चैव न तत्तुल्यं कदाचन ॥ १६:७॥

1 C₉₄ 435.jpg line 2; C₄₅ 448.jpg line 2; This chapter is missing in C₀₂. K₈₂ 220.jpg lower image line 5; K₁₀ 65.jpg upper image line 6. 4 cf. 16.10. 4 ≈ a citation in Kauṇḍinya's commentary ad PS 5.24: मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा प्राणायामान्तरे ऽपि वा । ध्येयं चिन्तयमानस्तु पापं क्षपयते नरः॥

5b ≈ MBh 12.289.25ab: न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युभीमविक्रमः 6 ≈ Bhaviṣyapurāṇa 1.145.9: ध्यायमानस्य दह्यन्ते चान्ते दोषा यथाग्निना । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्॥ ≈ Gheraṇḍasaṃhitā (ed. Thomi) 4.11: यथा पर्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् । तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्॥

1b °निर्णयम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °निर्णयः E 1c करणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; करणश्च E 1d सुरेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; सुरेश्वरः E 2 ईश्वर] C₉₄C₄₅K₁₀ ; सुरेश K₈₂ , भगवान् E 2b °मुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °निर्णयम् K₁₀ 3b वा] C₄₅K₈₂K₁₀ ; वा C₉₄ , च E 3c संकरे] K₈₂ ; शृङ्गरे C₉₄ , शङ्गरे C₄₅E , शंकरे K₁₀ 3d तत्सर्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तत्सर्वं E 4a मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा] C₉₄K₁₀ ; मुहूर्तार्धे वा C₄₅ , मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा K₈₂ , मुहूर्तार्धमुहूर्तं च E 4c ध्येयं] C₉₄K₁₀ ; धेयञ् C₄₅ , ध्येय K₈₂E 4d नरात्] C₄₅K₈₂ ; नरान् C₉₄K₁₀E 5b मृत्युभीम्] C₉₄C₄₅E ; मृत्यु भी° K₈₂K₁₀ • भीमविग्रहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; नापविग्रहः E 5c नाविशन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; विशन्ति स्म E 5d बलवत्तराः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; वरवत्तरा E 6b दोषा दह्यन्ति] K₁₀ ; दोषा दह्यन्ति C₉₄ , दोषा दह्यन्ति C₄₅K₈₂E 6c पापाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; पापः E 6d निग्रहात्] C₉₄C₄₅K₈₂E ; निग्रहान् K₁₀ 7d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; कदाच K₁₀^{ac}

यज्ञेन देवानाप्नोति राज्यं वै तपसः फलम् ।
 संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ १६:८ ॥
 ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 इत्येता गतयः पञ्च विधिवत्परिकीर्तिताः ॥ १६:९ ॥
 मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा योगं युञ्जीत योगवित् ।
 निस्तरेत्सर्वपापानि अमृतत्वं च गच्छति ॥ १६:१० ॥
 युञ्जानो ऽपि प्रयत्नेन यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
 ब्रह्मलोके ध्रुवं वासो विष्णुलोके च सुन्दरि ॥ १६:११ ॥
 भुक्त्वा कर्मसहस्राणि सर्वकामसमन्वितः ।
 क्षीणपुण्ये ततो मर्त्ये जायते विपुले कुले ॥ १६:१२ ॥
 योगमेवाभिसेवेत पूर्वजातिस्मरो नरः ।
 संसारार्णवमुत्तीर्य स शिवत्वमवाप्नुयात् ॥ १६:१३ ॥
 [योगविधिः]

देव्युवाच ।
 योगस्य विधिमिच्छामि श्रोतुं मे पुरुषोत्तम ।
 ध्यानधारणसिद्धीनां कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६:१४ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 शृणु योगविधिं वक्ष्ये भवपाशनिःकृन्तनम् ।
 शुचिरैकाग्रचित्तस्तु जनशब्दविवर्जिते ।
 तत्रासीनासने योगी परमात्मानं चिन्तयेत् ॥ १६:१५ ॥

8 ≈ Agnipurāṇa 378.1: यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैराजं (?) तपसा पदम् । ब्रह्मणः कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ ≈ Maskarin's commentary CHECK ad Gautamadharmasūtra 3.1: यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं (!) तपसा पुनः । संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ 8cd cf. 11.27ab above: सावित्री प्रकृतौ लयः 10 cf. 16.4.

8a देवानाप्नोति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀^{pc}E ; देवाप्नोति K₁₀^{ac} 8c °ब्रह्मणः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °ब्रह्मणः K₁₀
 8d वैराग्यात्] C₉₄K₈₂K₁₀E ; महात्मानो C₄₅ (eyeskip to 16.5c?) • प्रकृतौ लयम्] em. ;
 प्रकृतालयम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 9b परं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; पर° K₁₀ 10a मुहूर्तार्धं मुहूर्तं] C₉₄C₄₅K₁₀ ;
 मुहूर्तार्द्धं मुहूर्तं K₈₂ , मुहूर्तार्धं मुहूर्तं E 10b योगं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; योग K₁₀ 10c निस्तरेत्] C₄₅
 K₈₂K₁₀E ; विस्तरेत् C₉₄ 10d अमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; अमृतत्व K₁₀ 11b यावत्तत्त्वं न विन्दति]
 K₈₂E ; यावन्तन्न विन्दति (unmetr.) C₉₄ , याव तत्त्वं न विन्दति C₄₅ , यावत्तन्न विन्दति K₁₀
 11c ब्रह्मलोके] C₉₄C₄₅K₈₂E ; ब्रह्मलोको K₁₀ • वासो] C₉₄K₈₂K₁₀E ; वास्वा C₄₅ 12c °पुण्ये
 त°] C₉₄C₄₅ ; °पुण्यस्त° K₈₂K₁₀E • मर्त्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; मर्त्या E 14b श्रोतुं मे] C₉₄C₄₅E ;
 श्रोतुं वै K₈₂ , श्रोतु मे K₁₀ • °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °त्तमः E 14c °सिद्धीनां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ;
 °सिद्धानां E 14d सुरेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; सुरेश्वरः E 15a महेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; भगवान् E
 15d °चित्तस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °चित्तस्यस्तु C₄₅ • जन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ध्यान° E • °विवर्जिते]
 K₈₂ ; °विवर्जितः C₉₄C₄₅K₁₀ , °विवर्जितम् E 15f °त्मानं चिन्तयेत्] C₄₅K₈₂ ; °त्मानं चिन्तयेत्
 C₉₄E (unmetr.) , °त्माना विचिन्तयेत् K₁₀

पद्मकं स्वस्तिकं चैव निष्कलमञ्जलिस्तथा ।
 अर्धचन्द्रं च दण्डं च पर्यङ्कं भद्रमेव च ॥ १६:१६ ॥
 एतदासनबन्धेन बद्धा योगं समभ्यसेत् ।
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलस्थितः ॥ १६:१७ ॥
 प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामश्च धारणा ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ १६:१८ ॥
 विषयासक्तचित्तानामिन्द्रियाणां प्रति प्रति ।
 मनसाकर्षयेद्यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १६:१९ ॥
 शब्दादिविषयान्देवि वर्तुलीकृत्य धारयेत् ।
 वीतरागः समाधिस्थो ध्येये वस्तुनि योजयेत् ॥ १६:२० ॥
 आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः शुद्धः परः शिवः ।
 यत्परं परमैश्वर्यमेकं तत्र प्रयोजनम् ॥ १६:२१ ॥
 पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् ।
 प्रशान्तश्चेति विख्यातः प्राणायामश्चतुर्विधः ॥ १६:२२ ॥

16 cf. Sarvajñānottara 27:9cd-10ab: पद्मकं स्वस्तिकं वापि उपस्थाञ्जलिकं तथा ॥ पीठार्धमर्धचन्द्रं वा सर्वतोभद्रमेव वा । 17cd ≈ MBh 6.28.13ab (BhG 6.13ab): समं कायशिरोग्रीवं धारयन्न अचलं स्थिरः 18 = Dharmaputrikā 1.13 (with प्राणायामो ऽथ) cf. Sarvajñānottaravṛtti ad Yogapāda 27(?):1: यदुक्तं श्रीमन्मतङ्गे । प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारो ऽथ धारणम् । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते इति ॥ 19 ≈ Dharmaputrikā 1.14: विषयेष्वतिसक्तानि इन्द्रियाणि प्रति प्रति । चित्तेनाकर्षणं यत्र प्रत्याहारः स उच्यते ॥ 20 cf. Dharmaputrikā 1.16cd: एकत्र वर्तुलीकृत्य ध्येये वस्तुनि योजयेत् 21 ≈ Sarvajñānottara Yogapāda 27(?):4: आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सूक्ष्मो महेश्वरः । यत्परं परमैश्वर्यम् एतद्व्यानप्रयोजनम् ॥ 21ab ≈ Agnipurāṇa 165.22cd: आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयो विष्णुः फलं हरिः ≈ Dharmaputrikā 1.18: ध्येयः शिवो ध्यातु मनो ध्यानमेकाग्रचित्तता । दुःखहानिर्गुणेश्वर्यं स्वातन्त्र्यञ्च प्रयोजनम् ॥ 22 = Dharmaputrikā 1.19ab (with चैव for चेति) 22cd See NīśvāsaNaya 4:113: नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् । प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्तस्तु विश्रुतः ॥ See also Svaccandatantra 7.298ab: प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति श्रुतः

16a पद्मकं] C₄₅K₈₂K₁₀E ; पद्मक C₉₄ 16b निष्कलमञ्जलिस्तथा] C₉₄C₄₅K₁₀ ; निष्कलं मञ्जलिस्तथा K₈₂ , निष्कलमकञ्जलिस्तथा E 16d पर्यङ्कं] C₄₅K₈₂K₁₀E ; प०ङ्कं C₉₄ 17b बद्धा योगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; बद्धा योग E 17c समं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; सम० K₁₀ 18a प्रत्याहारस्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्रत्यहारस्त० E • ध्यानं] C₉₄C₄₅K₁₀E ; ध्यान K₈₂ 18b प्राणायामश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्राणायामश्च E 19b प्रति प्रति] C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्रतिस्रति C₉₄ , प्रतिष्ठति E 19c मनसा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; मनमा० E 19d प्रत्याहारः स] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्रत्यहारस्तद् E 20a विषयान्दे०] C₉₄K₈₂K₁₀E ; विषया दे० C₄₅ 20c वीतरागः] C₉₄K₁₀ ; वीतराग० C₄₅K₈₂E 20d ध्येये वस्तुनि] C₄₅K₈₂ ; ध्येयस्तुनि C₉₄ , ध्येयवस्तुनि K₁₀E 21a आत्मा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; आत्म E • ध्याता] C₉₄C₄₅K₈₂E ; ध्यातं K₁₀ 21b परः शिवः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; परशिवः C₉₄E (unmetr.) 21cd मेकं तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂E ; •मेतत्तत्र K₁₀ 22c प्रशान्त०] C₄₅K₈₂K₁₀E ; प्रशान्त० C₉₄ • विख्यातः] C₉₄C₄₅K₁₀E ; विख्याताः K₈₂ 22d विधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; विधाः E

पूरके स्थापयेद्वह्निं पादाङ्गुष्ठेन बुद्धिमान् ।
 कुम्भकेन विरुध्येत दह्यमानं विचिन्तयेत् ॥ १६:२३ ॥
 भस्मीभूतं तथात्मानं रेचकेन विचिन्तयेत् ।
 शुद्धदेहस्ततश्चात्मा शुद्धस्फटिकनिर्मलः ॥ १६:२४ ॥
 तालशब्दास्तु निर्वाणं दश द्वे च प्रकीर्तितः ।
 प्राणायामान्न संदेहो द्विगुणा धारणा स्मृता ॥ १६:२५ ॥
 योगे तु त्रिगुणा प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा ।
 ! तथोत्क्रान्तौ पञ्चगुणा योगसिद्धिस्तु षड्गुणा ॥ १६:२६ ॥
 षडङ्गेन समायुक्तो योगयुक्तस्तु नित्यशः ।
 मानसो यौगपद्यश्च द्विरूपो योग उच्यते ॥ १६:२७ ॥
 अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् ।
 ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ १६:२८ ॥
 संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामान्मनस्तथा ।
 एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ १६:२९ ॥
 [सिद्धिलक्षणम्]
 सिद्धिलक्षण योगस्य शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
 शङ्खभेरीमृदङ्गं च वेणुदुन्दुभिमेव च ।

27cd = Dharmaputrikā 1.54ab. 28 = Dharmaputrikā 1.54cd-55ab. 29 ≈ Dharmaputrikā 1.55cd-56ab: संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥

23a पूरके] em. ; पूरकः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E • वह्निं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; वह्नि K₁₀E 23b ँष्टेन] C₉₄C₄₅K₁₀E ; ँष्टेषु K₈₂ 23cd विरुध्येत दह्यमानं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; निरुध्येत दह्यमानम् K₁₀, निरुध्येत दह्यमान E 25a तालशब्दा°] em. ; तालाशब्द° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E • निर्वाणं] C₉₄C₄₅E ; निर्वाण K₈₂, [निर्वाणं K₁₀ 25c प्राणायामान्न] C₉₄K₈₂K₁₀E ; प्राणायाम C₄₅ 25d स्मृता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्मृताः E 26a ँगुणा] C₉₄C₄₅K₁₀E ; ँगुणाः K₈₂ 26ab प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा] C₉₄C₄₅ ; प्रोक्ताः संक्रमे च चतुर्गुणा K₈₂, प्रोक्तां संक्रमे च चतुर्गुणा K₁₀, प्रोक्ताः संक्रमेण चतुर्गुणाः E 26c तथोत्क्रान्तौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तथाकृतौ E 26d षड्गुणा] em. ; षड्गुणाः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 27b योगयुक्तस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; योगमुक्तस्तु E 27cd यौगपद्यश्च द्विरूपो] K₈₂ ; यौगपद्यश्च C₉₄, यौगपद्यश्च द्विरूपो C₄₅K₁₀, यौगपद्यश्च द्विरूपो E 28a ँसंरोधं] C₉₄K₁₀E ; ँसंरोध C₄₅K₈₂ 28b मनसैकेन] C₄₅K₁₀E ; मनसैकेन C₉₄K₈₂ 28c ध्यायेत प°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; ध्यायेतत्प K₁₀ 28d स योगो] C₉₄K₈₂K₁₀E ; संयोगो C₄₅ • मानसः] C₉₄C₄₅K₁₀E ; मानस C₉₄K₈₂ • स्मृतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्मृतम् E 29a संयम्य] C₉₄C₄₅K₈₂E ; संयम्य K₁₀ • प्राणं] C₉₄K₈₂K₁₀E ; omitted in C₄₅ 29b प्राणायामान्म°] em. ; प्राणायामान्म° C₉₄K₁₀, प्राणायामा म° C₄₅, प्राणायामं म° K₈₂, प्राणायामात्म° E 29b यौगपद्यः] C₉₄C₄₅E ; योगपद्यः K₈₂, योगपद्य K₁₀ 30a सिद्धि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; सिद्धिर् E 30c शङ्खभेरीमृदङ्गं च] K₁₀ ; शङ्ख*****श्च C₉₄, शङ्खभेरीमृदङ्गश्च C₄₅K₈₂E 30d ँदुन्दुभिमेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ँदुन्दुभिरेव E

ताडितं न च विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ १६:३० ॥
 शीतोष्णं सुखदुःखं च तृष्णाभुक्षं तथैव च ।
 वेदनां नैव जानाति योगसिद्धस्तु सुन्दरि ॥ १६:३१ ॥
 एष योगविधिर्देवि तव पृष्टेन सुन्दरि ।
 कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ १६:३२ ॥
 देव्युवाच ।
 विना योगेन देवेश संसारतारणं मम ।
 कथयस्व महादेव निर्विकल्पकरं मनः ॥ १६:३३ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 सदाशिवस्तु निश्वास ऊर्ध्वश्वासः परः शिवः ।
 तयोर्मध्ये तु विज्ञेयः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ १६:३४ ॥
 ध्यानयोगं न तस्यास्ति करणं च न विद्यते ।
 ज्ञातमात्रेण मुच्यन्ते किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १६:३५ ॥

[पञ्च शास्त्राणि]

ज्ञानमन्यत्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि निबोध मे ।
 शास्त्रपञ्चसु यत्प्रोक्तं शृणु संक्षेप निर्णयम् ।
 सांख्ये योगे पञ्चरात्रे शैवे वेदे च निर्मितम् ॥ १६:३६ ॥
 यत्सांख्यसिद्धं कथयाम्यहं ते
 संसारघोराणवयोगसारम् ।
 योगेषु सारेष्वथ पञ्चरात्रे
 वेदेषु शैवेषु च निश्चयस्ते ॥ १६:३७ ॥

ब्राह्मेन्द्रियाद्येषु च यत्समस्तम्

30 ≈ Kulasāra f. 38r: शंखभेरीमृदंगैश्च वीणावेणुशतैरपि । ताड्यमानैर्न विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥
 30ef cf. NīśvāsaMukha 4:65: ताडितश्च न विन्देत चक्षुषा न च पश्यति । दिव्यदृष्टिः प्रजायेत यदा तन्मयताङ्गतः ॥

31b तृष्णाभुक्षं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तृडबुभुक्षां E 31a वेदनां] K₈₂ ; वेदनान् C₉₄C₄₅ , वेदना K₁₀
 E 31b °सिद्धं] C₉₄K₈₂ ; °सिद्धि° C₄₅K₁₀ , °युक्त° E 33a देवेश] C₄₅K₈₂K₁₀E ; वेश C₉₄
 33b संसारतारणं मम] C₉₄C₄₅E ; संसारात्तारणं मम K₈₂ , संसाराणवतारण K₁₀ 34 महेश्वर] C₉₄
 C₄₅K₁₀ ; देवेश K₈₂ ; भगवान् E 34d ऊर्ध्वश्वासः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; ऊर्ध्वश्वास K₁₀ , अर्द्धश्वासः E
 35c ज्ञात°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ज्ञान° E 35cd मुच्यन्ते किमन्यत्प°] C₄₅K₈₂E ; मुच्यन्ते(मन्यत्प°
 C₉₄ , (मुच्यन्ते किमत्प° K₁₀ 36d संक्षेप] C₄₅K₈₂K₁₀E ; संक्षेपे C₉₄ (unmetr.) 36e सांख्ये] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀ ; सांख्य° E • पञ्च°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; पच° K₈₂ 36f शैवे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; शैव° E
 37a °सिद्धं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °सिद्धि K₁₀ • ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; omitted in K₈₂^{ac} 37b °र्णव°] C₉₄
 C₄₅K₁₀E ; °ण्ण° K₈₂^{ac} , °ण्णव° K₈₂^{pc} • °सारम्] C₉₄K₈₂K₁₀E ; सागरम् C₄₅ 37c °ष्वथ] C₉₄
 K₈₂K₁₀E ; °ष्वेथ C₄₅ • पञ्चरात्रे] C₄₅K₈₂K₁₀E ; पञ्चरात्रे C₉₄ 37d वेदेषु] C₄₅K₈₂E ; *देवेषु C₉₄ ,
 देवेषु K₁₀ • निश्चयस्ते] C₉₄ ; निश्चयन्ते C₄₅E , निश्चयास्ते K₈₂ , निश्चयस्वे K₁₀

मनश्च लीनं भवतीव यस्य ।
! बुद्ध्या नियम्य सकलान् हि भावान्
स लब्धलक्ष्यः शिवमभ्युपैति ॥ १६:३८ ॥

श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियनिश्चलत्वे
एकाग्रचित्तं मनसा नियम्य ।
स्वदेहशून्यः स भवेच्चिरेण
संयोगसिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६:३९ ॥

आदावेव मनः शनैरुपरमेत्कृत्वा च वश्येन्द्रियं
यावत्तल्लयतां व्रजेत मनसा निःसंज्ञदेहस्तथा ।
एतद्व्यानसमाधियोगसकलं प्राप्नोति निःसंशयं
किं तच्छास्त्रसहस्रकोटिपठितं सारं न यो ऽन्विष्यति ॥ १६:४० ॥

आत्मारामजितः समाधिनिरतो वैराग्यमप्याश्रितः
चित्तं यस्य परिक्षयो यदि भवेत्तिष्ठेत्तनुत्वं यथा ।
तज्ज्ञेयं गतिमुत्तमं शिवपदं संसारदुःखच्छिदं
वेदान्तेषु च निष्ठ एष कथितः किं शास्त्रमन्यद्विशेत् ॥ १६:४१ ॥

हृत्पद्मे कर्णिकायामुपरि रविरवद्योतयन्तो ऽन्तरालम्
यत्तेजस्तेजमार्गैर्बहलतमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् ।
भित्त्वा यत्तालुदेशे मुखमुपरिगतं तालुदेशेन मूर्ध्नि

41c cf. 22.41d: उत्तमां गतिमाप्नुयात्

38b मनश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; नभश्च E 38c सकलान् हि] corr. ; सकलां हि C₉₄K₈₂K₁₀ , सकला हि C₄₅ , शकलां हि E 38d °लक्ष्यः] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °लक्ष्य° K₈₂E • °पैति] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °पैति C₄₅ 39a °चलत्वे] em. ISAACSON ; °चलत्वम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 39c °शून्यः] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °शून्यं C₄₅ 39d संयोगसिद्धिं] K₈₂ ; संयोगसिद्धिं C₉₄ , संगसिद्धिं C₄₅ , स योगसिद्धिं K₁₀E 40a उपरमेत्कृ°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; उपरमे कृ° K₈₂ • °न्द्रियम्] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °न्द्रियः C₄₅ 40b तल्लयतां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तत्तपतां E • मनसा निःसंज्ञ°] E ; मनसान्निस्संज्ञ° C₉₄ , मनसां निःसंज्ञ° C₄₅ , मनसान्निस्संज्ञ° K₈₂ , मनसान्निस्संज्ञ° K₁₀ 40c °संशयम्] C₉₄K₁₀E ; °संशयः C₄₅K₈₂ 40d किं त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; चित्स° E • °कोटि°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; °टोकि° C₉₄ • °पठितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °मथितं E • न यो ऽन्विष्यति] C₉₄C₄₅ ; न यो ऽन्विष्यते K₈₂K₁₀ , तयेरिष्यति E 41a आत्मारामजितः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; आत्मारामः] C₉₄ , आत्मारामः जितः E • वैराग्यमप्याश्रितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; वैराग्यमप्याश्रितः E 41b परि°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; परी° K₈₂ 41d अन्यद्वि°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; अन्यं वि° K₈₂ 42a °पद्मे] conj. ; °पद्म° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E(unmetr.) • रविरव°] em. ; रविरव° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , रविरव° E 42b यत्ते°] C₄₅ ; यस्ते° C₉₄K₈₂K₁₀E • °मार्गैर्बहल°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °मार्गैर्बहल° K₈₂ , °मार्गैर्बहुल° E • °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम्] conj. ; °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् C₉₄ , °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् C₄₅ , °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् K₈₂ , °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् K₁₀ , °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपः E 42c यत्तालु°] E ; घट्टाल° C₉₄ , घटाल° C₄₅ घण्टाल° K₈₂K₁₀ • °गतं] E ; °गत° C₉₄K₈₂K₁₀ , °गतस्° C₄₅

! मूर्ध्नि द्वारान्तरेण शिवपरमपदं यान्ति योगेन युक्ताः ॥ १६:४२॥

कृष्णः कृष्णतमोत्तमो ऽतिमहतो यस्तेजतेजात्मकः
लोकालोकधराधरः श्रियपतिः प्राणप्रविष्टालयः ।
कर्ता कारणमव्ययो ऽव्ययमसौ व्यापी विभक्ताविदम्
विष्णुर्भावमयो विभक्तविषयैर्विश्वेश्वरो विश्ववित् ॥ १६:४३॥

! एष तत्त्ववरः परापरमयस्तेजः परस्थानदः
बुद्ध्या भावनभावयेन्द्रियमनो देहान्तरालोकयन् ।
हृत्पद्मायतनस्थितः स पुरुषो निश्वासमुच्छ्वासदः
नादस्तस्य सदा सदा नदति तं नादोपरिष्ठा हरः ॥ १६:४४॥

यस्तेजस्तेजते ऽजो बहुनिविडघनो ग्रन्थिमालोपगूढः
मूर्तिर्मूर्तानुसारी बहुकरणभृतं कारणाद्देहबन्धः ।
भित्त्वा ग्रन्थिं सपाशं विषमिव विषयं त्यक्तसङ्गैकभावाः
पश्यन्त्येते तमीशं गुणकलरहितं निर्विकारं प्रकाशम् ॥ १६:४५॥

यो ऽसौ तेजान्तरात्मा कमलपुटकुटीसंकटस्थानलीनः
इन्दोर्भासानुरूपी विमलदलसदाच्छादितः कर्णिकायाम् ।
तत्र स्थाने स्थितो ऽसौ त्रिभुवननिलयः सर्वभूताधिवासः

42d मूर्ध्नि] K₈₂ ; मूर्ध्नि C₉₄C₄₅K₁₀ , मूर्ध्या E 43a कृष्णः] em. KAFLE ; कृष्णं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; कृत्स्नं E • °तमोत्तमो] conj. ; °तमोत्तमो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E • ऽति°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; हि C₄₅ • यस्तेजते°] E ; यस्तेजस्ते° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.) 43b °धराधरः श्रियपतिः] E ; °धरो धराधरधरः C₉₄C₄₅K₁₀ , °धरो धरधरधरः K₈₂ (unmetr.) • श्रियपतिः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; omitted in K₁₀ • °प्रविष्टालयः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °प्रविष्टो लयः C₉₄ , प्रतिष्ठालयः E 43d भावमयो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; भावमयैर् E 44a परापरमय°] conj. ; परः परमय° C₉₄K₈₂K₁₀E , परः परम° C₄₅ • °परस्था°] conj. ; °परः स्था° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 44b °भावयेन्द्रियमनो] C₉₄K₈₂K₁₀ ; °भावयन्द्रियमनो C₄₅ , °भावयन्नियमनो E • देहान्तरालोकयन्] C₉₄K₈₂K₁₀ ; देहान्तरालोकयत् C₄₅ , देहान्तरोस्तोकयन् E 44c स पुरुषो नि°] K₈₂K₁₀E ; [स पुरुषो] * C₉₄ , पुरुषौ नि° C₄₅ • °च्छ्वासदः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °च्छ्वासदाम् E 44d नादस्तस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; नादस्तस्य E • नदति तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; न पतितं E • °परिष्ठा हरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °परिष्टद्वरः E 45a यस्तेजस्तेजते ऽजो] conj. ; यस्तेजस्तेजस्तेजो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.) यस्तेजस्तेजसो वा E • °निविड°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °निविडु° E • °घनो] C₄₅ ; °घनः C₉₄K₈₂K₁₀E • ग्रन्थिमालो°] C₉₄K₈₂K₁₀ ; ग्रन्थिमानो° C₄₅E 45b मूर्तिर्मूर्ता°] C₉₄ ; मूर्तिर्मूर्ता° C₄₅K₈₂K₁₀ , मूर्तिर्मूर्त्य° E • बहु°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; बह्व° C₄₅(unmetr.) • °भृतं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °वृतं K₁₀ • कारणाद्दे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; कारणं दे° E 45c सपाशं] K₈₂E ; सपाशां C₉₄C₄₅K₁₀ • °सङ्गैक°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सङ्गैक° C₉₄ 45b पश्यन्त्येते तमी°] C₄₅K₈₂K₁₀ ; पश्यन्त्ये*मी° C₉₄ , पश्यन्त्येतेनमी° E 46a omitted in C₉₄ • यो ऽसौ तेजान्तरात्मा] C₄₅K₈₂E ; ***तेजान्तरात्मा C₉₄ , omitted in C₉₄ , यो सौ तेजान्तराल° K₁₀ • °कुटी°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; omitted in C₉₄ , °कुटि° E 46b इन्दोर्भा°] C₉₄K₁₀E ; इन्दो भा° C₄₅K₈₂ • °रूपी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °रूपि E(unmetr.) • °च्छादितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °च्छादि K₁₀

आकाशादूर्ध्वतत्त्वस्थितविकसकलासंहतो मुक्तबन्धः ॥ १६:४६ ॥

एतानि तत्त्वान्यखिलानि देवि

! संक्षेपतः कीर्तितः पञ्चभेदः ।

श्रोतुं किमन्यद्विजिगीषितार्थम्

संसारमोक्षेण च तत्परो ऽस्ति ॥ १६:४७ ॥

देव्युवाच ।

तुष्टास्मि देव मम संशयमद्य नष्टम्

अद्य प्रसन्नपरमेश्वर ईश्वर त्वम् ।

अद्य श्रुतं त्वयि च पुण्यफलप्रभावम्

पूर्णानि चाद्य मम इष्टमनोरथानि ॥ १६:४८ ॥

अज्ञानपङ्कधनमध्यनिलीयमानाम्

उत्तारयेत सकलार्तिविनाशनाय ।

सर्वेश तत्त्वपरमार्थं नमो नमस्ते

अद्यापि तृप्तिरिह नास्ति ममापि शम्भो ॥ १६:४९ ॥

पीत्वामृतं चोत्तमवक्त्रजातम्

आख्याहि दानं फलधर्मसारम् ।

संसारपारं परमं नयस्व ॥ १६:५० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ऽध्यात्मनिर्णयो नामाध्यायः षोडशमः ॥

50b After pāda b, E inserts this line, which is absent in all the sources consulted: कृपां मयीशान कुरु प्रसीद

46d °स्थित°] conj. ; °सित° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E (unmetr.) • °कलासंहतो] E ; °कसासंहतो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ • मुक्त°] conj. ; मुक्ति° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E 47a अखिलानि] C₉₄K₈₂K₁₀E ; अखिकाति C₄₅ • देवि] C₄₅K₈₂K₁₀E ; {दे}★ C₉₄ 47c श्रोतुं किम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; श्रोतकिम् E • विजिगीषिता°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; विजिगीषता° C₄₅ 48a तुष्टा°] C₉₄K₈₂K₁₀ ; तुष्टा?° C₄₅ , तुष्टो E 48b °परमेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °परमेश्वर K₁₀ • ईश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ईश्वरम E 48c omitted in C₄₅ 48d इष्टमनोरथानि] C₄₅K₈₂K₁₀E ; {इष्ट}***थानि C₉₄ 49a °निलीयमानाम्] C₉₄K₈₂ ; °निलीयमानम् C₄₅K₁₀E 49b उत्तारयेत] C₄₅K₈₂K₁₀E ; उत्तारयेत C₉₄^{ac} , उत्तरयेत C₉₄^{pc} 49d नास्ति ममापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ना पि K₈₂^{ac} 50a °वक्त्र°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; °वचक्त्र° K₈₂^{ac} , °चक्त्र° K₈₂^{pc} 50d परमं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; परम K₁₀ • नयस्व] C₄₅K₈₂K₁₀E ; नय★ C₉₄ Colophon: ऽध्यात्म°] corr. ; अध्यात्म° C₉₄K₈₂K₁₀E, आत्म° C₄₅ • नामाध्यायः षोडशमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; नाम षोडशो ऽध्यायः E

[१७ दानधर्मविशेषः]

देव्युवाच ।

पृथग्दानस्य इच्छामि श्रोतुं मां दातुमर्हसि ।
अन्नवस्त्रहिरण्यानां गोभूमिकनकस्य च ॥ १७:१ ॥

भगवानुवाच ।

! सुसंस्कृतमन्नमतिप्रदद्यात्
! धृतप्रभूतमवदंशयुक्तम् ।
धृतप्रपक्वं सुकृतं च पूषं
सितेन खण्डेन गुडेन युक्तम् ॥ १७:२ ॥
मार्गं खगश्चोदकजङ्गमश्च
दद्याद्द्वटं नागरवंशमूलम् ।
शाकं फलं चास्त्रमधूरतिक्तम्
पानं पयः शीतसुगन्धतोयम् ॥ १७:३ ॥
दधि प्रदद्याद्गुडमिश्रितं च
मृणालशालूकवनालका च ।
सदक्षिणालेपपवित्रपुष्पम्
श्रद्धान्वितः सत्कृतया प्रणम्य ॥ १७:४ ॥

प्रयाति लोकं जगदीश्वरस्य
विमानयानैः सहितो ऽप्सरोभिः ।
एकैकसिष्टस्य सहस्रवर्षम्
अन्नप्रदो मोदति देवलोके ॥ १७:५ ॥

च्युतश्च मर्त्ये स भवेद्दुनाढ्यः
कुलोद्गतः सर्वगुणोपपन्नः ।
यशः श्रियं सर्वकलज्ञता च
भवेत्स भोगी सकलत्रपुत्रः ॥ १७:६ ॥

दद्याद्दरिद्रः कृपणार्तदीनो
बालागदत्वातुरमागतानाम् ।
तृष्णाबुभुक्षागतिकागतानाम्
दत्त्वा सधर्मस्य फलं कनिष्ठ ॥ १७:७ ॥

1b श्रोतुं मां दातुमर्हसि] C₉₄ ; माहात्म्यं वक्तुमर्हसि E 2c सुकृतं च पूषं] C₉₄ ; सुकृतम्मपूषं E
3a मार्गं] C₉₄ ; मार्ग° E (unmetr.) • खगश्] E ; खञ् C₉₄ • °जङ्गलं च] C₉₄ ; °जङ्गमश्च E
3b वटं] C₉₄ ; वट E (unmetr.) 4d सत्कृतया] C₉₄ ; सक्ततया E

वाणिज्यधर्मादिफलाश्रितानाम्
 धर्मो हि तस्य न च निर्मलो ऽस्ति ।
 तोयं च दद्याल्लघुपूर्णकम्भम्
 शीतं सुगन्धं परिवारितं च ॥ १७:८ ॥
 स याति लोकं सलिलेश्वरस्य
 न तस्य जन्मानितृषाभिभूतः ।
 उपानहं यो ददति द्विजाय
 सुशोभनं तैलसुदी सुरपितं च ॥ १७:९ ॥
 ते यान्ति लोकममराधिपस्य
 यमालयं कष्टपथान यान्ति ।
 प्रक्षीणपुण्या पुनरत्र लोके
 जातो भवेद्दिव्यकुलोपपन्नः ॥ १७:१० ॥
 धनैः समृद्धो धोपतित्वताश्च
 रथाश्च नागा प्रभवन्ति तस्य ।
 वस्त्रप्रदानेन भवन्ति देवि
 रूपोत्तमसर्वकलज्ञतां च ॥ १७:११ ॥
 समृद्धिसौभाग्यगुणान्विताश्च
 स्वर्गच्युतास्ते पुरुषा भवन्ति ।
 वस्त्रप्रदानाभिरतस्य पुंसः
 अन्यत्प्रवक्ष्यामि ततः प्रशस्ताम् ॥ १७:१२ ॥
 वस्त्रं तु लोकेष्वतिपूजनीयम्
 वस्त्रं नराणां त्वतिमाननीयम् ।
 वस्त्रं तु भूयो न च मानलाभः
 पराभवश्चाति जुगुप्सनश्च ॥ १७:१३ ॥
 तस्माद्धि वस्त्रं सततं प्रदेयम्
 यशः श्रियः स्वर्गसमान्तलाभम् ।
 यावन्ति सूत्राणि भवन्ति वस्त्रे
 तावद्युगं गच्छन्ति सोमलोकम् ॥ १७:१४ ॥
 पुण्यक्षयाज्जायति मृत्युलोके
 वस्त्रप्रभूते धनधान्यकीर्णो ? ।
 सुरूपसौभाग्ययशशिवनश्च
 विद्याधरो लोकप्रभुत्वताश्च ॥ १७:१५ ॥
 द्विजेभ्यच्छत्रं सुकृतं प्रदद्यात्
 वर्षातपत्रं दृढशोभनं च ।

अङ्गारवर्षत्रषु खङ्गमाद्यम्
 असंशयं त्रायति याम्यमार्गे ॥ १७:१६ ॥
 स्वर्गं च यान्ति ग्रहनायकश्च
 स वर्षकोट्यायुतमन्तकाले ।
 जायन्ति ते मानुषमर्त्यलोके
 गृहोत्तमे भोगपतिर्भवन्ति ॥ १७:१७ ॥
 कृत्वा मठं शोभनविप्रदाता
 द्रव्येण शुद्धेन तु पूजयित्वा ।
 स याति देवेन्द्रसदं यथेष्टम्
 सवर्षकोटिशतदिव्यसंख्यैः ॥ १७:१८ ॥
 तदन्तकाले यदि मानुषत्वम्
 जायन्ति ते सप्तमहीप्रभोक्ता ।
 स सप्तरथ्यत्रयसम्प्रयुक्ता
 बलाधिको यज्ञसहस्रकर्ता ॥ १७:१९ ॥
 भूमिप्रदाता द्विजहीनदीनम्
 समृद्धसस्यो जलसंनिवृष्ट ।
 स याति लोकममराधिपस्य !
 विमानयानेन मनोहरेण ॥ १७:२० ॥
 मन्वन्तरं यावदभुक्तभोगान्
 तदन्तकाले च्युतमर्त्यलोके ।
 स जवमुखण्डाधिपतिर्भवेत्
 वीर्यान्वितो राजसहस्रनाथः ॥ १७:२१ ॥
 स चैलघण्टां कनकाग्रशृङ्गाम्
 दोग्धीं सवत्सां पयसां द्विजानाम् ।
 दत्त्वा द्विजेभ्यः समलङ्कृतानाम्
 प्रयान्ति लोकं सुरभीसुतानाम् ॥ १७:२२ ॥
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति गावः
 तावद्युगानामनुभूयभोगान् ।
 तस्माच्च्युता मर्त्यमहीभुजास्ते
 सहस्रराजानुगतो महात्मा ॥ १७:२३ ॥
 सुवर्णकांस्यायसरौप्यदाता
 ताम्रप्रवालामणिमौक्तिकाद्यान् ।
 दत्त्वा द्विजेभ्यो वसुसाध्यलोके

प्राप्नोति वर्षं दशपञ्चकोट्यो ! ॥ १७:२४ ॥
 भुक्त्वा यथेष्टं क्रमदेवलोकान्
 च्युतं च मर्त्ये स भवेन्नरेन्द्रः ।
 सुदुर्जयः शक्रसहस्रजेता
 सुदीर्घमायुश्च पराक्रमश्च ॥ १७:२५ ॥
 यत्प्रेक्षणं दर्शयितुं प्रदाता
 सुरूपसौभाग्यं फलं लभेत ।
 तृणाशनामूलफलाशनेन
 लभेत राज्यानि कण्टकानि ॥ १७:२६ ॥
 लभेतपर्णाशनस्वर्गवासम्
 पयः प्रयोगेन च देवलोके ।
 शुश्रूषणो यो गुरवे च नित्यम्
 विद्याधरो जायति मर्त्यलोके ॥ १७:२७ ॥
 दद्याद्गवां धासतृणस्य मुष्टिः
 गवाद्भृतां जायति मर्त्यलोके ।
 श्राद्धं च दत्त्वा प्रयतो द्विजाय
 समृद्धसन्तानं भवेद्युगान्ते ॥ १७:२८ ॥
 अहिंसको जायति दीर्घमायुः
 कुलोत्तमं जायति दीक्षितेन ।
 कालत्रयं स्नानकृतेन राज्यं
 पीत्वा च वायुस्त्रिदशाधिपत्वम् ॥ १७:२९ ॥
 अनश्वतायाः फलमीशलोके
 तृप्तिर्भवेत्तोयप्रदानशीलः ।
 अन्नप्रदाता पुरुषः समृद्धः
 स सर्वकामा लभतीह लोके ॥ १७:३० ॥
 श्रद्धामतिर्यः प्रविशेद्धुतासनं !
 स याति लोकं प्रपितामहस्य ।
 सत्यं वदेद्यो ऽपि च धर्मशीलो
 मोदत्यसौ देवि सहाप्सरोभिः ॥ १७:३१ ॥
 रसास्तु षड्यो परिवर्जयन्ति
 अतीव सौभाग्यं लभेत साध्वी ।
 दानेन भोगानतुल्यं लभेत
 चिरायुतां याति हि ब्रह्मचर्यात् ॥ १७:३२ ॥
 धनाद्भृतां यान्ति हि पुण्यकर्मान्

मौनेन - आज्ञा लभते अलङ्घ्याम् ।
 प्राप्नोति कामं तपसः सुतप्तं
 कीर्तिर्यशः स्वर्गमनन्तभोगम् ॥ १७:३३ ॥
 आयुः श्रियारोग्यधनप्रभुत्वं
 ज्ञानादिलाभं तपसा लभेत ।
 त्रैलोकाधिपतित्वशक्रमगमत्कृत्वा तपो दुष्करम्
 यक्षेशो ऽपि तपः प्रभावगुरुणा गुह्याधिपत्वं महत् ।
 रक्षेशो ऽपि विभीषणस्त्वमरतां प्राप्तस्तपस्यैव तु
 रुद्राराधनतत्परास्तपफलात् नन्दीगणत्वं गतः ॥ १७:३५ ॥
 ज्ञानं द्विजान्तपसो आह विष्णुः
 क्षत्रं तपोरक्षणमाह सूर्यः ।
 वैश्यं तपश्चाञ्जनमाह वायुः
 शूद्रं हि शिल्पं तप आह इन्द्रः ॥ १७:३६ ॥
 रणोत्सहं क्षत्रिययज्ञमिष्टं
 वैश्यं हविर्यज्ञमुदाहरन्ति ।
 शूद्रस्य यज्ञः परिचर्यमिष्टं
 यज्ञं द्विजानां जपमुक्तमोक्षम् ॥ १७:३७ ॥
 देव्युवाच ।
 स्वमांसरुधिरं दानं दानं पुत्रकलत्रयोः ।
 किं प्रशस्यं महादेव तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ १७:३८ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 स्वमांसरुधिरं दानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 श्रूयतां पूर्ववृत्तानि संक्षिप्य कथयाम्यहम् ॥ १७:३९ ॥
 उशीनरस्तु राजर्षिः कयो ? तार्थे स्वकान्तन्तु ? ।
 त्यक्त्वा स्वर्गमनुप्राप्तः परार्थे परतत्परः ॥ १७:४० ॥
 पुत्रमांसं स्वयं छित्त्वा अग्निदत्तं पुरानघे ।
 तेन दानप्रभावेन अलर्कस्त्रिदिवं गतः ॥ १७:४१ ॥
 स्वदानदानेन मुदा स पुत्र
 अपुत्रभूतस्य च पुत्र जातः ।
 स्वर्गे स्वयं चोक्तय भोगलाभं
 प्राप्तो महद्दानयुः प्रभावात् ॥ १७:४२ ॥
 यादवश् चार्जनो देवि दत्त्वा खण्डवभाजनम् ॥ १७:४२ ॥
 तपनस्य प्रसादेन सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ।
 हरिणा च शिरो भित्त्वा दत्तं मे रुधिरं पुरा ॥ १७:४३ ॥

प्रतीच्छितं कपालेन ब्रह्मसम्भवजेन मे ।
 दिव्यवर्षसहस्राणि धारा तस्य न छिद्यते ॥ १७:४४ ॥
 परितुष्टो ऽस्मि तेनाहं कर्मणानेन सुन्दरि ।
 वरं दत्तं मया देवि पुराणपुरुषो ऽव्ययः ॥ १७:४५ ॥
 अक्षयं वलमूर्जं च अजरामरमेव च ।
 ममाधिकं भवेद्विष्णुर्माम यित्वम् विजेष्यसि ॥ १७:४६ ॥
 एवमादीन्यनेकानि मयोक्तानि जनार्दने ।
 निष्कम्प निश्चलमनः स्थाणुभूत इव स्थितः ॥ १७:४७ ॥
 द?चिः स्वतनुं दत्त्वा विबुधानां वरानने ।
 भुक्त्वा लोकान् क्रमात्सर्वान् शिवलोके प्रतिष्ठितः ॥ १७:४८ ॥
 जामदग्निर्महीं दत्त्वा काश्यपाय महात्मने ।
 इहैव स यालं भोक्ता देवराज्यमवाप्स्यति ॥ १७:४९ ॥
 दत्त्वा गो सकलं देवि व्यासस्यामिततेजसः ।
 युधिष्ठिर महीयास देहस्त्रिदिवद्भतः ॥ १७:५० ॥ ?
 सत्यनामः ? (भीमः?) स्वकं भर्ता दत्त्वा नारादसत्कृतम् ।
 दानस्यास्य प्रभावेन अक्षयं त्रिदिवद्भतः ? ॥ १७:५१ ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि गवां दत्त्वा द्विजन्मने ।
 दुर्योधनमहीया?ओ गतः स्वर्गमनन्तकम् ॥ १७:५२ ॥
 वासुकिस्पर्षराजेन्द्रो दत्त्वा विप्रसुसंस्कृतम् ।
 रत्कारुश्च ? साभान्या सर्वे नागविमोक्षिताः ॥ १७:५३ ॥
 गोभूमिकनकादीनां दानं कन्यसमुच्यते ।
 भृत्यपुत्रकलत्राणां दानं मध्यममुच्यते ॥ १७:५४ ॥
 स्वदेहं पिसितादीनां दानमुत्तममुच्यते ।
 एतत्सर्वं यदा दानं तद्दानमुत्तमोत्तमम् ॥ १७:५५ ॥
 जावज्जन्मसहस्राणि भोक्ता भवति कन्यसः ।
 शतजन्मसहस्राणि भोक्ता भवति मध्यमः ॥ १७:५६ ॥
 उत्तमः पलभोक्ता (फल?) वि ? जन्मकोटिशतत्रयम् ।
 परार्धद्वयजन्मानां भोक्ता वै चोत्तमोत्तमः ॥ १७:५७ ॥
 भूतानामनुकम्पया यदि धनं दाता सदान्वर्षिणे ।
 दीनान्वकृयणेष्वनाथमलिनेश्वानादिनि?? च ॥ १७:५८ ॥
 यद्येव कुरुते सदार्तिहरणं श्रद्धान्वितौ भक्तिमान् ।
 तस्यानन्तयालं वदन्ति विबुधांस् स यस्य सन्दर्शनात् ॥ १७:५९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानधर्मविशेषं नाम सप्तादशमो ऽध्यायः ॥

[१८ पूर्वकर्मविपाकः]

देव्युवाच ।
भुक्त्वा तु भोगान्सुचिरं यथेष्टं
पुण्यक्षयान्मर्त्यमुपागतानाम् ।
चिह्नानि तेषां कथयस्व मे ऽद्य
यथाक्रमं कर्मफलं विशेषात् ॥ १८:१ ॥

महेश्वर उवाच ।
सदान्नदाता कृपणार्तिदीनां
स वर्षकोट्यायुतमीशलोके ।
भुक्त्वा च भोगान्सममप्सरोभिः
प्रक्षीणपुण्यः पुनरेति मर्त्यम् ॥ १८:२ ॥

जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः
सस्त्रीसमृद्धे बहुभृत्य ।
पूर्णे गौरव ? श्वरन्नादि धना
कुलेषु ऋषो ? ज्ज्वलकान्तिसमायुतं च ॥ १८:३ ॥

वस्त्रं सुसत्कृत्य द्विजस्य दानात्
स्वर्गेषु मोदन्ति स वर्षकोट्यः ।
पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च
चिह्न ? आह ? क्रीयवमाप्नुवन्ति ॥ १८:४ ॥

कूपप्रयापुष्करणी प्रदाता
स लोकमाप्नोति जलेश्वरस्य ।
ततस्स तस्माच्च्युतिमाप्य लोका
अखीसुतृप्तेषु कुलेषु जायेत् ॥ १८:५ ॥

रत्निप्रमाणादपि हेमदानात्
सुरेन्द्रलोकं समवाप्नुवन्ति ।
तस्माच्च्युतो मर्त्यमुपागतानं
चिह्न ?? (सज ?) द्वि ? नधान्यलक्ष्याः ॥ १८:६ ॥

अद्वष्ट्य भूमीवरविप्रदानात्
स लोकमाप्नोति सुरेश्वरस्य ।
भुक्त्वा तु भोगान्च्युत मर्त्यलोके
चिह्नं लभेद्वै विषयाधिपत्वम् ॥ १८:७ ॥

द्विजस्य सत्कृत्य तिलप्रदाता स
 लोकमाप्नोति च केशवस्य ।
 भ्रष्टस्ततो मर्त्यमुपागतस्तु
 चिह्नं लभेदक्षयमर्थलाभम् ॥ १८:८ ॥
 गदा ? स्व ? अयांविधिवद्विजानाम्
 दत्त्वा च गोकोलमवाप्नुवन्ति ।
 कल्लावसाने समुपेत्य मर्त्ये
 चिह्नं सवाद्यं शतगोयुतं च ॥ १८:९ ॥
 स्वर्गं सतानां पुरुषस्य चिह्नं
 वनाद्वता श्री मुखभोगलाभम् ।
 आयुर्यशोरूपकलत्रपुत्रम्
 सम्यङ् विभूति कुलकीर्तिमर्थम् ॥ १८:१० ॥
 दाना ? (ष्ट ?) भूद्धो ? त्तमकीर्तनन्ते
 चिह्नं च लोकं च समासतो मे ।
 शृणोतु देवी निरयागतानां
 चिह्नं च कर्म च विपाकतां च ॥ १८:११ ॥
 हत्वा च विप्रं मनसा च वाचा
 स याति पारं निरयस्य घोरम् ।
 अशीतिकल्पं निरये क्रमेण
 भुक्त्वा पुनस्तिर्यं शतायुतानाम् ॥ १८:१२ ॥
 जयन्ति ते मानुषहीनविद्या
 प्रत्यन्तवामाः कुलवित्तहीनाः ।
 नित्यं च तस्याक्षयरोगपीडा
 इदन् तु चिह्नं द्विजजीवहर्तुः ॥ १८:१३ ॥
 पीत्वा च मद्यं द्विजः ? कामतो वा
 आघ्राति गध्वं स्वमनीषिकेण ।
 स याति घोरं नरकमसह्यं
 यावच्च कल्पं दश अत्र भुक्त्वा ॥ १८:१४ ॥
 तीर्यं च सर्वमनुभूय ??
 स्वं स कष्टकष्टेन मनुष्यजन्वा ।
 चण्डालशौनश्चयचन्वमेति
 श्यामं च ताल भवतीह चिह्नम् ॥ १८:१५ ॥
 निन्दन्ति ये वेदससूय जिह्वा
 यः कूटसाक्षी स च खल्वला ? औ ।

सुहृद्वधामृत्युशतं हि गर्भे
 गर्हाशनोच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:१६ ॥
 स्तैन्यस्तु यैः कुर्वति पापसत्त्वम्
 ते पापदोषान्नरकं व्रजन्ति ।
 मन्वन्तरादीन्यनुभूयदुःखम्
 पुनश्च तिर्यक्शतशो ऽनुभूयात् ॥ १८:१७ ॥
 मानुष्यजन्मेषु च दुःखभागी
 स्तेनेयमायाति पुनश्च मूढः ।
 सुवर्णचौरकुनखत्वचिह्नम्
 विशीर्णगात्रो रजतापहारी ॥ १८:१८ ॥
 ताम्रापहारि स्फटिताग्रपाणीर्
 लोहापहारी भुजच्छेदचिह्नं ।
 कांसापहारी करभग्नचिह्नम्
 हृत्वा चरीति त्रपुसीसकानाम् ॥ १८:१९ ॥
 नासौष्ठकर्णश्रवणस्य छेदः
 चिह्नं नृणां वस्त्रहरं कुचेलः ।
 धान्यापहारी भवत्येङ्गहीनः
 दीपोपहारी भवत्यन्धचिह्नम् ॥ १८:२० ॥
 निर्वापहा काण भवेत् चिह्नम्
 यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् ।
 सस्यापहारी भवतेन्नहीनः
 हृत्वायुधयन्त्रहतत्वचिह्नं ॥ १८:२१ ॥
 अन्नापहारी परदत्तभोक्ता
 हृत्वा तु गावः स भवेत् दरिद्रः ।
 हरिहरेत्तद्धरिणा दहन्ति
 हृत्वा तु मेषान् अजगर्दभश्च ॥ १८:२२ ॥
 स भारभृज्जीवमुदाहरन्ति
 रत्नापहारी अनपत्यता च ।
 छत्रापहारी अपवित्रता च
 हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः ॥ १८:२३ ॥
 गोधूमशालियवमुद्गमाषान्
 हृत्वा मसूरं विलयं व्रजन्ति ।
 कामातुरो मातरमातृपुत्री
 मातृश्वसाङ् गच्छति मातुलानीम् ॥ १८:२४ ॥

राजाङ्गनां पुत्रसुतां स्त्रुषां च
 प्रव्राजिनीं ब्राह्मणीमन्त्यजां च ।
 अजाश्वमेषसुरभीसुताश्च
 यत्कामयेत्तेषु विमूढचेतः ॥ १८:२५ ॥
 स याति कृच्छ्रं नरकं सुघोरं
 स वर्षकोटीशतशो भ्रमित्वा ।
 तीर्यञ् च भूयः शतशोव्यतीत्य
 कष्टेन वै जायति मानुषत्वम् ॥ १८:२६ ॥
 हीनाङ्गतादीनशरीरताश्च
 यो मातृगामी स भवेदलिङ्गः ।
 मातृस्वसातल्पगवानलिङ्गा
 लिङ्गे ऽपरोधः सुतपुत्रिकामः ॥ १८:२७ ॥
 स्त्रुषां च यः सेवति रक्तमेही
 दौः चर्मताश्च द्विजसुन्दरीषु ।
 राजाङ्गनायासु च लिङ्गच्छेदः
 प्रव्राजिनी कामुकमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १८:२८ ॥
 सव्याधिलिङ्ग लभतेन्त्यजासु
 विलीनलिङ्गः पशुयोनिगामी ।
 जायन्ति ते मूषिकधान्यचौरी
 क्षीरं हरेद्वायसतां प्रयाति ॥ १८:२९ ॥
 हंसापहारी स भवेन्निहंसः
 श्वानत्वमायाति रसापहारी ।
 हत्वा च सूचीन्तु भवेत्स दंशः
 हत्वा तु सर्पिर्वृषतां प्रयाति ॥ १८:३० ॥
 मांसं तु हत्वा स भवेत् गृध्रः
 तैलापहारी खगतां प्रयाति ।
 गुडं च हत्वा गुडिका भवन्ति
 शाकापहारी स भवेन्मयूरम् ॥ १८:३१ ॥
 हत्वा पशुं पङ्गुरजायतेहः
 चित्रत्वमायाति सुवस्त्रहारी ।
 हत्वा दुकूलं स च सारसत्वं
 क्षौमं च हत्वा स च दुर्बलत्वम् ॥ १८:३२ ॥
 ऊर्णानि वस्त्राण्यपहत्य मेषः
 छुछुन्दरी जायति गन्धहारी ।

ब्रह्मस्वमल्पमपहृत्य भोक्ता
 स गृध्र उच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:३३॥
 पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं
 तच्छीतरक्तं चरणौ भवेत् ।
 पादेन यः स्पर्शयते च गावः
 स पादरोगान्विविधांलभेत ॥ १८:३४॥
 यो मातरः ताडयते पादेन
 पादे तदीये कृमयः पतन्ति ।
 पादात्पृशेद्यः पितरं दुरात्मा
 सूनोन्नपादः स भवेत्परत्र ॥ १८:३५॥
 पदात्पृशेत्तोयमनादरेण
 सस्त्रीपदीपादयुगे भवेत् ।
 पादेन यः स्पर्शयते हुताशं
 स चाग्निपादः सततं भवेत् ॥ १८:३६॥
 पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत्
 स पादच्छेदं बहुशो लभेत ।
 ग्रन्थापहारी स भवेत् मूकः
 दुर्गन्धवक्तुः परिच्छिद्रवादी ॥ १८:३७॥
 पैशुन्यवादी स च पूतिनासाम्
 अनम्रवक्तुस्त्वनृतापवादी ।
 पारुष्यवक्ता मुखपाकरागी
 असत्प्रलापी स च दन्तरोगः ॥ १८:३८॥
 स्तीक्ष्णप्रदायी स च वक्रनास
 सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी ।
 क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं
 तीव्राक्षिरोगी स तु जायते हि ॥ १८:३९॥
 प्रद्वेषयालोकयते ऽतिथीन्य
 उत्पादिताक्षिस्स भवेत्परत्र ।
 वैरूप्य चक्षुस्त्वतिसूक्ष्मचक्षुः
 स जायते केकरपिङ्गयक्षुः ॥ १८:४०॥
 गर्ताक्षिकादीनि विपाण्डुराणि
 नेत्रामयान्येव च पापदोषात् ।
 शृण्वन्ति ये पापकथां प्रशस्तां
 तां कर्णसर्पिः परिपीडयेत् ॥ १८:४१॥

शृण्वन्ति निन्दां हरिशर्वयोर्यः
 स कर्णशूलेन तु जीवती वा ।
 मातापितृणां शृणुते उपवादः
 स कर्णसाफेन विनाशमेति ॥ १८:४२ ॥
 शृणोति निन्दां गुरुविप्रजा यः
 स कर्णपूयं स्रवते सरक्तम् ।
 विरूप्यदारिभ्रकुलाधमेषु
 अनिष्टकर्मभृतिजीवनाश्च ॥ १८:४३ ॥
 अकीर्तनं दर्शनवर्जनं च
 श्वापाकतोश्चादिषु जायते सः ।
 एतानि चिह्नं निरयागतानां
 मानुष्यलोके कुकृतस्य दृष्टम् ॥ १८:४४ ॥
 समासतः कीर्तित एव देवि ।
 यथैव मुक्तिस्त्विह कर्मभङ्गः ॥ १८:४४ ॥
 मातापित्रोघतो यासुतदुहितृवहा भ्रातृगम्भीरवेगा
 भार्यावर्ता विवर्ता कुटिलगतिवधुर्बान्धवोर्मोतरङ्गा ।
 कामक्रोधोभकूला करिमकरझषा ग्राहकामा भयन्ते
 मृत्योराख्याणवे ऽस्मिन्न शरणविवशाकालदृष्टो प्रयाति ॥ १८:४५ ॥
 नित्यं येन विना न याति दिवसं पञ्चत्वमापद्यते
 त्यक्त्वा देहं वनान्तरेषु विषमे श्वानश्रिगालाकुले ।
 बन्धुः सर्वनिवर्तते गतदया धर्मैक तत्र स्थितः
 तस्माद्धर्मपरो न चान्यः सुहृदः सेवेत्परत्रार्थिनः ॥ १८:४६ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे पूर्वकर्मविपाकचिह्नाष्टादशोऽध्यायः ॥

[१९ दानयज्ञविशेषः]

विगतराग उवाच ।

क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते ।

अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ॥ १९:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम ।

सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ॥ १९:२ ॥

लोकानं मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम् ।

गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वशिवेच्छया ॥ १९:३ ॥

सर्वदेवमयी गावः सर्वदेवमयो द्विजः ।

सर्वदेवमयो भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ॥ १९:४ ॥

तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदा ।

परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ॥ १९:५ ॥

ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत् ।

पालयन्तर्पणाद्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ॥ १९:६ ॥

व्याधिवनपरिक्लेश ओषधोपक्रमश्चरेत् ।

कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्भवाम् ॥ १९:७ ॥

गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

सागरान्ता मही सर्वा न्प्रदक्षिणीकृता भवेत् ॥ १९:८ ॥

पृष्ठसंस्पर्शनाद्यञ्च श्रद्धया यदि मानवः ।

अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:९ ॥

लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूद्धूर्ना गृह्णाति यो नरः ।

यावज्जीव कृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:१० ॥

विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा ।

तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १९:११ ॥

व्याधिविघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च ।

मृतापत्याश्च गावाश्च स्नानमेव प्रशस्यते ॥ १९:१२ ॥

गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः ।

स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९:१३ ॥

ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः ।

अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ॥ १९:१४ ॥

चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति ।
 स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ॥ १९:१५ ॥
 गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोमहेषु द्विजोत्तम ।
 कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥ १९:१६ ॥
 च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः ।
 भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ १९:१७ ॥
 तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति ।
 शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १९:१८ ॥
 समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम ।
 न शक्यं विस्तराद्वक्तिः गोमहात्म्यसमुत्तमम् ॥ १९:१९ ॥
 विगतराग उवाच ।
 देवाः र् अष्टविधाः प्रोक्ताः तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः ।
 मानुष्यमेकमेवाहुश्चातुर्वर्ण्यः कथं भवेत् ॥ १९:२० ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 पूर्वकल्पसृजत्येष विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 एवं वर्णा द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥ १९:२१ ॥
 सर्ववेदविदो विप्राः सर्ववेदविदस्तथा ।
 तथा विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥ १९:२२ ॥
 वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाश्रित्य ब्राह्मणैः ।
 कर्तुं कर्म समारब्धकर्मश्चापि विभज्यते ॥ १९:२३ ॥
 ऋत्वजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः ।
 अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥ १९:२४ ॥
 एवं यज्ञविधानेन कर्तुमरेभिरे पुरा ।
 यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥ १९:२५ ॥
 आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा ।
 अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥ १९:२६ ॥
 यज्ञार्तमसृजद्वर्णं विधिना पातुहेतवः ।
 एवमेव प्रवर्तन्तु भवतिद्विजसत्तमाः ॥ १९:२७ ॥
 इज्याध्याध्ययनसम्पन्ना ब्रह्मणा यत्र कल्पिताः ।
 सुविप्रा विप्रतां यान्तु षड्कर्मानिरताः सदा ॥ १९:२८ ॥
 रक्षणार्तं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः ।
 कृतत्राणाय विप्राणां नित्यं क्षात्रव्रतोद्भवाः ॥ १९:२९ ॥
 अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः ।
 ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्तो आपणतोद्भवाः ।

वधबन्धनकर्मेषु शिल्पस्थानवधेषु च ॥ १९:३०॥
 कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते ।
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्पराम् ॥ १९:३१॥
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परम् ।
 वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यं कृषिजीविनाम् ॥ १९:३२॥
 शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् ।
 महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः ।
 एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९:३३॥
 संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः ।
 पशुपक्षिमृगामुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९:३४॥
 भूतसंकल्पकर्ता यः कल्पमासीद्विजोत्तम ।
 कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९:३५॥
 विगतराग उवाच ।
 किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिर्वापि तपोधन ।
 यज्ञाश्चैव पृथक्केन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १९:३६॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्राह्मणस्य तपो यज्ञाः - तपः क्षात्रस्य रक्षणम् ।
 वैश्यश्च तप वाणिज्यं तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १९:३७॥
 प्रतिग्रहं धनो विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम् ।
 कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ॥ १९:३८॥
 आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशस्तथा ।
 शूद्रः परिचरो यज्ञो जपयज्ञो द्विजातयः ॥ १९:३९॥
 सत्यं तीर्थं द्विजातीनां रणं तीर्थं तु क्षत्रियाः ।
 आर्या तीर्थं तु वैश्यानां ! शूद्रतीर्थं तु वै द्विजाः ॥ १९:४०॥
 नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा ।
 नास्ति ज्ञानसमो बन्धुर्नास्ति यज्ञो जपः समः ॥ १९:४१॥
 धर्महीनो मृतस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः ।
 यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यो मनोन्मनः ॥ १९:४२॥
 विगतराग उवाच ।
 दानं यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च ।
 एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ॥ १९:४३॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 दानधर्मसहस्रेभ्यः यज्ञयाजी विशिष्यते ।

यज्ञयाजीसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ॥ १९:४४ ॥
 तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपनिष्ठो विशिष्यते ।
 तपनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ॥ १९:४५ ॥
 संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यच्च जितेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियसहस्रेभ्यः योगयुक्तो विशिष्यते ॥ १९:४६ ॥
 योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनः स्मृतः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आदौ मन विशोधयेत् ॥ १९:४७ ॥
 निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ।
 विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्तरकसाधनम् ॥ १९:४८ ॥
 विगतराग उवाच ।
 चराचराणां भूतानां कतमः श्रेष्ठ उच्यते ।
 कथयस्व ममाद्य त्वं छेतुमर्हसि संशयम् ॥ १९:४९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठो - चराः स्मृताः ।
 चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५० ॥
 बुद्धिमान्शु ! च सर्वेषु ततः श्रेष्ठ नराः स्मृताः ।
 नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १९:५१ ॥
 विद्वस्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते ।
 कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता स उच्यते ॥ १९:५२ ॥
 कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते ।
 ब्रह्मवेदि परं ! विप्रः नान्यं वेदि परंतपः ।
 स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ॥ १९:५३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम उनविंशतितमो ऽध्यायः ॥

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१ ॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सर्वं प्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि ।

पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः ।

शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२ ॥

[पुरुषः-शिवः-ब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि ।

अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३ ॥

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः ।

सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।

अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५ ॥

अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः ।

पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६ ॥

कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः ।

जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन् ।

तद्वद्वोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७ ॥

[प्रकृतिः (२४)]

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिर्विधिनिश्चयः ।

विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८ ॥

प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः ।

विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९ ॥

2a सर्व] K₈₂E ; सर्व° C₉₄C₄₅ • °दर्शित्वं] C₉₄K₈₂E ; °दर्शित्वं C₄₅ 2b मां] C₉₄E ; मं K₈₂
2c ऽस्मि] C₉₄K₈₂E ; स्मी C₄₅ 3a चान्तं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; चान्तश् E 3b सुरैरपि] C₉₄C₄₅K₈₂ ;
सुरैरपि C₄₅ 4cd omitted in E 5ab omitted in E 5c °जः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; यः E 6b ब्रह्मा] C₉₄
C₄₅E ; ब्रह्मा K₈₂ 6c °विंशः] C₉₄C₄₅E ; °विंशत् K₈₂^{ac} , °विंश K₈₂^{pc} • स विज्ञेयो] C₉₄C₄₅K₈₂^{ac}E ;
सर्वज्ञेयो K₈₂^{pc} 7cd तोयैर्न] C₉₄E ; तोयी न C₄₅^{ac} , तोयेर्न C₄₅^{pc} , तोयै न K₈₂ 7d लिप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂
; लिप्यते E • जले] C₉₄K₈₂E ; जलै C₄₅ 8a यत्] C₉₄C₄₅K₈₂ ; यन् E 9b बुद्ध्यहंकार-आदयः]
C₉₄C₄₅K₈₂ ; बुद्ध्यहंकारादयः E 9d क्रमशस्तु] C₉₄C₄₅E ; यः क्रमस्तु K₈₂

[मतिः-बुद्धिः (२३)]

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः ।
सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१०॥

[अहंकारः (२२)]

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः ।
भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११॥

[आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश्च (२१-२०)]

एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज ।
शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२॥

[शब्दः]

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।
तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३॥
एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम ।
गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४॥
वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च ।
शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५॥

[आकाशः]

आकाशधातुं विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश ।
पायूपस्थोदरः कण्ठशङ्खलौ मुखनासिकौ ॥ २०:१६॥
हृदि च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः ।
पुनरन्यत्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७॥
दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक् ।
आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८॥
अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता ।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab: आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च

10b °युतः] C₉₄K₈₂E ; °युतम् C₄₅ 10c °समुत्पन्न] C₉₄K₈₂E ; °समुत्पन्नो C₄₅ 10d °बोद्धारं] em. ; °बोद्धा त C₉₄C₄₅E, °बोद्धा तं K₈₂ • विद्धि] em. ; विधि C₉₄C₄₅K₈₂E 11b उक्तं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; उक्त E 11c भूतादि मम पञ्चाह] C₉₄C₄₅K₈₂ ; भूतादिनां पञ्चाह E 11d रजा°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रजो° E • °द्भवम्] C₉₄K₈₂E ; °द्भवः C₄₅ 12b सुषिरं विद्धि] em. ; सुषिरं विद्धि C₉₄C₄₅K₈₂E, सुषिर वृद्धि C₀₂ 12c सुषिरत्वं] em. ; सुषिरत्वं C₉₄C₄₅K₈₂E 12d °लक्षणम्] C₄₅K₈₂E ; °लक्षणम् C₉₄ 13a ग्रामा] C₉₄C₄₅K₈₂ ; ग्रामाः E 13b °विंशतिः] E ; °विंशति C₉₄C₄₅K₈₂ 13c °कोन°] C₉₄E ; °कून° C₄₅K₈₂ 14b °भेदा] C₉₄K₈₂ ; °भेदान् E 14c गान्धर्वस्वर°] K₈₂E ; गान्धर्वासुर C₉₄ 15b स्वनानि] K₈₂E ; स्वनानि C₉₄ 15cd कांस्यानां शब्दानि] K₈₂E ; कांस्यानां °°नि C₉₄ 16a °धातुं] C₉₄ ; °धातु K₈₂E 16c °दरः] E ; °दर° C₉₄K₈₂ 16d शङ्खलौ] C₉₄K₈₂ ; श्रोतौ च E 17a हृदि] C₉₄K₈₂ ; हृदिश् E 17c अन्यत्] C₉₄E ; अन्यं K₈₂ 18c आकाशस्य] K₈₂E ; आकाश× C₉₄

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातो[र्?] विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः ।

शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२०॥

शब्द पूर्व मयाख्यातं शृणु स्पर्श द्विजोत्तम ।

कठिनश्चिक्कणः स्रक्षो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१॥

कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम् ।

इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२॥

[प्राणाः]

प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३॥

दशवायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम ।

धनंजयो भवेद्दोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४॥

कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः ।

नाग उद्धाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५॥

प्राणः स्वसति भूतानां निश्चसन्ति च नित्यशः ।

प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६॥

अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः ।

शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७॥

19cd ≈ MBh 12.247.7cd-8ab: अनाश्रयम् अनालम्बम् अव्यक्तम् अविकारिता ॥ अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च । 21cd ≈ MBh 12.177.34ab: कठिनश् चिक्कणः स्रक्षणः पिच्छलो मृदुदारुणः 23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89): प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तधनंजयौ । प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः ॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति । नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः । प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः ॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः । मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ पीतं भक्षितमाग्रातं रक्तपित्तकफानिलं । समं नयति मात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ स्पन्दयभ्यधरं वक्तुं नेत्रगात्र प्रकोपनः । उद्वेजयति मर्माणि उदातो नाम मारुतः ॥ व्यानो विनामयत्यंगं व्यानो व्याधिप्रकोपकः । प्रीतेचिनासी कथितो वाद्विख्यात् व्यान उच्यते ॥; cf. also Sārdhatriśatikālot-tara, Agnipurāṇa and Dipikā by Aghoraśivācārya on the Mṛgendra

21b द्विजोत्तम] K₈₂E ; *जोत्तम C₉₄ 21c चिक्कणः] corr. ; चिक्कणः C₉₄K₈₂ ; चिक्करः E 22a परुषं] C₉₄E ; omitted in K₈₂^{ac}, परुषा° K₈₂^{pc} • तीक्ष्णः] K₈₂ ; त्रीक्ष्णश् C₉₄ ; तीक्ष्ण E 22b द्वयम्] K₈₂ ; द्वय C₉₄E 23c नाग°] K₈₂E ; नाम° C₉₄ • कृकरो] C₉₄K₈₂ ; कृकलो E 24b कीर्तिता] K₈₂ ; कीर्त्तिता C₉₄, कीर्तिताः E 24c दोषो] C₉₄E ; योषो K₈₂ 25a कृकरः] C₉₄K₈₂ ; कृकर E 26a प्राणः] C₉₄K₈₂ ; प्राणाः E 26b नित्यशः] C₉₄K₈₂ ; नित्य यः E 26c प्रयाणं] C₉₄K₈₂ ; प्रयाणा E 27a अपनय°] K₈₂E ; अपा × य° C₉₄ 27b मधः] C₉₄ ; मधः K₈₂, मधः E

पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम् ।
 समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८ ॥
 स्पन्दयत्यधरं वक्तुं नेत्रगात्रप्रकोपनम् ।
 उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९ ॥
 व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः ।
 प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३० ॥
 दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम ।
 दशवायुगुणांश्चान्यां छृनु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१ ॥
 वायोरनियमस्पर्शो वातस्थाने स्वतन्त्रता ।
 बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टाकर्मात्मना भवः ॥ २०:३२ ॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपगुणमुच्यते ।
 शब्दस्पर्शसमज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३ ॥
 शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः शृणु रूपगुणं ततः ।
 ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४ ॥
 चतुरस्रं द्विरस्रं च त्र्यस्रं चैव षडस्रकम् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५ ॥
 श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
 नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६ ॥
 तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्वावहितो भव ।
 कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७ ॥
 ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः ।
 दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८ ॥

28a पीतं] corr. ; पीत° C₉₄K₈₂E • °घ्रातं] C₉₄E ; °घ्राति K₈₂ 29a °धरं] C₉₄K₈₂ ; °धर° E (unmetr.) 29c मर्माणि] C₉₄K₈₂ ; कर्माणि E 29d उदानो नाम] K₈₂E ; {उ}×××× C₉₄ 30c प्रीति°] C₉₄K₈₂ ; प्रीतिर् E 31b मे] C₉₄K₈₂ ; ये E 31c °वायुगुणांश्] C₉₄K₈₂ ; °धातुगुणांश् E • चान्यां] C₉₄K₈₂ ; चान्यच् E 31d कीर्तयतो मम] C₉₄K₈₂ ; कीर्तय मे द्विज E 32b वातस्थाने] K₈₂E ; वात×ने C₉₄ 34a शब्दः] K₈₂E ; शब्द° C₉₄ • प्रोक्तः] C₉₄K₈₂ ; प्रोक्ताः E 34b रूपगुणं] C₉₄E ; रूपं गुणं K₈₂ 34c ह्रस्वं] C₉₄K₈₂ ; ह्रस्व° E • दीर्घमणु] C₉₄K₈₂ ; °दीर्घलघु E 35a चतुरस्रं द्विरस्रं] K₈₂ ; चतुरस्रन्दि×स्रं C₉₄ , चतुरस्रद्विरस्रश् E 35b त्र्यस्रं] C₉₄K₈₂ ; तिस्रश् E 35c शुक्लः] C₉₄K₈₂ ; शुक्ल° E 35d नीलः] C₉₄K₈₂ ; नील° E 36a श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E ; श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च C₉₄ , श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K₈₂^{ac} , श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K₈₂^{pc} 36b रङ्गाः] C₉₄K₈₂ ; रङ्गः E 36d स्मृताः] C₉₄K₈₂ ; स्मृत° E 37a तेजोधातु दश] C₉₄K₈₂ ; तेजोधातुर्दश E 37c तेजोक्षणः] C₉₄ ; तेजक्षणः K₈₂ , तेजेक्षणः E 37d जठराग्निश्] K₈₂E ; जठ×ग्निश् C₉₄ 38b विश्वाग्निर्] C₉₄E ; विश्वाग्नि K₈₂ 38c दश तेजोगुणांश्] C₉₄K₈₂ ; दंशतेजोगुणांश् E

अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति तापपाकप्रकाशनः ।
 शौचं रागो लघुस्तैक्षणं दशमश्चोर्धभाषितम् ॥ २०:३९ ॥
 [आपो रसश्च (१५-१४)]
 ज्योतिः सो ऽपि सृजश्चापि सरसो गुणसंयुतः ।
 चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४० ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः ।
 रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१ ॥
 कटुतिक्तकषायाश्च लवणास्त्रस्तथैव च ।
 मधुरश्च रसान्बुधैः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२ ॥
 षड्रसाः षड्विभेदेन षड्विंशगुण उच्यते ।
 आपधातु दशत्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३ ॥
 लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा ।
 स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४ ॥
 दश आपगुणाश्चान्या कीर्तयिष्यामि तान्शृणु ।
 अद्भ्युत्थैत्यं रसक्रेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ॥ २०:४५ ॥
 जिह्वाविष्पन्दिनी चैव भौमान्दशगुणाञ्जृणु ।
 [भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]
 आपश्च बीज्यजा भूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६ ॥
 चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ २०:४७ ॥
 आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु ।

39cd ≈ MBh 12.247.5cd: शौचं रागो लघुस् तैक्षण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता 41ab ≈ MBh 12.299.11ab:
 शब्दः स्पर्शश् च रूपं च रसो गन्धश् च पञ्चमः

39a अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति] E ; अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति C₉₄, अग्ने दुर्धर्षताप्नोति K₈₂ 39c रागो] C₉₄
 K₈₂ ; गङ्गा E 39d दशमं चोर्धभाषितम्] K₈₂ ; दशपञ्चोर्धभाषितम्] C₉₄ ; दशमश्चोर्धभाषितम्
 E 40d omitted in C₉₄K₈₂ 41a रूपं] C₉₄K₈₂ ; रूपश् E 41c पूर्वोक्त] C₉₄K₈₂ ; पूर्वोक्तं E
 42a लवणास्त्रस्] C₉₄K₈₂ ; लवणान्तस् E 42c रसान्] corr. ; रसां C₉₄, रसा K₈₂E 43a रसाः]
 C₉₄K₈₂ ; रसा E • षड्विं] C₉₄E ; षड्विं K₈₂ 43a आपः] K₈₂E ; आपः C₉₄ • रसान्]
 corr. ; रसान् C₉₄K₈₂, रसा E 44a सिङ्घाणिका] corr. ; सिङ्घानिका C₉₄, सिङ्घानिका K₈₂E
 • श्लेष्मा] C₉₄K₈₂ ; श्लेष्मा E 44b रक्तः] C₉₄K₈₂ ; रक्तः E 44c रसश्] C₉₄E ; रसं K₈₂
 44d मेदश्] C₉₄K₈₂ ; मेदं E 45a दश आपः] C₉₄K₈₂ ; दशश्चापः E • चान्या] K₈₂E ; चान्ये
 C₉₄ 45b तान्] E ; तां C₉₄K₈₂ 45c अद्भ्युत्थैत्यं] C₉₄K₈₂ ; अग्न्युत्थैत्यं E 46a विष्पन्दिनी] K₈₂
 ; विष्पन्दिनी C₉₄ ; विष्पन्दिनी E 46b भौमान्दशगुणाञ्जृणु] E ; भौमान्यश्चवणाधमः C₉₄K₈₂
 46c आपश्च बीज्यः] E ; आपश्चापीज्यः C₉₄K₈₂ 47a गुणान्] C₉₄E ; गुणा K₈₂ 47c रूपं] C₉₄
 K₈₂ ; रूपश् E 47d पञ्चमः] C₉₄K₈₂ ; पञ्चम E 48a आपः] C₉₄ ; आपः E • प्रोक्ता] C₉₄ ;
 प्रोक्तो E 48b भूमेः] C₉₄ ; भूमिः E • शृणु] C₉₄ ; स्मृत E

इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ॥ २०:४८॥
 कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च ।
 कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २०:४९॥
 विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्तृगन्धं च दुःसहम् ।
 जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:५०॥
 भूमेर्धातु दशत्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ॥ २०:५१॥
 नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा ।
 दशत्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ॥ २०:५२॥
 भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वच्च काठिन्यं प्रसवात्मकम् ।
 गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५३॥
 गुणं धातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम ।
 यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५४॥
 [बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]
 वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्विक्तात्तु सात्त्विकः ।
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५५॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम ।
 हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५६॥
 [श्रोत्रम् (११)]
 श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम ।
 वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५७॥
 मुरज सौन्द पणवभेरीपटहनिस्वनम् ।
 शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ॥ २०:५८॥
 कांसिकाहलमिश्रं च गीतानि विविधानि च ।

55ab ≈ Liṅgapurāṇa 1.70.38cd (= Sivapurāṇa 7.1.10.14cd): वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्विक्तात्तु सात्त्विकात्

48c द्वयोर्गन्धः] E ; द्वयोः× C₉₄ 49a कस्तुरीकं] C₉₄ ; कस्तूरीकश् E (unmetr.) 49b °गरु°] C₉₄
 ; °गुरु° E 49d °कीर्तितम्] C₉₄ ; °कीर्तितः E 50b °गन्धं] C₉₄ ; °गन्धश् E 50c °स्फोटित°]
 C₉₄ ; °स्फोटक° E 51a भूमेर्] C₉₄ ; भूमे E • त्वन्यान्] C₉₄ ; त्वन्या E 51b तच्छृणु] E ;
 त्र×णु C₉₄ 51c त्वचं मांसं च मेदं च] C₉₄ ; त्वचा मांसश्च मेदश्च E 51d स्नायु] E ; स्नायु C₉₄ •
 सिरा] em. ; शिरास् C₉₄ ; शिरस् E 52b केश°] C₉₄ ; केशा° E 52c त्वन्यान्] E ; त्वन्याम्
 C₉₄ 53a रजस्त्वच्च] C₉₄ ; रजत्वश् च E 53b काठिन्यं] C₉₄ ; कठिन्य E 54a गुणं धातु°] E ;
 गुणन्धातु° C₉₄ 55ab सत्त्वोद्विक्तात्तु] corr. ; सत्त्वोद्विक्तात्तु C₉₄ , सत्त्वोनुक्तानु E 56c पायु°] C₉₄
 ; स्नायु° E 56d °पस्थो वाक्च] E ; °पस्थो वा× C₉₄ • पञ्चमः] C₉₄ ; पञ्चमम् E 58a मुरज]
 E ; मुरव C₉₄ • सौन्द] E ; मौन्द C₉₄ 59a °काहल°] E ; °काताल° C₉₄

[त्वक् (१०)]

त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ॥ २०:५९॥
मृदुसूक्ष्मसुखं स्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः ।
तीक्ष्णशस्त्रजलं शैत्य उष्णतप्तक्षतेक्षरः ॥ २०:६०॥
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम ।

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ॥ २०:६१॥
देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः ।
मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ २०:६२॥
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपां ।
कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ॥ २०:६३॥
शैलदारवरोमाणि रूपाणि विविधानि च ।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६४॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम ।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६५॥
पक्वापक्व विशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च ।
व्रीह्योषधिरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ॥ २०:६६॥
षट्कर्मप्रतिभेदेन रसभेदशत स्मृतम् ।

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभः ॥ २०:६७॥
गुडाज्यं गुग्गुलुर्भष्मचन्दनागरुकं तथा ।
कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६८॥
व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च ।
वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६९॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम ।
माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:७०॥
आग्नेयपवनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा ।

59c गृह्यते] E ; गृह्य* C₉₄ 60a सुखं] E ; सुख° C₉₄ (unmetr.) 60c शैत्य] E ; शैत्ये C₉₄
64a रोमाणि] E ; होमानि C₉₄ 64d द्विजसत्तम] E ; द्विजसत्तम* C₉₄ 65a जिह्वया] E ; *या
C₉₄ 66c षधि°] E ; षध° C₉₄ 67b शतं] C₉₄ ; शत E 67cd गृह्यते गन्ध इष्टा°] E ;
गृह्यते ग*ष्टा° C₉₄ 67d निष्टो] C₉₄ ; निष्टा E 68a गुडाज्यं गुग्गुलुर्] C₉₄ ; गुडाज्यगुग्गुलु
E 68b गरुकं] C₉₄ ; गरुकस् E 68d गन्धो] C₉₄ ; गन्ध E 69b मांस°] E ; मांस C₉₄
70a हस्तेन] C₉₄ ; हस्ताभ्यां E 70c माहेन्द्रं वारुणं] C₄₅ ; *न्द्रम्वारुणञ् C₉₄ , मोहेन्द्रवारुणं E
71a पवना°] E ; पचना° C₉₄

अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:७१॥
 सूर्यव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा ।
 चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:७२॥
 वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च ।
 रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:७३॥
 स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा ।
 कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७४॥
 नवमानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते ।
 माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७५॥
 कुलालकर्मभूकर्म कर्म पाषाणमेव च ।
 दारुदन्तिमशृङ्गादि कर्म पार्थिवमुच्यते ॥ २०:७६॥
 चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम् ।

[पादकर्म (५)]

पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ॥ २०:७७॥
 निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे ।
 तोयकर्मसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७८॥

[पायुकर्म (४)]

पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छिलम् ।
 सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चते ॥ २०:७९॥

[उपस्थकर्म (३)]

उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा ।
 स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:८०॥

[वाक्कर्म (२)]

वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव ।
 स्तुतिनिन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:८१॥
 प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव ।
 एता नवविधा वाणी कीर्तितो मे द्विजोत्तम ॥ २०:८२॥

[मनश्चोन्मनश्च (१)]

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान् ।

73b कुरुते] E ; कुरु^x C₉₄ 74d तृषा^०] E ; तृष^० C₉₄ 76a कुलालकर्म^०] E ; कुलाल^x C₉₄
 76b कर्म] C₉₄ ; कर्म E 77d दिशश्च विदिशस्] C₉₄ ; दिशश्च विदिशन् E 78d बहुकण्टक^०] E
 ; बहु^x C₉₄ • •कुले] C₉₄ ; •युते E 79a पायु^०] C₉₄ ; पाप^० E 79d पायुशक्ति] E ;
 पायुच्छक्ति C₉₄ • •मुञ्चति] C₉₄ ; •मुञ्चते E 80a आनन्दं] C₉₄ ; आनन्द E 81d आक्रोशः] E ;
 •क्रोशः C₉₄ 82b चा विधयो नव] em. ; च विधयो नय C₉₄ , चाविधयो नयः E

चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्गकल्पनाक्षमा ॥ २०:८३॥
 सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ।
 इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ॥ २०:८४॥
 मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ।
 मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमतीन्द्रिय ॥ २०:८५॥
 निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ।
 निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८६॥
 विसृष्टे इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ।
 सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः ।
 सकलं मननानात्वे एकत्वे मननिष्कलम् ॥ २०:८७॥

[उन्मनः]

विगतराग उवाच ।
 मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते ।
 उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम् ।
 न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८९॥
 त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम् ।
 रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:९०॥
 जिह्वा रसं न विन्देत् मधुरास्त्रवतो ऽपि वा ।
 गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:९१॥
 उन्मनस्तव मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम् ।
 भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:९२॥
 स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः ।
 स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:९३॥
 एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव ।
 कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:९४॥

84 = MBh 12.247.9 84cd = MBh 12.247.10ab

83d विसर्गो] E ; विसर्गे C₉₄ • °क्षमा] C₉₄ ; °समा E 84a चाशुता] E ; चाशुताञ् C₉₄
 84c इष्टा°] E ; *ष्टा° C₉₄ 84d समाधिता] C₉₄ ; समाधिना E 85b चोन्मन] E ; चोत्मन C₉₄
 85d °तीन्द्रिये] em. ; °नीन्द्रिये C₉₄ , °तीन्द्रिय E 86ab omitted in E 87b दुःख°] corr. ; *ख°
 C₉₄ , दुःख E 89b निबोध] E ; *बोध C₉₄ 89c श्रोत्रं] C₉₄ ; श्रोत्रे E 91b °स्त्रवतो] E ; °स्त्रवनो
 C₉₄ 91c घ्राणा] C₉₄ ; घ्राणो E 92a उन्मनस्तव मे] E ; *°°°°° C₉₄ 94d परिपृच्छसि] E ;
 परि*°°° C₉₄

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः ॥

[एकविंशतिमो ऽध्यायः]

[कल्पनिर्णयः]

विगतराग उवाच ।

अहो मतिमतां श्रेष्ठ अहो धर्मभृतां वर ।

अहो दम शमः सत्य अहो यज्ञ अहो तपः ॥ २१:१॥

अनेनामृतवाक्येन विस्मयो मे परो गतः ।

प्रीतो ऽस्मि च तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च ॥ २१:२॥

किं ददामि वरं ब्रूहि दातास्मि तव चेप्सितम् ।

एतच्छ्रुत्वा ततस्तेन प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ २१:३॥

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

को भवान्वरदश्रेष्ठ देवदानवराक्षसाः ।

अथवा भगवान्विष्णुर्मम जिज्ञासुरागतः ॥ २१:४॥

व्यक्तं त्वां पुरुषश्रेष्ठ जानामि पुरुषोत्तम ।

रूपं दर्शय गोविन्द यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ २१:५॥

ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम् ।

शङ्खचक्रगदापाणिः पीताम्बरधरो हरिः ॥ २१:६॥

अनर्थयज्ञस्तं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।

प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ २१:७॥

वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम् ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ २१:८॥

नमो नमस्ते ऽस्तु जनादिसम्भवे

नमो नमस्ते ऽस्तु च विश्वरूपिणे ।

8cd cf. MBh 5.113.5ab: अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् and MBh 13.14.179a: अद्य जातो ह्य अहं देव अद्य मे सफलं तपः

1a मतिमतां] CK₈₂ ; मतिमना E 1b वर] C₉₄C₀₂K₈₂ ; वरः C₄₅E 1c दम शमः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; दमः शमः C₀₂E 2c प्रीतो ऽस्मि च] C₄₅C₀₂K₈₂E ; प्र०×× च C₉₄ 2d °भुत°] CK₈₂ ; °भूत° E 3b चेप्सितम्] C₉₄C₀₂K₈₂E ; चेप्सितम् C₄₅ 3d शुभां गिरम्] CK₈₂ ; शुभाङ्गिराम् E 4a भवान्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E ; भगवान् C₉₄^{ac} • वरद श्रेष्ठ] CK₈₂ ; वरदः श्रेष्ठः E 4b °राक्षसाः] CK₈₂ ; °राक्षसः E 5a व्यक्तं त्वां] C₉₄C₄₅K₈₂ ; व्यक्तत्वं C₀₂E • °श्रेष्ठ] CK₈₂ ; °श्रेष्ठः E 5b पुरुषोत्तम] C₄₅K₈₂ ; पुरु०×त्तम C₉₄ , पुरुषोत्त× C₀₂ , पुरुषोत्तमः E 5c रूपं दर्शय गोविन्द] C₉₄C₄₅K₈₂E ; ×××××विन्द C₀₂ 7c लब्ध्वा] C₉₄C₄₅K₈₂E ; लब्ध C₀₂ 8ab वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम्] C₄₅K₈₂ ; वेपमान×××××च च जनार्दनम् C₉₄ , वेपमान×××त्र उ×××××× C₀₂ , वेपमानस्वरेणार्त उवाच च जनार्दनम् E 8c अद्य मे सफलं जन्म] C₉₄C₄₅K₈₂E ; {अद्य}{××××}{जन्म} C₀₂ 9 omitted in C₄₅ 9b नमस्ते] CK₈₂^{ac} ; नमस्तु K₈₂

नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे
 नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे ॥ २१:१ ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रचक्षुषे ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रलिङ्गिने
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्षसे ॥ २१:१० ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रबाहवे ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्त्रिणे
 नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमायिने ॥ २१:११ ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे
 नमो नमस्ते ऽस्तु महीसमुद्भूते ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु च भूतसृष्टिने
 नमो नमस्ते चतुराश्रमाश्रये ॥ २१:१२ ॥
 नमो नमस्ते नरसिंहरूपिणे
 नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे ।
 नमो नमस्ते ऽसुरचक्रसूदने
 नमो नमस्ते ऽसुरदर्पनाशने ॥ २१:१३ ॥
 नमो नमस्ते दितिपुत्रदामने
 नमो नमस्ते बलियज्ञसूदने ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु षडर्धविक्रमे
 नमो नमस्ते त्रिदशार्तिनाशने ॥ २१:१४ ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु अनन्त अच्युते
 नमो नमस्ते जगदार्तिनाशने ।
 नमो नमस्ते मधुकैटनाशने
 नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकवान्धवे ॥ २१:१५ ॥
 नमो नमस्ते त्रिदशाभिनन्दने

9c omitted in K₈₂ 10a omitted in C₄₅ 10a °शीर्षिणे] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °शीर्षणे C₀₂ 10b omitted in C₄₅ 10c omitted in C₄₅ 10 omitted in C₉₄ 11c °वक्त्रिणे] C₉₄E ; °चक्रिणे C₄₅C₀₂ , °वक्त्रिणे K₈₂ 11 omitted in C₉₄ 12a omitted in C₉₄ 12c °सृष्टिने] C₄₅C₀₂K₈₂E ; °सृ×× C₉₄ 12d नमस्ते] C₉₄C₄₅K₈₂E ; नमस्ते स्तु C₀₂K₈₂ • °अश्रये] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °अश्रमे C₄₅ 13b नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे] CE ; omitted in K₈₂ , नमो नमस्ते ऽदितिजोरदारिणे E 13c °चक्र°] conj. ; °शक्र° CK₈₂E 14a °दामने] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °वामने C₀₂E 14c षडर्धविक्रमे] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ष७×××क्रमे C₉₄ 15b जगद°] CK₈₂ ; जगदा° E 15c °कैट°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °कीट° C₀₂E

नमो नमस्ते ऽस्तु च दिव्यचक्षुषे ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु भवान्तपारगे
 नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकपूजिते ॥ २१:१६ ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु गदाग्रपाणये
 नमो नमस्ते वरचक्रपाणये ।
 नमो नमस्ते ऽस्तु च शङ्खपाणये
 नमो नमस्ते ऽस्तु च कम्बुपाणये ॥ २१:१७ ॥
 नमो नमस्ते ऽस्तु जलौघशायिने
 नमो नमस्ते हरमर्दरूपिणे ।
 नमो नमस्ते खगराजकेतवे
 नमो नमस्ते शशिसूर्यलोचने ॥ २१:१८ ॥
 नमो नमस्ते उरगारिवाहने
 नमो नमस्ते ऽद्भुतरूपदर्शिने ।
 नमो नमस्ते ऽयुतसूर्यतेजसे
 नमो नमस्ते ऽमृतमन्थनध्रुवे ॥ २१:१९ ॥
 नमो नमस्ते ऽमरलोकसंस्तुते
 नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये ।
 नमो नमस्ते जगदेकवत्सले
 नमो नमस्ते शिवसर्वदे नमः ॥ २१:२० ॥
 क्षमस्व गोविन्द ममापराधम्
 अतीव पृष्टेन दुरात्मनेन ।
 मयेद सर्वं कथितं स्मयेन
 दयां कुरु त्वं त्रिदशेश्वरेण ॥ २१:२१ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 स्तोत्रेणानेन संतुष्टः केशवः परवीरहा ।

20d Cf. Br̥hatkāḷottara (NGMPP B 29/59) f. 87a: ज्ञान 2 शब्द 2 सूक्ष्म 2 शिवसर्वद ओ नमः शिवाय ।

18a जलौघ°] C₉₄C₄₅E ; जलोघ° C₀₂K₈₂ 18b नमस्ते हरमर्दरूपिणे] C₄₅K₈₂E ; नम××××र्दरूपिणे
 C₉₄ , ××××××मर्दरूपिणे C₀₂ 18c °केतवे] CK₈₂ ; °केतने E 19c ऽयुत°] CK₈₂ ; ऽस्तु च E •
 °तेजसे] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °ते C₀₂ 20a ऽमरलोकसंस्तुते] C ; मरलोकवन्दिते K₈₂ , मललोकसंस्तुते E
 20b नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये] C₉₄C₄₅E ; ××××××××श्रये C₀₂ , omitted in K₈₂ 20c जगदेक°]
 C₉₄C₄₅K₈₂E ; जगदेक° C₀₂ • °वत्सले] CK₈₂ ; °वत्सरे E 21a ममा°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; मम C₀₂
 21b °त्मनेन] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °त्मने C₄₅ 21c मयेद] CK₈₂ ; मयेद E (unmetr.) 21d °शेश्वरेण]
 C₉₄C₀₂K₈₂E ; °शेश्वरेण C₄₅ 22c केशवः परवीरहा] C₉₄C₄₅K₈₂E ; केशवः परवीरहा C₀₂ (top
 of akṣaras lost)

प्रत्युवाच महासेनो गिरया निरुपस्पृहा ॥ २१:२२॥
 स्तोत्रेणानेन मे तात तुष्टो ऽस्मि भृशमेजितः ।
 दुर्लभान्यपि त्रैलोके ददामि वरमीप्सितम् ॥ २१:२३॥
 अनेन मां स्तौति निराश्रितेन
 त्वयोक्तवेदार्थमनोहरेण ।
 यावन्ति तत्राक्षरसंख्यमस्ति
 तावन्ति कल्पान्दिवि ते वसन्ति ॥ २१:२४॥

त्वं चापि मे ब्रूहि वरं यथेष्टं
 त्रैलोक्यराज्यादपि निर्विशङ्कम् ।
 ददामि किं सप्तमहीश्वरत्वम्
 अथार्थराशिं बहुकन्यकां वा ॥ २१:२५॥
 श्रुत्वैव दिव्यं वरमच्युतस्य
 प्रणम्य पादद्वयपङ्कजे तु ।
 विज्ञाय विष्णुं वरदं वरेण्यं
 ? प्रहृ चेतः पुकान्वितो ऽतो ऽब्रवीत् ॥ २१:२६॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 न कामये ऽन्यप्रवरं तु देव
 असंशयं बन्धनसारमेकम् ।
 विमुक्तबन्धो भवतः प्रसादाद्
 भवामि गोविन्द रतश्च धर्मे ॥ २१:२७॥

भगवानुवाच ।
 यथैव चित्तं तव सुप्रसन्नं
 महर्षि देवैरपि नैव दृष्टम् ।

22c प्रत्युवाच] C₉₄C₄₅K₈₂E ; प्रत्युवाच? C₀₂ (top of akṣaras lost) • महासेनो] C₄₅C₀₂K₈₂E ; म×××
 C₉₄ 22d गिरया] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गिरिया C₀₂ • निरुप°] CK₈₂ ; निरुप° E 23a मे तात] C₉₄
 C₀₂E ; मत्तात C₄₅, संतात K₈₂ 23c त्रैलोके] C₉₄C₄₅K₈₂E ; त्रैलोक्य C₀₂ 24a स्तौति] C₉₄C₄₅
 K₈₂E ; स्तोति C₀₂ 24d कल्पान्] C₉₄K₈₂ ; कल्प C₄₅E, कल्प C₀₂ 25a त्वं चापि मे ब्रूहि] C₄₅
 C₀₂K₈₂E ; त्वञ्×××हि C₉₄ 25b °राज्या°] CE ; °रा° K₈₂^{ac}, °राजा° K₈₂^{pc} • °शङ्कम्] CK₈₂ ;
 °शङ्क E 25c किं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; कि C₄₅ • °त्वम्] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °त्वम् C₀₂ 25d अथार्थराशिं]
 C₉₄C₄₅K₈₂ ; अथार्थराशि C₀₂, अथार्थ राशी E • °कन्यकां वा] K₈₂E ; °कन्यका वा C₉₄C₀₂ ;
 °कन्यका×IC₄₅ 26a श्रुत्वैव] E ; अनर्थयज्ञ उवाच । श्रुत्वैव C₉₄C₄₅K₈₂, विगतराग उवाच । श्रुत्वैव
 C₀₂ 26b °जे तु] C₉₄C₀₂E ; °हेतु C₄₅, °जे नु K₈₂ 26c omitted in CK₈₂ 26d omitted in C
 K₈₂ 27 अनर्थयज्ञ उवाच] E ; omitted in CK₈₂ 27a ऽन्यप्रवरं तु] C₉₄C₀₂K₈₂ ; न्यप्रभवन्तु C₄₅
 , ऽन्यं प्रवरं तु E 27b असंशयं] CK₈₂ ; असंशय E • °सारमेकम्] C₄₅C₀₂K₈₂E ; °सारमे× C₉₄
 27c विमुक्तबन्धो] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ××××× C₉₄ • प्रसादाद्] CK₈₂ ; प्रमादाद् E 27d रतश्च] CK₈₂ ;
 रतञ् E

अकल्मषं दुःखविवर्जितत्वम्
 भवार्णवस्तीर्णमसंशयेन ॥ २१:२८॥
 गच्छाम भो साम्प्रत श्वेतद्वीपम्
 अगम्य देवैरपि दुर्निरीक्ष्यम् ।
 मङ्गलपूतमनसा प्रयाति
 घोरार्णवे नैव पुनश्चरन्ति ॥ २१:२९॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा हरिस्तत्र करे गृह्य तपोधनम् ।
 ततः सो ऽन्तर्हितस्तत्र तेनैव सह केशवः ॥ २१:३०॥
 एवं हि धर्मस्त्वधिकप्रभावाद्
 गतः स लोकं पुरुषोत्तमस्य ।
 अशेषभूतप्रभवव्ययस्य
 सनातनं शाश्वतमक्षरस्य ॥ २१:३१॥
 त्वमेव भक्तिं कुरु केशवस्य
 जनार्दनस्यामितविक्रमस्य ।
 यथा हि तस्यैव द्विजर्षभस्य
 गतिं लभस्व पुरुषोत्तमस्य ॥ २१:३२॥
 किमन्य भूयः कथयामि राजन्
 यदस्ति कौतूहलमन्यशेषम् ।
 पृच्छस्व मां तात यथेप्सितं ते
 भविष्यभूतं भवतो यथेष्टम् ॥ २१:३३॥
 जनमेजय उवाच ।
 कियन्ति कल्पानि गतानि पूर्वम्
 भविष्यकल्पानि कियन्ति विप्र ।

28c अकल्मषं] E ; अकल्मषस्त्वं C₉₄K₈₂ (unmetr.), अकल्मषत्वं C₄₅ (unmetr.), अकल्मत्वं C₀₂ (unmetr.) • दुःखं] C^{pc}₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E ; दुः° C^{ac}₉₄ 29a गच्छाम भो] CK₈₂ ; गच्छामतो E • साम्प्रत] CK₈₂ ; सम्प्रति E 29b दुर्निरीक्ष्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂E ; दुर्निरीक्ष्× C₉₄ 29c मङ्गलि°] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ××क्ति C₉₄ • °पूत] CK₈₂ ; °पूतं E 30 वैशम्पायन उवाच] C₉₄E ; omitted in C₄₅C₀₂K₈₂ , वैशं उ K^{pc}₈₂ 30b गृह्य तपोधनम्] CE ; ×××धनं K₈₂ 30c सो ऽन्तर्हितस्त°] C₉₄C₄₅ ; [सो न्तर्हितस्त° K₈₂ , ते न्तर्हितास् त° C₀₂ , ते कर्हितास्त° E 30d केशवः] CK₈₂ ; केशव E 31a अधिक°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; अधिकं C₀₂E 31d सनातन] E ; सनातन C₉₄ (top of akṣaras lost) C₄₅C₀₂K₈₂ • °क्षरस्य] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ××× C₉₄ 32a त्वमेव] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ×मेव C₉₄ 32c हि तस्यैव] C₉₄C₄₅E ; जितस्यैव C₀₂ , [हि तस्यैव (top of akṣaras lost) K₈₂ 33a किमन्य भू°] C₀₂E ; किमन्यङ्° C₉₄C₄₅K₈₂ (unmetr.) 33d यथेष्टम्] C₉₄C₄₅K₈₂E ; यथेष्ट C₀₂ 34 जनमेजय उवाच] CK^{pc}₈₂E ; omitted in K^{ac}₈₂ 34a कियन्ति] CK₈₂ ; कियन्त E

एकैककल्पं कियदिन्द्रमुक्तम्
 प्रवर्तमानादपि कीर्तयस्व ॥ २१:३४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 परार्धकल्पं गत पूर्व राज्यम्
 चतुर्दशैवेन्द्र नरेन्द्र कल्पम् ।
 तथैव मन्वन्तर कल्पमेकम्
 भविष्यकल्पं च परार्धमेव ॥ २१:३५ ॥

वराहकल्पः प्रथमो बभूव
 गताश्च मन्वन्तर षट् नरेन्द्र ।
 चतुर्युगं सप्तति एकयुक्तं
 मन्वन्तरा संख्यमुदाहरन्ति ॥ २१:३६ ॥
 मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव
 कल्पस्य संख्या मुनयो वदन्ति ।
 कल्पायुतश्चाह पितामहस्य
 तथा च रात्रिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१:३७ ॥
 षड्लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्
 तद्द्वादशा वर्षमुदाहरन्ति ॥ २१:३८ ॥

तेनाब्देन परार्धकल्पगुणितं ब्रह्मायुरित्युच्यते
 त्रैलोक्याधिपतिः प्रधानपुरुषो ब्रह्माप्यनित्यः स्मृतः ।
 शेषं भूतचतुर्विधस्य नियतं जीवस्य किं शोच्यते
 तस्मान्नास्ति जगत्सुसारविमलं मुक्ता शिवं शाश्वतम् ॥ २१:३९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कल्पनिर्णयो नामैकविंशतिमो ऽध्यायः ॥

34c °कल्पं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °कल्प C₄₅K₈₂ 35 वैशम्पायन] C₉₄C₀₂K₈₂E ; वेशनम्पायन C₄₅ 35c मन्वन्तरकल्पमेकम्] CK₈₂^{pc} ; मन्वरकल्पमेकम् K₈₂^{ac} , मन्वन्तरमेककल्पम् E 35d कल्पं च परार्धमेव] C₄₅C₀₂K₈₂E ; क××××××× C₉₄ 36a बभूव] C₉₄C₀₂K₈₂E ; बभू C₄₅ 36b मन्वन्तरषट्नरेन्द्र] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc} ; मन्वरषट्नरेन्द्र C₀₂ , मन्वन्तरषट्नरेन्द्र K₈₂^{ac} , मन्वन्तरषट्नरेन्द्रः E 36c °युगं] CK₈₂ ; °युग° E • एकयुक्तं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; एकमुक्तं C₄₅ 37 omitted in E 37a च] C₉₄C₄₅K₈₂E ; तु C₀₂ 38a लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्] C₄₅C₀₂K₈₂E ; लक्षक×××××माहुस् C₉₄ 38b तद्द्वादशा व°] corr. ; तद्द्वादशा व° C₉₄C₄₅ , तत्तद्द्वादशा व° C₀₂ , तद्द्वादशाद्व° K₈₂ , त्वद्द्वादशव° E 39a °ब्देन] CK₈₂ ; °र्धेन E 39b °पुरुषो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °पुरुषा C₀₂ 39d °विमलं मुक्ता] C₀₂ ; °विरलं मुक्ता C₉₄C₄₅K₈₂ , °विरलमुक्ता E Colophon: °विंशतिमो] CK₈₂ ; °विंशतितमो E

[द्वाविंशो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच ।

श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्मसारसंग्रहमुत्तमम् ।

मधुरस्लक्ष्णवाणीभिः सम्यग्वेदार्थसंयुतम् ॥ २२:१॥

न्याययुक्तं महासारं गुह्यज्ञानमनुत्तरम् ।

तृप्तो ऽस्मीहामृतं पीत्वा जन्ममृत्युरुजापहम् ॥ २२:२॥

प्रश्नमेकान्य पृच्छामि नामहेतुं तपोधन ।

वर्णगोत्राश्रमं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि ते पुनः ॥ २२:३॥

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो योगेन्द्रस्य महात्मनः ।

आश्रमं वर्णजातीनां वक्ष्याम्येव नराधिप ॥ २२:४॥

हिमवद्वक्षिणे पार्श्वे मृगेन्द्रशिखरे नृप ।

महेन्द्रपथगा नाम नदीतीरे नराधिप ॥ २२:५॥

तत्राश्रमपदं तस्य पुलिने सुमनोरमे ।

वसति स्म महाभागस्तत्त्वपारगनिस्पृहः ॥ २२:६॥

शीलशौचसमाचारो जितद्वन्द्वो जितश्रमः ।

जितमानभयक्रोधो जितसर्वपरिग्रहः ॥ २२:७॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 232r-234v, C₄₅ ff. 233v-235r, C₀₂ ff. 314r-317r, K₈₂ ff. 39r-41v, K₁₀ ff. 241v-243v, K₇ ff. 247v-250r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्मः] em. ; श्रुतो वाब्जमुखाद्धर्मः C₉₄ , श्रुतो वाब्जमुखोद्धर्मः C₄₅ , श्रुतो वाब्जमुखा धर्मः C₀₂ , श्रुतो चाब्जमुखाद्धर्मः K₈₂L , श्रुतो चाब्जमुखा धर्मः K₁₀ , श्रुत्वा वाब्जमुखाद्धर्मः K₇ , श्रुतो वा त्वन्मुखाद्धर्मः E 1c °स्लक्ष्णवाणी°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; स्लक्ष्णवाणी° C₉₄ , °स्लक्ष्यवाणी° L , °स्लक्ष्णवाणी° E 2a न्याययुक्तं महासारं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; न्याययुक्तं महत्सारं C₄₅ , न्याययुक्तं महत्सारं K₈₂L 2b गुह्य°] CK₈₂K₁₀K₇L ; गुह्य° E • °नुत्तरम्] C₉₄K₈₂K₁₀L ; °नुत्तमम् C₄₅C₀₂K₇ , °नन्तरम् E 2cd पीत्वा जन्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; (पी)××न्म C₉₄ 2d °रुजा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; °मुजा° C₄₅ 3a प्रश्न°] CK₈₂K₇LE ; प्रस्त° K₁₀ • °कान्य] CK₁₀K₇ ; °कान्यत् K₈₂ (unmetr.) , °कान्यत् L (unmetr.) , °कोन्य E 3b नाम°] CK₈₂K₁₀LE ; नाय° K₇ • °हेतुं] C₉₄C₄₅K₈₂L ; °हेतु C₀₂K₁₀K₇E • °धन] CK₁₀K₇E ; °धनम् K₈₂L 3c वर्ण°] CK₈₂K₁₀K₇BL ; वर्ण E 4 उवाच] CK₈₂K₁₀LE ; ××× K₇ 4a राजन्न°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇LE ; राजन° C₉₄K₁₀ 4ab °वहितो योगेन्द्रस्य] CK₈₂K₁₀K₇E ; °वहितो योगेन्द्र K₈₂° , °हितो योगेन्द्रस्य L 4d वक्ष्याम्येव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; वक्ष्यामेव C₄₅K₇L • °प] CK₈₂K₁₀K₇L ; °पः E 5b मृगेन्द्र°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; (मृ)×न्द्र° C₉₄ • नृप] CK₈₂K₁₀ ; नृपः K₇LE 5c महेन्द्र°] CK₈₂K₇E ; मृगेन्द्र° K₁₀ , महिन्द्र° L 5d °प] CK₈₂K₁₀K₇L ; °पः E 6b पुलिने सु°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; पुलिनेषु C₀₂K₁₀K₇E , पुलिने पु° L 6c वसति] CK₈₂K₁₀K₇E ; वसन्ति L 6d °पारग°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; °पार° C₄₅ • °स्पृहः] CK₈₂K₁₀K₇L ; °स्पृहाः E 7d जित°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; जिज° C₄₅

सोमवंशप्रसूतास्ते क्षत्रिया द्विजतां गताः ।
तपसा विनयाचारैर्विष्णुना द्विजकल्पिताः ॥ २२:८ ॥
अजिता नाम तत्पूर्वं कामक्रोधजितेन तु ।
संकल्पस्तस्य राजेन्द्र कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २२:९ ॥
अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः ।
अधिदैवतसानिध्यं दशायतन पञ्च च ॥ २२:१० ॥
दशयज्ञव्रतं चीर्णं दशकामपराजितः ।
नियमान्दश संश्रित्य दश वायव ऋत्विजः ॥ २२:११ ॥
दशाक्षरेण मन्त्रेण दशधर्मक्रियापदः ।
दशसंयमदीप्ताग्नौ जिह्वातेजोदशेन्द्रियः ॥ २२:१२ ॥
दशयोगासनासीनो दशध्यानपरायणः ।
बुद्धिर्वेदी मनो यूपः सोमपानो ऽमृताक्षरः ॥ २२:१३ ॥
दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्ध स्वयंकृतः ।
विनार्थं यज्ञमिष्ट्वा तु कालं च क्षपयत्यसौ ।
अनर्थयज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २२:१४ ॥
जनमेजय उवाच ।
दशयज्ञमहं श्रोतुं देहि मां द्विजसत्तम ।

10 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायातनं स्मृतम् ॥ 11d cf. 11.17ab: धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः

8a सोम°] CK₈₂K₁₀K₇E ; सोय° L • प्रसूतास्ते] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; प्र××× C₉₄ , प्रसूतस्ते K₈₂L
8b क्षत्रिया] CK₁₀ ; क्षत्रियो K₈₂K₇LE • गताः] CK₁₀E ; गतः K₈₂K₇L 8c °चारैर्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₇LE ; °चारै वि° C₀₂ 8d द्विजकल्पिताः] E ; द्विजः कल्पितः CK₇ (unmetr.) , द्विजकल्पितः
K₈₂K₁₀L 9a पूर्व°] CK₁₀K₇E ; पूर्व K₈₂L 9c संकल्पस्त°] CK₈₂K₁₀K₇E ; संकल्प त L 10ab °स्फीतः
अधि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; °स्फीतरधि° C₉₄ 10c °सानिध्यं] C₉₄E ; सानैध्यं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀L
, सानैध्यं K₇ 10d दशा°] CK₈₂K₁₀K₇L ; देशा° E 11a दशयज्ञव्रतं चीर्ण°] K₈₂K₁₀K₇L ; दशयज्ञं
××चीर्णन् C₉₄ , दशयज्ञव्रतचीर्णन् C₄₅C₀₂ , दशयज्ञं व्रतं चीर्ण° E 11b °पराजितः] C₉₄C₀₂K₈₂
K₁₀K₇LE ; °पपराजितः C₄₅ 11c नियमान्दश°] CK₈₂K₁₀K₇E ; निमाया दश L^{ac} , नियमा दश
L^{pc} 12b °धर्मक्रियापदः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇LE ; °धर्मः क्रिपदः C₀₂ 12c °संयम°] CK₈₂K₁₀K₇
E ; °संशय° L • °दीप्ता°] CK₈₂K₇L ; °दीप्तो K₁₀ , °दीपा° E 12d °दशे°] CK₈₂K₁₀L ;
°जिते° K₇E 13a °सनासीनो] CK₈₂K₁₀K₇L ; समासीना E 13b °यणः] CK₁₀K₇E ; °यणाः K₈₂
L 13c बुद्धिर्वेदी] CK₈₂K₁₀L ; बुद्धि वेदी K₇ , बुद्धिर्वेदि E 13d °पानो ऽमृताक्षरः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇
L ; ×××××× C₉₄ , °पानमृताक्षरः C₀₂ , °दानमृताक्षरः E 14a °भय] CK₈₂K₁₀K₇L ; °ग्नय E
14a °र्थ°] C₉₄C₄₅E ; °र्थ° C₀₂K₈₂K₁₀K₇L 14b कालं] CK₈₂K₁₀K₇L ; कालाज् E • क्षपयत्यसौ] C
K₈₂K₇L ; क्षपयत्यसौ K₁₀ , क्षपयत्यसौ E 14cd °यज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्त°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °यज्ञं
तं प्राहुर् मुनयस्त° C₀₂ , °यज्ञन्तं प्राहुर्मुनय त° K₈₂ , °यज्ञं प्राहुर्मुनय त° L 15a °यज्ञमहं] C
K₈₂K₁₀K₇L^{pc} ; °यज्ञमिदं E 15b मां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇LE ; मा C₀₂ • °त्तम] CK₁₀K₇E ; °त्तमः
K₈₂L

दशकामदशध्यानं दशयोगदशशक्षरम् ॥ २२:१५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 ब्रह्मदेवपितृयज्ञो यज्ञो भूतातिथेश्व ह ।
 जपो योगस्तपो ध्यानं स्वाध्यायश्च दश स्मृतः ॥ २२:१६ ॥
 पत्नीपुत्रपशुभृत्यधनधान्ययशःश्रियः ।
 मान भोग दश राजन्दशकाम उदाहृतः ॥ २२:१७ ॥
 मानसो यौगपद्यश्च संक्षिप्तश्च विशाम्पते ।
 विशाला नाम योगश्च ततो द्विकरणः स्मृतः ॥ २२:१८ ॥
 रविः सोमो हुताशश्च स्फटिकाम्बरमेव च ।
 दशयोगासनासीनो नित्यमेव तपोधनः ॥ २२:१९ ॥
 अनिरोधमनाः सूक्ष्मं ध्यायेद्योगः स मानसः ।
 प्राणायामैर्मनो रुद्धा यौगपद्यः स उच्यते ॥ २२:२० ॥
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।

16b cf. Śatapathabrāhmaṇa 11.5.6: अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् तथैतम् भूतयज्ञं • Garuḍapurāṇa 1.50.71cd: भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतेभ्यो यस्त्वयं बलिः 18 cf. Dharmaputrikā 1.56: संक्षिप्ता प्रथमा ज्ञेया विशाला समनन्तरम् ॥ ततो द्विकरणी चेति त्रिविधो योग उच्यते । 19ab cf. Dharmaputrikā 4:5cd: सूर्यचन्द्रहुताशार्चिःस्फटिकाम्बरसन्निभाः 20ab cf. Dharmaputrikā 1.54: अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् । ध्यायेत् परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ 20cd cf. Dharmaputrikā 1.55: संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ 21ab ≈ Dharmaputrikā 1.57cd: ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः सर्वे स्थावरजङ्गमाः

15c °दशध्यानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °दशध्यान° C₀₂E, °दशध्यानन् L 15d °क्षरम्] C₄₅K₁₀K₇ ; °क्षर× C₉₄, °क्षरः C₀₂K₈₂LE 16 वैशम्पायन उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; ×××××वाच C₉₄ 16a °देव°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; °दैव° C₄₅ • °यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °योज्ञो K₇, °यज्ञ C₀₂ L 16b यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂L ; यज्ञ° C₀₂K₁₀K₇E • °तिथेश्व ह] C₄₅ ; °तिथिश्च ह C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇L, °तिथिश्च यः E 16c योगस्तपो ध्यानं] CK₁₀K₇E ; योग××°धानं K₈₂, योग □□ पानं L 16d स्वाध्यायश्च] CK₁₀K₇E ; साध्यायश्च K₈₂, साधुतपश्च L 17a °यशः°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇L ; °यश° C₀₂E 17c °भोग] CK₈₂K₁₀K₇L ; °भोगं E 17d °हृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE ; °हृतम् C₄₅ 18a यौगपद्यश्च] corr. ; यौगपद्यश्च C₉₄C₄₅K₁₀, योगपद्यं च C₀₂K₈₂K₇L, योगपद्यश्च E °क्षिप्तश्च] E ; °क्सिप्तं च CK₈₂K₁₀K₇L 18c विशाला नाम योगश्च] E ; वि×××× योगश्च C₉₄, विशाला नाम योगं च C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇L 18d द्विकरणः] C₉₄C₄₅K₈₂L ; विकरणः C₀₂E, द्विकरणी K₁₀, द्विकरण K₇ 19a रविः] C₉₄ ; रवि° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇LE 19b स्फटिकाम्बर°] CK₁₀K₇E ; स्फटिका×र° K₈₂, स्फटिकांसत° L 19c दशयोगासनासीनो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; दशयोगसमासीनो C₄₅, देवयोगासतासीनो L, दशयोगासनासीनौ E 19d °धनः] C₉₄C₄₅K₈₂L ; °धन C₀₂K₁₀K₇E 20a अनिरोध°] CK₈₂K₁₀K₇L ; अनिलाध° E • °मनाः] CK₈₂K₇LE ; °मना K₁₀ 20b ध्यायेद्यो°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇L ; ध्यायो° C₀₂, ध्यानं यो° E 20c °यामैर्म°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇LE ; °यामै म° C₄₅, °यामै म्म° C₀₂, °यामैर्म° K₇ • °रुद्धा] CK₈₂K₁₀K₇L ; रुद्धा E 20d यौग°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇LE ; योग° C₀₂K₁₀K₇LE 21a °स्तम्ब°] CK₈₂K₇E ; omitted in K₁₀, °स्तम्भ° L • °पर्यन्तं] C₄₅C₀₂K₈₂L ; °द्विषय° C₉₄, omitted in K₁₀, °पर्यन्त° K₇E 21b सर्व°] C₄₅K₈₂ ; ×× C₉₄, सर्व° C₀₂K₇LE, omitted in K₁₀

प्रलीयमानं ध्यायेत क्रमात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ॥ २२:२१॥
 संक्षिप्त एष आख्यातो विशालां छृणु तत्त्वतः ।
 ब्रह्मादिसूक्ष्मपर्यन्तं चिन्तयीत विचक्षणः ॥ २२:२२॥
 संक्षिप्तां च विशालां च चिन्तयीत परस्परम् ।
 एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरुच्यते ॥ २२:२३॥
 देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ।
 पङ्कजस्य च मध्ये तु कर्णिकां विद्धि गोपते ॥ २२:२४॥
 कर्णिकायास्तु मध्ये तु पञ्चविन्दुं विदुर्बुधाः ।
 रविसोमशिखां चैव स्फटिकाम्बरमेव च ॥ २२:२५॥
 रविमण्डलमध्ये तु भावयेच्चन्द्रमण्डलम् ।
 तस्य मध्ये शिखां ध्यायेन्निर्धूमज्ज्वलनप्रभाम् ॥ २२:२६॥
 अग्निमध्ये मणिं ध्यायेच्छुद्धधाराजलप्रभम् ।
 तस्य मध्ये ऽम्बरं ध्यायेत्सुसूक्ष्मं शिवमव्ययम् ॥ २२:२७॥
 दशयोगमिदं राजन्कथितं च मया तव ।
 दशध्यानं समासेन कीर्तितं शृणु तद्यथा ॥ २२:२८॥

21cd \approx Dharmaputrikā 1.59ab: प्रलीयमानन्ध्यायेत क्रमाच्छून्यं भवेज्जगत् 22ab cf. Dharmapu-
 trikā 1.60ab: एष योगविधिः प्रोक्तः संक्षिप्तो नाम नामतः 23 \approx Dharmaputrikā 1.62cd-63ab:
 एतौ संहारवर्गौ द्वौ पारस्पर्येण चिन्तयेत्॥ एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरिष्यते । 25cd cf.
 Dharmaputrikā 4.5cd: सूर्यचन्द्रप्रकाशार्चिस्फटिकाम्बरसन्निभाः

21 omitted in K_{10} 21c प्रलीय°] $CK_{82}K_7E$; omitted in K_{10} , प्रणीय° L 21d क्रमात्सू°] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_7LE$; क्रमा सू° C_{02} , omitted in K_{10} 22a संक्षिप्त] $CK_{82}K_7E$; omitted in K_{10} , संक्षिप्तः
 L • एष] $CK_{82}K_7L$; omitted in K_{10} , एव E • आख्यातो] $C_{45}K_7$; आख्यातः $C_{94}C_{02}K_{82}LE$
 , omitted in K_{10} 22 omitted in K_{10} 22c °सूक्ष्म°] CK_7E ; °स्तंब° K_{82} , omitted in K_{10} ,
 तव L • °पर्यन्तं] $CK_{82}L$; omitted in K_{10} , °पर्यन्त K_7E 22d चिन्तयीत] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_7LE$;
 omitted in K_{10} , चियीत C_{45}^{ac} 23a संक्षिप्तां] $C_{45}K_7$; संक्षिप्ता $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}LE$, omitted in $C_{94}^{ac}K_{10}$ •
 विशालां] $C_{94}^{pc}C_{45}K_7$; omitted in C_{94}^{ac} , विशाला $C_{02}K_{82}LE$, omitted in K_{10} 23 omitted in K_{10}
 23c द्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7L$; वि° $C_{02}E$, omitted in K_{10} 24a ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}EK_7$; ज्ञेय $C_{02}L$, ज्ञे
 K_{10}^{ac} ; ज्ञे× K_{10}^{pc} 24b तु पङ्कजम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$; तुरु प×× C_{94} 24c पङ्कजस्य च] $C_{45}C_{02}K_{82}$
 K_7E ; ×ङ्कजस्य च C_{94} , कङ्कजस्य तु K_{10} , पन्कजस्य च L 24d कर्णिकां विद्धि गोपते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$
 K_7L ; कर्णिद्विद्वि गोपते C_{02} , कर्णिकां च विशापते E 25b °विन्दुं] $C_{94}K_7$; °विन्दु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$
 LE 25c °शिखां] $C_{94}K_{82}L$; °शिखा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$ 25d स्फटि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$; स्फटि°
 C_{45} 26b भावयेच्चन्द्रमण्डलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7LE$; भावये चन्द्रमण्डलः C_{02} 26c °शिखां] C_{94}
 $C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$; °शिखा $C_{02}E$ 27ab मणिं ध्यायेच्छुद्ध°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7LE$; ××××× C_{94} , मनिं
 ध्यायेच्छुद्ध° C_{02} 27b °धारा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7L$; °धार° $C_{02}E$ • °प्रभम्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7LE$;
 °प्रभाम् $C_{94}C_{45}$ 27c ऽम्बरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ऽम्बर C_{02} , बरं L , ऽक्षरं E 27d सुसूक्ष्मं] C_{02}
 $K_{82}K_7L$; सूक्ष्मं C_{94} , सुसूक्ष्म° C_{45} , स्वसूक्ष्म° K_{10} , ससूक्ष्म° E 28c °ध्यानं] $CK_{82}K_7$; °ध्यान
 $K_{10}LE$

घोषणी पिङ्गला चैव वैद्युती चन्द्रमालिनी ।
 चन्द्रा मनोऽनुगा चैव सुकृता च तथापरा ॥ २२:२९ ॥
 सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कीर्तिता ।
 सुपिषित्वाङ्गलौ श्रोत्रे ध्वनिमाकर्णयेन्नरः ॥ २२:३० ॥
 तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्प्यते ।
 पिङ्गलां तु शिखाधूमां ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ २२:३१ ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वपदमाप्नुयात् ।
 वैद्युती तु निशामध्ये लक्षते ऽजमनामयम् ॥ २२:३२ ॥
 पञ्चमाससदाभ्यासाद्विव्यचक्षुर्भवेन्नरः ।
 बिन्दुमालां ततः पश्येत्तरुच्छायासमाश्रिताम् ॥ २२:३३ ॥
 जात्यस्फटिकसंकाशं दृष्ट्वा मुच्यति बन्धनैः ।
 ध्यायेन्मनोऽनुगा नाम पक्ष्मीरापीड्य लोचने ॥ २२:३४ ॥
 श्वेतपीतारुणं बिन्दुं दृष्ट्वा भूयो न जायते ।
 मनोऽनुगादि षट्त्वेते ध्यानमुक्तं मया तव ॥ २२:३५ ॥

[परमाणुः]

अधुनान्यत्प्रवक्ष्यामि परमाणु चतुर्विधम् ।
 पार्थिवादिचतुर्भूतं यैर्व्याप्तं निखिलं जगत् ।

29a घोषणी] CK₈₂K₁₀K₇L ; घोषणा E 29b वैद्युती] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇LE ; विद्युत C₀₂ , विद्युती E
 29c चन्द्रा मनोऽनुगा] C₄₅K₈₂K₁₀K₇L ; चन्द्रा मनानुगा C₉₄ , चन्द्रमनोनुगा C₀₂ , चन्द्रो मनोऽनुगा
 E 29d सुकृता च तथापरा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇L ; सुकृता तथापरा C₄₅ , omitted in K₁₀ , सुकृता च
 तथापर E 30a सौम्या निरञ्जना चैव] C₄₅C₀₂K₈₂LE ; सौम्या निरञ्जना ×× C₉₄ , omitted in
 K₁₀ , सौम्या निरञ्जना चैव K₇ 30b कीर्तिता] CK₈₂K₁₀K₇E ; कीर्तिता: L 30c सुपिषित्वाङ्गलौ]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सुपिषित्वाङ्गलौ C₀₂ , सुपिषित्वाङ्गलौ L , सुपिषि चाङ्गलौ E 30d °कर्णये°]
 K₁₀ ; °कर्षये° CK₈₂K₇E , °कर्षय° L 31a °कर्णय°] CK₁₀K₇LE ; °कर्णय K₈₂ 31c पिङ्गलांतु
 शिखाधूमां] C₉₄C₄₅K₁₀L ; पिङ्गला तु शिखाधूमं C₀₂E , पिङ्गलान्तु शिखाधूमां K₈₂ , पिङ्गलान्तु
 शिखाधूमा K₇ 31d °तन्द्रितः] CK₈₂K₁₀K₇E ; °तेन्द्रितः L 32a विमुक्तः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇LE ;
 विमुक्त C₀₂ 32b निर्द्वन्द्व°] CK₇ ; निर्द्वन्द्व° K₈₂K₁₀L , निर्द्वन्द्व° E 32c वैद्युती तु] CK₈₂K₁₀K₇E ;
 वैद्युतीन्त L 32d लक्षते ऽजम°] C₀₂E ; लक्ष्ये तेजा° C₉₄C₄₅ , लक्ष्यतेजा° K₈₂K₁₀L , लक्षतेज अ°
 K₇ 33a पञ्चमाससदा°] C₄₅K₈₂K₁₀L ; पञ्चमाससदा° C₉₄ , पञ्चमासस्सदा° C₀₂ , पञ्चमाससमा°
 E , पञ्चमासं सदा° K₇ 33ab °सादि] CK₈₂K₁₀LE ; °सा दि° K₇ 33b °क्षुर्भवेन्न°] C₉₄C₄₅K₈₂
 E ; °क्षुर्भवे न° C₀₂ , °क्षु भवेन्न° K₁₀L , °क्षु भवेन्न K₇ 33c ततः पश्येत्] CK₈₂K₁₀K₇L ; तु
 यः पश्येन् E 33d तरुच्छाया°] CK₈₂K₁₀K₇L ; तरुच्छाया° E • °श्रिताम्] CK₁₀ ; °श्रिता: K₈₂
 L , °श्रितम् K₇E 34a °कसंकाशं] CK₈₂K₁₀K₇L^{pc}E ; °संकाशं L^{pc} 34b बन्धनैः] C₉₄K₈₂K₇ ;
 बन्धवै: C₄₅ , बन्धनात् C₀₂K₁₀E , वंचनैः L 34d पक्ष्मी°] CK₈₂L ; यक्ष्मी K₁₀ , यक्ष्मो° K₇ ,
 पक्षी° E • लोचने] C₉₄C₄₅K₈₂L ; लोचनः K₁₀ , लोचनैः C₀₂E , लोचनै K₇ 35c °षट्त्वेते] C₉₄
 K₈₂K₁₀K₇L ; °षट्त्वेता C₄₅ , °षट्त्वेन C₀₂E 35d °क्तं मया तव] C₀₂K₈₂K₇LE ; °क्तं×× तव C₉₄ ,
 °क्तं समासतः C₄₅ , °क्त मया तव K₁₀ 36b °विधम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °विधः C₄₅ 36cd °भूतं
 यैर्व्याप्तं] K₈₂ ; °भूतं यैर्व्याप्तिन् C₉₄ , °भूतं यै व्याप्तं C₄₅C₀₂K₁₀ , °भूतैर्यैर्व्याप्तं E

लक्षणं तस्य राजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ २२:३६॥
 पार्थिवोर्ध्वगतिः सूक्ष्मः परमाणु नराधिप ।
 प्रत्यक्षदर्शनं ध्यानं लक्षयेन्नियतं शुचिः ॥ २२:३७॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ।
 तेन यो ऽभ्यसते नित्यं स योगी भुवनेश्वरः ॥ २२:३८॥
 अधोगति महाराज परमाणु जलोद्भवः ।
 अभ्यसेद्यदिदं राजन्सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:३९॥
 आग्नेयपरमाणूनि तिर्यगूर्ध्वगतिः स्मृता ।
 य इदं ध्यायते नित्यमुत्तमां गतिमाप्नुयात् ॥ २२:४०॥
 वायव्यपरमाणूनि अधोर्ध्वतिर्यगास्मृता ।
 न स मुह्यति तं दृष्ट्वा वायुसम्भव भूपते ॥ २२:४१॥
 चत्वार एते राजेन्द्र परमाणु निरीक्षते ।
 तेन सर्वमखैरिष्टं तेन तप्तं तपस्तथा ॥ २२:४२॥
 तेन दत्ता मही कृत्स्ना सप्तसागरसंवृता ।
 सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वव्रतक्रिया तथा ॥ २२:४३॥
 अनेनैव विधानेन दशध्यानं नराधिप ।
 कुरुते अव्यवच्छिन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ २२:४४॥
 [दशाक्षरमन्त्रः]
 दशाक्षरमहाराज योगीन्द्रस्य महात्मनः ।
 कथयामि समासेन शृणुष्ववहितो भव ॥ २२:४५॥
 प्रणवादिस्वरा त्रीणि दीर्घबिन्दुसमायुतम् ।
 पञ्च पञ्च चवर्गे तु वायुबीजमधस्थितम् ॥ २२:४६॥

37a पार्थिवोर्ध्वं] CK₈₂K₁₀ ; पार्थिवोर्ध्वं E 37b परमाणु नराधिप] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc} ; परमाणु नराधिपः
 C₀₂ , परमाणु नराधिनराधिप K₈₂^{ac} , परमाणु नराधिप K₁₀ , परमाणुनराधिप E 37c प्रत्यक्षदर्शनं]
 CK₁₀E ; प्रत्यक्षं दर्शनं K₈₂ 37d लक्षयेन्नियतं] C₉₄K₈₂K₁₀ ; लक्षयेन्नियतः C₄₅ , लक्षयेन्नियत C₀₂
 , लक्षयेन्नियतः E 38a सर्वपापेभ्यो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; (सर्वपापेभ्यो) C₉₄ 38b राहुना] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀E ; **ना C₉₄ 38c ऽभ्यसते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; लभ्यते C₄₅ 38d *श्वरः] CK₈₂K₁₀ ; *श्वर
 E 39c अभ्यसेद्यदिदं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; अभ्यसेदिदं C₀₂ 40a आग्नेयं] CK₈₂E ; अग्नेयं K₁₀
 • *परमाणूनि] CK₈₂ ; *परमानूनि K₁₀ , परमाणुश्च E 40b तिर्यगूर्ध्वं] CK₈₂K₁₀ ; तिर्यगूर्ध्वं
 E • *गतिः] CK₈₂E ; *मितिः K₁₀ • स्मृता] C₉₄K₈₂ ; स्मृताः C₄₅C₀₂K₁₀E 40d गतिमाप्नुं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; फलमाप्नुं C₄₅ 41a वायव्यपरमाणूनि] C₄₅ ; वाय*परमाणूनि C₉₄ , वायव्यं
 परमाणूनि C₀₂K₈₂ , वायव्या परमाणूनि K₁₀ , वायव्यं परमाणुश्च E 41b *ध्वन्तिर्यं] CK₁₀E ;
 *ध्वन्तिर्यं K₈₂ 42b परमाणु निरीक्षते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; परमाणुर् रीक्षते C₄₅ , परमाणुर्निरीक्षते
 E 42c *मखैरिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; मयैरिं C₀₂ 42d तपस्तथा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तपस्तथा C₀₂
 , तप्तं तथा E 43c *भिषेकश्च] CK₁₀E ; *भिषेक K₈₂^{ac} , *भिषेकं च K₈₂^{pc} 44a अनेनैव विधानेन]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; अ***धनेन C₉₄ 44c *च्छिन्नं] CK₈₂E ; *च्छिन्न K₁₀

त्रयोदशस्वरायुक्तं पञ्चम परिकीर्तितम् ।
 पञ्चविंशतिमः षष्ठ अक्षरः परिकीर्तितः ॥ २२:४७॥
 यादृशं पञ्चमः प्रोक्तं सप्तमे च प्रयोजयेत् ।
 अकारस्वरसंयुक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:४८॥
 प्रथमं पञ्चमे वर्गे तृतीयस्वरयोजितम् ।
 उक्तेरकारसंयुक्तं नवमं परिकीर्तितम् ॥ २२:४९॥
 दशमः पुनरोकारः मन्त्रश्रेष्ठो दशाक्षरः ।
 जपतो ध्यायते वापि पार्थिवादि क्रमेण तु ॥ २२:५०॥
 मुच्यते सो ऽपि संसारे संशयो नास्ति भूपते ।
 आचारमूलो धर्मस्तु धर्ममूलो जनार्दनः ।
 तेन सर्वजगद्भासं त्रैलोक्यं स चराचरं ॥ २२:५१॥

[आचारविधिः]

आचाराल्लभतीह आयुरतुलमैश्वर्यवित्तं तथा
 आचारात्सुतमीप्सितं च लभते श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः ।
 आचाराल्लभते च लक्ष्मिमतुलं ख्यातिं तथैवोत्तमम्
 आचारादिह मन्त्रधर्मपरमं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ २२:५२॥
 जनमेजय उवाच ।
 आचारात्प्रभवानुसङ्गकथितं सुस्निष्टधर्माकरम्
 आचारात्कतिधाङ्ग कीर्तय पुनस्तृप्तिर्न मे जायते ।
 सर्वज्ञः त्वमहं शृणोमि वरदं किञ्चिन्न मे शाश्वरम्
 तन्मे कीर्तय धर्मसारशुभदमाचारमूलाश्रयम् ॥ २२:५३॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 नित्यं नम्रशिरोद्विजातिगुरुषु शुश्रूषणं दैवतम्
 तिष्ठेनाचमनेन चाशनकरं वामास्थिमानादरम् ।
 सूर्याग्निशशिवन्धुरार्यपुरतः कुर्यान्न चावश्यकम्
 शस्ये भस्मनि गोव्रजेद्विजजलं कुर्यान्न चार्कं नरः ॥ २२:५४॥
 पादेनाग्निजलं स्पृशेन्न च गुरुं पादेन पादं तथा
 शौचं कार्यं जलादिना च नियतं नाधो जलं कारयेत् ।
 कुर्यान्नित्यभिवादनं द्विजगुरोर्मातापितृदैवतम्
 एताचारविधिः समासनियमस्तुभ्यं मया कीर्तितम् ॥ २२:५५॥

[स्त्रियः]

जनमेजय उवाच ।
 स्त्रीणां किं प्रियमस्ति तद्वद विभो संसारसारस्त्रियाम्
 किं सद्भाव न वेद्मि तस्य विषये किं द्वेष्य किं तात्प्रियम् ।

पश्यामि न च तस्य गर्भकलया प्राप्नोति निःसंशयम्
 मायाजालसहस्रगापि युवती कुर्वन्ति भर्ता प्रियम् ॥ २२:५६॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 राजन्किं प्रियमस्ति अर्थपरतः पश्यामि नान्यत्रूपे
 पुत्रार्थैकप्रयोजनं युवतयः स्वायम्भुवोक्तामरैः ।
 कान्ता नित्यकला प्रवर्तनकरी धर्मसखाया सती
 माया वापि करोति सद्य मनुजात्यक्तान्य वा सेवते ॥ २२:५७॥
 स्त्रीसङ्गं परिवर्जयेन्नरपते आयासदं दुःखदम्
 मृत्युद्वारभयाकरं विषगृहमापत्सुघोरालयम् ।
 अग्निमरुतमत्तवारणसम तस्यानुगामी सदा
 स्त्रीहेतोर्हतरावणस्त्रिदशप इन्द्रो ऽपि विस्थापितः ।
 स्त्रीहेतोरपि चन्द्रमास्त्रिभुवने धित्तां गतश्चामरो ।
 दण्डक्षो हतराष्ट्रपौरसहितः किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २२:५८॥
 [विप्रमुनिभिक्षुनिर्ग्रन्थिपरिव्राजकर्ष्यादयः]
 जनमेजय उवाच ।
 विप्रे कीदृशलक्षणं भवति भो कीदृग्मुनिश्चोच्यते
 तेनार्थेन भवेत् भिक्षु भगवन्निर्ग्रन्थि को वा द्विज ।
 केनार्थेन भवेद्विजेन्द्र भगवन्ज्ञेयः परिव्राजकः
 ! ज्ञेयाः किमृषयश्च लक्षण मुनेरिच्छामि ज्ञातुं पुनः ॥ २२:५९॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 सत्यं शौचमहिंसता दमशमौ भूतानुकम्पी सदा
 आत्मारामजितो स्वधर्मनिरतः सत्त्वस्थ नित्यं मनः ।
 कामक्रोधयमस्वदारनिरतः संत्यज्य लोभः शनैः
 एवं यः कुरुते द्विजातिसुवरः शूद्रो ऽपि यः संयमी ॥ २२:६०॥
 तस्माच्छस्त्रकवर्जितः स भगवान्संसारभीभिद्यकः
 यत्तत्स्थानपरं व्रजन्ति पुरुषाः तस्मात्परिव्राजकः ।
 ग्रन्थिदारसुतं धनंश्च विरति निर्ग्रन्थिक सोच्यते
 रम्यन्ते ऋषिराश्रमे धृतिमनस्तस्मादृषिः सोच्यते ॥ २२:६१॥
 कायवाङ्मनदण्डतत्परतरस्ते दण्डिकरूच्यते
 सद्धर्मश्रवणं वदन्ति श्रवणः सद्धर्मब्रह्माक्षरः ।
 पाशप्रक्षिपतं पशुत्वसकलं पाशूपतास्ते स्मृताः
 विप्रे पाशुपतादिभिक्षुसकलं पृष्टो ऽस्म्यहं लक्षणम् ॥ २२:६२॥
 सर्वं तत्कथितो ऽसि लक्षण मया सन्धिश्चनिर्नाशनम्
 प्रज्ञासंग्रहशीतवर्धनपरं संसारनिर्मूलनम् ।

वृषसारसंग्रहः

१४९

एतज्ज्ञानपरं प्रबोधमतुलं नित्यं शिवं धार्यते ॥ २२:६३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे द्वाविंशतितमो ऽध्यायः ॥

[२३ निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच ।

देवानां दानवानां च उत्तरारणिमेव च ।

विद्विषन्ति च ते ऽन्योन्यं कारणं तस्य कीर्तय ॥ २३:१॥

वैशम्पायन उवाच ।

पापपुण्यस्वभावाभ्यां देवदैत्यस्य भूपते ।

धर्मपक्षस्मृतो देवो दानवो ऽधर्मपक्षतः ॥ २३:२॥

हेतुना तेन राजेन्द्र अन्योन्यं विद्विषन्ति ते ।

देवद्वेष्टासुराः सर्वे विबुधाश्चासुरद्विषः ॥ २३:३॥

[धर्माधर्मविपक्षता]

धर्माधर्मविपक्षतां शृणु परां भूतानुकम्पोदयाम्

सत्यं शौचमहिंसता दमशमो निर्मानमीर्ष्यारूषा ।

तृष्णालोभरतस्य कामविषयः सर्वेन्द्रियाणां जयः

आध्यात्मेषु रतिः प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वसर्वालयः ॥ २३:४॥

पापोपेक्षणशस्त्रपुण्यमुदितो दीनेषु कारुण्यता

दानं शीलधृतिक्षमाजपतपः स्वाध्यायमौने रतिः ।

योगाभ्यासरतिर्दिवौकसगणे ज्ञाने च सांख्ये तथा

अक्रोधाज्वतेजयज्ञमभयं संतोष अद्रोहता ॥ २३:५॥

त्यागो मार्दवह्रीरचापलरतिर्न्यासाभिमानो ग्रहात्

मैत्रीभावसदारपैशुनमतिर्ब्राह्मण्यश्रद्धान्वितः ।

एताचार सदा नरेन्द्र विबुधाः संक्षेपतः कीर्तिताः

दैत्यानां शृणु कीर्तये स्ववहितो ऽसम्भाव्य तेषां निजम् ॥ २३:६॥

1ab दानवानां च उत्तरारणिमेव] K₈₂E ; दा×××××णिमेव C₉₄ 1d तस्य] C₉₄E ; तस्य K₈₂
 2c धर्मपक्षः] K₈₂ ; धर्म पक्षः C₉₄ , धर्मपक्षः E • देवो] C₉₄K₈₂ ; देवा E 2d ऽधर्मः] E ; दर्पः
 C₉₄ , दर्पः K₈₂ 3c देवद्वेष्टासुराः सर्वे] em. ; देवद्वेष्टासुरः सर्वे K₈₂E , देवद्वेष्टासुरस् ×× C₉₄
 3d विबुधाश्] K₈₂E ; ××धाश् C₉₄ 4a विपक्षतां] E ; विवक्षतां C₉₄K₈₂ • कम्पोदयाम्] C₉₄K₈₂
 ; कम्पादयाम् E 4b ईर्ष्यां] C₉₄K₈₂ ; ईर्ष्यां E 4d प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वः] K₈₂E ; प्रसन्न×××××
 C₉₄ 5a पापो] C₉₄K₈₂ ; पापा E • शस्त्रं] C₉₄K₈₂ ; शस्त्रं E 5c योगाभ्यासरतिर्दिवौकसः] C₉₄
 ; योगाभ्यासरतिर्दिवौकसः K₈₂ (unmetr.) , योगाभ्यासरतिर्दिवौकसः E (unmetr.) 5d अभयं]
 E ; अभयस् C₉₄ , अभयः K₈₂ 6a ह्रीरचापलरतिर्न्यासां] K₈₂E ; ह्रीर×××रतिर्न्यासां C₉₄
 6b न्वितः] K₈₂ ; न्विता C₉₄E 6c कीर्तिताः] C₉₄K₈₂ ; कीर्तितः E 6d दैत्यानां] K₈₂E ; दैत्याना
 C₉₄ • कीर्तये] C₉₄E ; कीर्तय K₈₂ • स्ववहितो] C₉₄ ; स्ववहिसं K₈₂ , त्ववहितो E • निजम्] C₉₄
 E ; निजः K₈₂

दैत्याः पापरतिस्वभावचपला निर्लज्जदर्पालसाः
 कामक्रोधवशाः सुदुष्टमनसस्तृष्णाधिका निर्दयाः ।
 शौचाचारविवर्जिता गुरुगिरान्नानित्य कुर्युः क्रियाः
 जीवाकर्षणजीवनः प्रतिदिनं मोहान्धरागान्विताः ॥ २३:७॥

निद्रा नित्य दिवा प्रसक्तमशुचिः सूर्योदये सुप्यते
 आशापाशशतैर्निबद्धहृदयो हृत्वा परस्वं पुनः ।
 मात्सर्यात्परपाकभेदनिरतो मूलस्य दुष्पूरता
 ! नास्तीकत्वपराङ्मनास्वभिरत उत्कोचकामः सदा ॥ २३:८॥

देवब्राह्मण विद्विषन्ति सततं लोभाच्च कार्यक्रिया
 धर्मं दूषयते च मूढमनसा आर्यं च तीर्थं तथा ।
 हन्तव्यान्यहताश्च मन्यबहवो विस्फूर्जितमद्रुवन्
 दैत्यानां कथितं च चिह्नं कतिचित्सद्भावतः कीर्तितम् ॥ २३:९॥

मर्त्येष्वेव नरेन्द्र मानुषमभूद्देवासुराणां नृपः
 यो यं प्रोक्तः स्वभावतामुभयतो मानुष्यलोके तथा ।
 यन्मे पृच्छितवान्नरेन्द्र कथितं यत्त्वं पुरा गोपितम्
 विद्वेषोभयकारणं नरपते किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २३:१०॥

[निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच ।
 अस्ति कौतूहलं चान्यं पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम ।
 कथं निद्रा समुत्पन्ना सर्वभूतविमोहनी ॥ २३:११॥
 रात्रौ प्रजायते कस्माद्दिवा कस्मान्न जायते ।
 कस्माच्च कुरुते जन्तोर्निद्रा नेत्रप्रमीलनम् ।
 एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञो ऽसि द्विजोत्तम ॥ २३:१२॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 देवी ह्येषा महाभागा निद्रा नेत्राश्रया नृणाम् ।

7a दैत्याः] C₉₄ ; दैत्या K₈₂E 7b कामक्रोधवशाः] K₈₂E ; *××××शास् C₉₄ 7d जीवाकर्षण°] C₉₄K₈₂ ; नैवाकर्षण° E 8b हृत्वा परस्वं पुनः] K₈₂E ; हृत्×××××नः C₉₄ 8c मात्सर्या°] C₉₄K₈₂ ; मांसर्या° E 8d °पराङ्मनास्वभिरत] C₉₄ ; °पराङ्मनास्त्वभिरत K₈₂ , °पराङ्मनाप्यभिरतो E • उत्कोच°] C₉₄K₈₂ ; उक्ता च E 9c °हताश्] C₉₄ ; °हतांश् K₈₂ , °हतां E • मन्य°] C₉₄K₈₂ ; यन्य E • विस्फूर्जितमद्रुवन्] K₈₂ ; विस्फुर्जिते नक्रवत् E , वि××××द्रुवन् C₉₄ 9d कथितं] C₉₄K₈₂ ; कथितश् E 10b °लोके] C₉₄K₈₂ ; °लोकन् E 10c पृच्छितवान्] K₈₂E ; पृच्छितवा C₉₄ 10d विद्वेषोभयकारणं नरपते किं] K₈₂E ; विद्वेषोभय××××पते कि C₉₄ 11a कौतूहलं] C₉₄K₈₂ ; कौतूहलंश् E 11d °मोहनी] C₉₄K₈₂E ; °मोहिनी C₉₄^{ac} 12c जन्तोर्] C₉₄K₈₂ ; जन्तो E 12f सर्वज्ञो ऽसि] K₈₂E ; ×××× C₉₄ 13b °श्रया] C₉₄K₈₂ ; °श्रयो E

तस्या वशं गतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३:१३ ॥
 सदेवदानवगणा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 यक्षभूतपिशाचाश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ॥ २३:१४ ॥
 गुह्यकाश्च मृगा नागा किंनरा जलजोरगाः ।
 निद्रावशगताः सर्वे पाप्मना त्वभिलङ्घिताः ॥ २३:१५ ॥
 देवदानवकर्मान्ते तस्मिन्नमृतसम्भवे ।
 मन्दरोत्थापने विष्णुर्देवासुरसमागमे ॥ २३:१६ ॥
 जायते विग्रहे त्वेषा कृते ह्यमृतमन्थने ।
 रजस्तमश्चासुरं वै सत्त्वं देवकृतैः शुभैः ॥ २३:१७ ॥
 ततः सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी ।
 क्रोधजा वै स्थिता मध्ये देवदानवपक्षयोः ॥ २३:१८ ॥
 तामद्भुतमयीं दृष्ट्वा विस्मिता देवदानवाः ।
 तस्याः प्रभावाभिहता दुद्रुवस्ते दिशो दश ॥ २३:१९ ॥
 तत्र पीताम्बरधरो विष्णुरेकस्तु तिष्ठति ।
 साभिगत्वा विशालाक्षी नारायणमथाब्रवीत् ॥ २३:२० ॥
 देवदानवनाथस्त्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 देहि देव ममावासं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ २३:२१ ॥
 ततो नारायणस्तुष्टस्तां देवीं प्रत्यभाषत ।
 शरीरे मम वस्तव्यं विष्णुरेनामथाब्रवीत् ॥ २३:२२ ॥
 ततस्तां वैष्णवं तेजः पाप्मना समतिष्ठत ।
 ततः शेते स वैकुण्ठः पाप्मना त्वभिलङ्घितः ॥ २३:२३ ॥
 तस्मिन्शयाने विव्रस्ता देवासुरगणास्तथा ।
 ऊचुस्ते परमोद्विग्नाः शयानं विष्णुमच्युतम् ॥ २३:२४ ॥
 त्रातारं नाभिगच्छाम उत्तिष्ठोत्तिष्ठ केशव ।
 ततः शङ्खगदापाणिरुत्तिष्ठत महाभुजः ॥ २३:२५ ॥

14a °दानव°] C₉₄E ; °दानवा° K₈₂ 14d °सरीसृपाः] C₉₄K₈₂ ; °शरीसृपः E 15a गुह्यकाश्च]
 em. ; गुह्यकश्च E, गुह्यवस्त्र° C₉₄K₈₂ • नागाः] C₉₄K₈₂ ; नागा E 15b किंनरा जलजोरगाः]
 em. ; किंनरा जलजा नगाः K₈₂E ; किन्न××××गाः C₉₄ 16a °कर्मान्ते] C₉₄K₈₂ ; °कर्मात्ते
 E 16b °मृत°] C₉₄K₈₂ ; °नृत° E 16c °त्थापने] E ; °त्पादने C₉₄K₈₂ 18ab सत्त्वमयी देवी
 रजस्तमसि वासिनी] K₈₂ ; सत्त्वमयी दे०××××मसि वासिनी C₉₄ , सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी
 E 19a °भुत°] C₉₄K₈₂ ; °भूत° E 19d दश] C₉₄K₈₂ ; दशः E 20a पीता°] C₉₄K₈₂ ; पिता°
 E 20c साभि°] C₉₄ ; K₈₂ सोभि° E 20d °ब्रवीत्] K₈₂E ; °ब्र०× C₉₄ 21a देव°] K₈₂E ; ××
 C₉₄ 21b सर्व°] C₉₄K₈₂ ; सर्व° E 22c वस्तव्यं] E ; वास्तव्यम् C₉₄K₈₂ 23a वैष्णवं] C₉₄K₈₂ ;
 विष्णुवत् E 23d पाप्मना त्वभिलङ्घितः] K₈₂ ; पाप्मना त्वभिलङ्घिताः E , पाप्म××××घितः C₉₄
 24a तस्मिन्] C₉₄E ; तस्मि K₈₂

उत्थितश्च विशालाक्षः पाप्मना तस्य पृष्ठतः ।
ततः सा विग्रहवती स्थिता नारायणालये ॥ २३:२६ ॥
विष्णुर्देवासुरगणानिदं वचनमब्रवीत् ।
अस्माकं वै शरीरेषु इयं पाप्मा विनिःसृता ॥ २३:२७ ॥
एषाभिसत्त्वारसता सत्येन भगिनी मम ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु तां पूजयथ मां यथा ॥ २३:२८ ॥
ततो देवासुरगणाः सप्तलोकाः समानुषाः ।
विभक्ता वैष्णवी पाप्मा तेषु सर्वेषु देवता ॥ २३:२९ ॥
पर्वतेष्वथ वृक्षेषु सागरेषु सरित्सु च ।
ततो निद्रावशगतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३:३० ॥
एषोत्पत्तिश्च निद्राया यथा वसति तच्छृणु ।
त्रीणि स्थानानि यस्या वै शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ २३:३१ ॥
श्लेष्मपित्तानिलस्थाने त्रीणि पक्षाणि वासिनः ।
तमः श्लेष्माश्रया निद्रा रजोनिद्रा तु वातिका ॥ २३:३२ ॥
पित्ताश्रयां स्मृतां निद्रां सात्त्विकां विद्धि भूपते ।
आदित्यप्रभवं तेजस्तस्मिन्सत्त्वं प्रतिष्ठति ॥ २३:३३ ॥
निद्रा दिवा न भवति तस्मात्सत्त्वगुणात्मिका ।
यस्मात्सोमोद्भवा निद्रा तमांसि च रजांसि च ॥ २३:३४ ॥
तस्माद्रात्रौ भवेन्निद्रा तामसी हरजात्मिका ।
यदा हि सर्वाङ्गतौ श्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ २३:३५ ॥
रजस्तमश्च नियतस्तदा निद्रा प्रवर्तते ।
तमस्यूर्ध्वगतश्रोतो ह्यक्षिपक्ष्मासमाश्रिता ॥ २३:३६ ॥
तमः प्रवर्तते जन्तोस्ततस्त्वक्ष्णोर्निमीलनम् ।
नासाक्षिकर्णश्रोतांसि प्रयुज्यन्ते कफेन तु ॥ २३:३७ ॥

26a उत्थित°] C₉₄K₈₂ ; उत्तिष्ठ° E • विशालाक्षः] C₉₄K₈₂ ; विशालाक्षिः E 26c ततः सा विग्रहवती] K₈₂E ; तत××××वती C₉₄ 27a विष्णुर्] C₉₄E ; विष्णु K₈₂ • °गणान्] C₉₄E ; °गणा K₈₂ 27d विनिःसृता] em. ; विनिसृता C₉₄K₈₂E (unmetr.) 28a एषाभिसत्त्वारसता] C₉₄ ; एषातिसत्त्वानसता K₈₂ , एषातिसत्त्वामसती E 28c °श्रुतां] C₉₄ ; °श्रुता K₈₂ , °श्रुतो E 29b °लोकाः समानुषाः] K₈₂E ; °लो×××नुषाः C₉₄ 32ab °निलस्थाने त्रीणि] E ; °निलस्थान त्रीणि K₈₂ , नि×××णि C₉₄ 32b पक्षाणि] C₉₄ ; पक्षा नि° K₈₂E 32c तमः] C₉₄K₈₂ ; तम° E 32d निद्रा तु] C₉₄K₈₂ ; निद्राति° E 33a स्मृतां] C₉₄E ; स्मृता K₈₂ 33d सत्त्वं प्रतिष्ठति] C₉₄K₈₂ ; सर्व प्रतिष्ठितं E 34c यस्मा°] C₉₄K₈₂ ; तस्मा° E 34d तमांसि च रजांसि च] K₈₂E ; तमांसि च] C₉₄ 35a भवेन्] C₉₄E ; भवन् K₈₂ 35c सर्वा°] K₈₂E ; सत्त्वा° C₉₄ 36a नियतस्] C₉₄K₈₂ ; नियतस् E 36c °गतश्रोतो] C₉₄K₈₂ ; °गते श्रोत्रो E 36d ह्यक्षि°] C₉₄K₈₂ ; ह्यक्षि° E 37ab जन्तोस्तत°] C₉₄K₈₂ ; जन्तो तम° E 37b त्वक्ष्णोर्नि°] C₉₄ ; त्वक्ष्णो नि° K₈₂E 37c °श्रोतांसि] K₈₂E ; श्रोता× C₉₄ 37d प्रयुज्यन्ते कफेन] K₈₂E ; ××××फेन C₉₄

हृदयं मुह्यते चापि तमसा चावृतं मनः ।
 स्पर्शं न वेदयत्येव न शृणोति न पश्यति ॥ २३:३८ ॥
 नोच्छ्वासयति नासाभ्यां विवृताक्षिमुखो नरः ।
 एषा नृणामन्तकरी निद्रा वै तामसी स्मृता ॥ २३:३९ ॥
 अकर्मण्यप्रवृत्तिश्च मृतवत्स्वपते क्षितौ ।
 निद्रोत्पत्तिं विकारं च कथितो ऽस्मि नराधिप ।
 तस्मान्निद्रां न सेवेत तमोमोहप्रवर्धनीम् ॥ २३:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे निद्रोत्पत्तिस्त्रयोविंशतिमो ऽध्यायः ॥

39b °मुखो नरः] C₉₄K₈₂ ; °मुखेन च E 39c °न्तकरी] K₈₂E ; °नकरी C₉₄ 40a °त्पत्तिं
 विकारं च] K₈₂ ; °त्पत्तिं विकारश्च E, °त्पत्तिः C₉₄ 40d °वर्धनीम्] C₉₄ ; °वर्धनी K₈₂E
 Colophon: °विंशतिमो] C₉₄K₈₂ ; °विंशतितमो E

[२४ शास्त्रवर्णनम्]

जनमेजय उवाच ।

देवानां दानवानां च वैषम्यानि श्रुतानि मे ।

निद्रासम्भवमाश्चर्यं त्वत्प्रसादेन वेदितम् ॥ २४:१ ॥

त्रैलोक्यविस्तरायामं श्रोतुमिच्छामि भो द्विज ।

कस्मिंश्चिन्नरकं ज्ञेयं पातालं च द्विजोत्तम ॥ २४:२ ॥

सप्तद्वीपं समिच्छामि सप्तसागरमेव च ।

मेरुमूर्धं च विप्रेन्द्र देवालयं निबोध माम् ॥ २४:३ ॥

[त्रैलोक्यं नरकाणि च]

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु संक्षेपतो राजन्त्रैलोक्यायामविस्तरम् ।

कालाग्निः प्रथमो ज्ञेयः सर्वाधस्तान्नरेश्वर ॥ २४:४ ॥

तस्योपरि नृपश्रेष्ठ ज्ञेया नरककोटयः ।

रौरवादि अवीच्यन्तं यातनास्थानमुच्यते ॥ २४:५ ॥

[सप्त पातालाः]

उपरिष्ठात्तु विज्ञेयाः पातालाः सप्त एव तु ।

आभासतालः प्रथमः स्वतालश्च ततः परम् ॥ २४:६ ॥

शीतलश्च गभस्तिश्च शर्करश्च शिलातलम् ।

सप्तमं तु महातालं शेषनागकृतालयः ॥ २४:७ ॥

बलिश्च दैत्यराजेन्द्रो राक्षसश्च विशंखणः ।

इत्येवमादयः सर्वे नागदानवराक्षसाः ॥ २४:८ ॥

[सप्त द्वीपाः प्रियव्रतसुताश्च]

सप्त द्वीपास्ततो ज्ञेयाः सप्तसागरसंवृताः ।

प्रियव्रतस्य पुत्रो ऽभूद्दश राजपराक्रमः ॥ २४:९ ॥

Niśv Kārikā 149:उपरिष्ठात् तु देवेशि पातालास्सप्त एव तु For a similar enumeration of Priyavrata's ten sons and the seven islands, see, e.g., Vāyupurāṇa 33.1 ff.

1b वैषम्यानि] em. ; वैषम्यानि C₉₄C₄₅E • मे] C₉₄C₄₅ ; वै E 1d त्वत्प्रसादेन वेदितम्] C₄₅E ; त्वत्प्र×××××तम् C₉₄ 2a °लोक्य°] C₉₄C₄₅ ; °लोक्या° E 2b भो] C₉₄C₄₅ ; वै E 2c कस्मिंश्चिन्नरकं] em. ; कस्मिंश्चिन्नरके C₉₄C₄₅ , कस्मिंश्चिन्नरकं E 3c °मूर्धं] C₉₄C₄₅ ; °मूर्धंश् E 3d देवालयं] corr. ; देवालय C₉₄C₄₅E 4b °विस्तरम्] C₄₅E ; ××× C₉₄ 5a नृप°] C₉₄E ; नृ° C₄₅ 6d स्वतालश्च] E ; स्वतालश्च C₉₄^{ac} , स्वतालश्च C₉₄^{pc} , सुतालश्च C₄₅ 7a शीतलश्च] C₉₄E ; शीतलश्च C₄₅ 7b शर्करश्च शिलातलम्] em. ; ××××लातलम् C₉₄ , शिलातलम् C₄₅ , शर्करश्च शिलावृत्तम् E 7c सप्तमं] C₉₄C₄₅ ; सप्तमस् E 7d °लयः] C₉₄E ; °लयम् C₄₅ 8b विशंखणः] E ; विसंखणः C₉₄ , विसंखणः C₄₅ 9 omitted in E

अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ।
 ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पत्र एव च ॥ २४:१०॥
 अग्निबाहुश्च मेधा च पत्रश्चैव त्रयो जनाः ।
 संसारभयभीतेन मोक्षमार्गसमाश्रिताः ॥ २४:११॥
 अग्नीध्रं प्रथमद्वीपे अभ्यषिञ्चत्प्रियव्रतः ।
 लक्षद्वीपेश्वरं चक्रे नाम्ना मेधातिथिं तथा ॥ २४:१२॥
 वसुश्च शाल्मलीद्वीपे अभिषिक्तो महीपतिः ।
 ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानमभिषेचयेत् ॥ २४:१३॥
 क्रौञ्चद्वीपेश्वरं चक्रे द्युतिमन्तं नरेश्वर ।
 शाकद्वीपेश्वरं हव्यं पुष्करे सवनः स्मृतः ॥ २४:१४॥
 मध्ये पुष्करद्वीपस्य पर्वतो मानसोत्तरः ।
 लोकपालाः स्थितास्तत्र चतुर्भिश्चतुरो दिशः ॥ २४:१५॥
 महावीतः स्मृतो वर्षो धातकी च नराधिप ।
 तस्य बाह्यः समुद्रो ऽभूत्स्वादूदक इति स्मृतः ॥ २४:१६॥
 चतुःषष्टि स्मृतो लक्षो योजनानां नराधिप ।
 पुष्करद्वीपमन्तश्च क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २४:१७॥
 द्वात्रिंशल्लक्षविस्तारः शाकद्वीपबहिर्वृतः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारमणीचकः ॥ २४:१८॥
 कुसुमोत्तरमोदश्च सप्तमं च महाद्रुमम् ।
 हव्यपुत्राः स्मृताः सप्त वर्षनाम तथा स्मृतः ॥ २४:१९॥

10 ≈ Brahmapurāṇa 5.9: अग्नीध्रश् चाग्निबाहुश् च मेध्यो मेधातिथिर् वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवलः पुत्रसंज्ञकः ॥ ≈ Brahmanḍapurāṇa 1.13.104 and 1.14.9 ≈ Padmapurāṇa 1.7.83 etc.

10ab अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः] corr. ; अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः C₄₅, अग्निध्रश्चाग्निवा*× ××धातिथिर्वसुः C₉₄, omitted in E 10cd हव्यः सवनः पत्र एव च] C₉₄E ; हव्यः सवनः पत्र एव च C₄₅ 11a मेधा च] C₉₄E ; मेधाश्च C₄₅ 11d °मार्ग°] C₄₅E ; °मार्ग C₉₄ 12a अग्नीध्रं] em. ; अग्निध्रं C₉₄, अग्नीध्र C₄₅, अग्निध्रं E • प्रथम°] E ; प्रथमं C₉₄C₄₅ 12b अभ्यषिञ्चत्] C₉₄C₄₅ ; अभ्यषिञ्चत E 12d मेधातिथिं तथा] C₉₄E ; मेधातिथितन्तथा C₄₅ 13a वसुश्च शाल्मली°] C₄₅ ; ××××× C₉₄, वसुश्च शाल्मली E 14b द्युतिमन्तं नरेश्वर] C₉₄ ; द्युतिमन्तनरेश्वरम् C₄₅^{pc}, श्वरश्चक्रे द्युतिमन्तनरेश्वरम् C₄₅^{ac}, द्युतिमन्तं नरेश्वरः E 14d सवनः] C₉₄C₄₅ ; सवन E 15d चतुरो दिशः] C₄₅E ; ××××× C₉₄ 16a महावीतः] C₉₄C₄₅ ; महानीतः E • स्मृतो] C₉₄E ; स्मृता C₄₅ 16 omitted in E 16c बाह्यः] C₉₄E ; बाह्य C₄₅ 16d °दूदक] C₉₄E ; °दूक C₄₅ 17a चतुः°] C₄₅ ; चतु° C₉₄ • लक्षो] C₉₄ ; लक्षा C₄₅, omitted in E 17b नराधिप] C₉₄ ; नराधिपः C₄₅, omitted in E 18a °विस्तारः] C₉₄C₄₅ ; °विस्तारैः E 18b °बहिर्वृतः] conj. ; °वहवृणः C₉₄, °बहुवृतः C₄₅, °वहवृणे E 18cd कुमारश्च सुकुमारमणीचकः] C₄₅E ; कुमा*××××*णीचकः C₉₄ 19b सप्तमं] C₉₄C₄₅ ; सप्तमश् E

द्वीपान्तं दधिमण्डोदक्षीरोदार्धं विनिर्दिशेत् ।
 क्रौञ्चद्वीपसमुद्रान्ते सप्त वर्षास्तु ते स्मृताः ॥ २४:२०॥
 कुशलो मनोनुगच्छोष्णः यावनश्चान्धकारकः ।
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २४:२१॥
 दध्यर्धे घृतमण्डोदः कुशद्वीपसमावृतः ।
 तत्रापि सप्तवर्षे च नामतः शृणु भारत ॥ २४:२२॥
 उद्दिमान्वेणुमांश्चैव स्वैरन्नालम्बनो धृतिः ।
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव कपिलः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२३॥
 घृतमण्डस्तदर्धेन तस्यान्ते मदिरोदधिः ।
 समन्ताच्छाल्मलीद्वीपो वर्षाः सप्तैव कीर्तिताः ॥ २४:२४॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२५॥
 मदिरोदधितो ऽर्धेन ज्ञेयस्त्विक्षुरसोदधिः ।
 अक्षद्वीपो वृतस्तेन सप्तवर्षसमन्वितः ॥ २४:२६॥
 शान्तश्च शिशिरश्चैव सुखदानन्द एव च ।
 शिवक्षेमो ध्रुवश्चैव सप्त मेधातिथेः सुताः ॥ २४:२७॥
 लवणोदस्तु तस्यान्ते जम्बूद्वीपसमावृतः ।
 लक्षयोजनविस्तार उपद्वीपसमन्वितः ॥ २४:२८॥
 अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च ।
 शङ्खद्वीपकमुद्वीपो वराहद्वीप एव च ॥ २४:२९॥

Cf. Brahmapurāṇa 20.36–37ab: ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे शृणुध्वं तस्य पुत्रकान् । उद्दिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो रन्ध्रनो धृतिः ॥ प्रभाकरो ऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः ।

20a °मण्डोद°] C₄₅ ; °मण्डादि° C₉₄E 20b विनिर्दिशेत्] C₉₄C₄₅ ; निर्दिशेत् E 20c °द्वीप°] C₉₄C₄₅ ; °द्वीपे E 20d वर्षास्] C₉₄C₄₅ ; वर्षन् E 21a कुशलो मनोनुगच्छोष्णः] C₄₅ ; कुशलो मनोनुगच्छोष्णः] C₉₄ , कुशलोमनोनुगच्छोष्णः E 21b यावनश्चान्धकारकः] C₄₅ ; {या}वन{श्चा}×××× C₉₄ , यवनश्चान्धकारकः E 21d सुता द्युतिमतस्] C₉₄C₄₅ ; सुतद्युतिमनस् E 22a घृत°] C₉₄C₄₅ ; धृत° E 22b °द्वीप°] C₉₄C₄₅ ; °द्वीपः E 22c °वर्षे] C₉₄C₄₅ ; °वर्ष E 22d भारत] C₉₄E ; भारतः C₄₅ 23a वेणुमांश्चैव] C₉₄ ; वेणुमां व C₄₅ , धेनुसाश्चैव E 23b स्वैर°] C₉₄ ; स्वैरा° E 24a °मण्डस्तदर्धेन] C₄₅ ; मण्डोतदर्धेन C₉₄ , मण्डोतर्धेन E 24b तस्यान्ते मदिरो°] E ; {त}×××दिरो° C₉₄ , तस्यान्तेमदिरो° C₄₅ 24d वर्षाः] C₄₅E ; वर्षोः C₉₄ 25b रोहित°] C₉₄C₄₅ ; रोहित° E 26a °दधितो] C₉₄C₄₅ ; °दधिनो E 26b ज्ञेयस्त्वि°] C₉₄C₄₅ ; ज्ञेय त्वि° E 27a शान्तश्च शिशिरश्] C₄₅E ; ××××रश् C₉₄ 27c शिव°] C₉₄ ; शिवशिव° E 28a °दस्तु तस्यान्ते] C₉₄C₄₅ ; °दधिस्यान्ते E 28b जम्बू°] C₉₄E ; जम्बु° C₄₅ • °द्वीप°] C₉₄C₄₅ ; °द्वीपा° E • °वृतः] C₉₄E ; °वृताः C₄₅ 28c °विस्तार] C₉₄C₄₅ ; °विस्तारो E 28d °द्वीप°] C₉₄C₄₅ ; °द्विप° E 29 omitted in C₄₅ (eyeskip to 24.32cd) 29d एव च] E ; ×× C₉₄ , omitted in C₄₅

सिंह बर्हिणद्वीपं च पद्मश्चक्रस्तथैव च ।
 वज्ररत्नाकरद्वीपो हंसकः कुमुदस्तथा ॥ २४:३०॥
 लाङ्गलो वृषद्वीपश्च द्वीपो भद्राकरस्तथा ।
 चन्द्रद्वीपश्च सिन्धुश्च चन्दनद्वीप एव च ॥ २४:३१॥
 उपद्वीपसहस्राणि एवमादीनि कीर्तितम् ।
 [अग्नीध्रपुत्रा जम्बुद्वीपे]
 अग्नीध्रो नववर्षेषु नवपुत्रानसिञ्चयत् ॥ २४:३२॥
 नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
 पञ्चमं रम्यकं वर्षं षष्ठं चैव हिरण्मयम् ॥ २४:३३॥
 कुरवः सप्तमो ज्ञेयो भद्राश्चष्टमः स्मृतः ।
 नवमः केतुमालो ऽभून् नववर्षाः प्रकीर्तिताः ॥ २४:३४॥
 हिमवदक्षिणे पार्श्वे वर्षो भारतसंज्ञितः ।
 अत्रापि नवभेदो ऽभूद्भारतात्मजसम्भवः ॥ २४:३५॥
 इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्चाथ वारुणः ॥ २४:३६॥
 अयं च नवमो द्वीपः कुमारीद्वीपसंज्ञितः ।
 दक्षिणे हेमकूटस्य वर्षः किंपुरुषः स्मृतः ॥ २४:३७॥
 निषधो दक्षिणपार्श्वे हरिवर्ष इति स्मृतः ।
 मेरुमूले तु राजेन्द्र ज्ञेयो वर्ष इलावृतः ॥ २४:३८॥
 उत्तरणेण (उत्तरेण?) तु नीलस्य वर्षं रम्यक उच्यते ।
 श्वेत-उत्तरतो ज्ञेयो वर्षरम्यहिरण्मयः ॥ २४:३९॥
 तस्य उत्तरतो ज्ञेयस्त्रिशृङ्गवरपर्वतः ।
 तस्य चोत्तरपार्श्वे तु वर्षः कुरुवले स्मृतः ॥ २४:४०॥
 पूर्व भद्राश्चतो ज्ञेयः केतुमालस्तु पश्चिमे ।
 हिमवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च ॥ २४:४१॥
 श्वेतश्च शृङ्गवन्तश्च षडेते वर्षपर्वताः ।
 अशीतिनवतीलक्षः - वर्षपर्वतमायतम् ॥ २४:४२॥
 हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिण ।

30a सिंह बर्हिण°] E ; ×××र्हिण° C₉₄ , omitted in C₄₅ 30b पद्मश्चक्र] C₉₄ ; omitted in C₄₅ ,
 पद्मचक्र° E 30 omitted in C₄₅ 31 omitted in C₄₅ 31d चन्दन°] C₉₄ ; omitted in C₄₅ , नन्दन°
 E 32ab omitted in C₄₅ 32c अग्नीध्रो] em. ; अग्नीन्ध्र C₉₄C₄₅ , अग्नीन्ध्रो E 32d °सिञ्चयत्]
 C₄₅ ; सि×× C₉₄ , °भिषिञ्चयत् E 33a नाभिः] E ; ×× C₉₄ , नाभि C₄₅ 33 omitted in E
 34 omitted in E 34c °मालो] C₉₄ ; °मानो C₄₅ , omitted in E 35cd ऽभूद्भारतात्मज°] C₄₅E
 ; ××××ज° C₉₄ 36c सौम्यो] C₄₅E ; सौम्या C₉₄ 36d गान्धर्व°] C₉₄C₄₅ ; गन्धर्व° E

श्वेतश्चैव त्रिशूङ्गश्च नीलश्चैव तथोत्तरे ॥ २४:४३॥
 निषधो नीलमध्ये तु मेरुः शैलमनोरमः ।
 प्रविष्टोऽडशाधस्तां चतुराशीतिमुच्छृतः ॥ २४:४४॥
 योजनानां सहस्राणि द्वात्रिंशदूर्ध्व ! विस्तृतः ।
 ब्रह्मामनोवती नाम पुरेव सतिमध्यमे ॥ २४:४५॥
 देवराजो ऽमरावत्यामग्निस्तेजोवती पुरे ॥ २४:४५॥
 यमः संयमनी नाम नित्यं वसति भूपते ।
 नैऋतिर्वसति नित्यं रम्ये शुद्धवती पुरे ॥ २४:४६॥
 वरुणो भोगवत्यां तु वायोर्गन्धवती पुरी ।
 महोदयापुरी रम्या सोमस्यालयरं स्मृतम् ॥ २४:४७॥
 यशोवती पुरी रम्यान्नित्यमास्ते त्रिशूलिनः ।
 तत्रगङ्गा चतुःभिन्ना निपतन्ती महीतले ॥ २४:४८॥
 उत्तरे पश्चिमे चैव पूर्वदक्षिणतस्तथा ।
 पूर्वं गङ्गा स्रवत्याच्चालकानन्दा च दक्षिणे ॥ २४:४९॥
 शीता पश्चिमगा गङ्गा भद्रसोमा तथोत्तरे ।
 षष्ठियोजनसाहस्रं निरालम्बा निपत्य च ॥ २४:५०॥
 भद्राश्वं स्त्रावयित्वा तु वनान्युपवनानि च ।
 द्रोणस्थली गिरीणां च अतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५१॥
 तथैवालकनन्दा च गताशैलेननिम्नगा ।
 गङ्गा भारतवर्षं च प्रविष्टालवणो दधिम् ॥ २४:५२॥
 स्त्रावयित्वा स्थलीन्सर्वान्मानुषाकलुषापहा ।
 पश्चिमेन गतागङ्गा सीतानामा च भारतः ॥ २४:५३॥
 स्त्रावयेत्केतुमालां च क्षेत्रशैववनस्थलीम् ।
 अतिक्रम्यार्णवगता स्थलीद्रोणी च निम्नगा ॥ २४:५४॥
 भद्रसोमनदीत्येवं स्त्रावयित्वोत्तरं कुरुन् ।
 स्थली प्रस्रवणद्रोणीमतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५५॥
 मेरो वै दक्षिणे पार्श्वे जम्बूवृक्षः सनातनः ।
 तेन नामाङ्कितो राजन्जम्बूद्वीप इति श्रुतम् ॥ २४:५६॥
 कोटीषोडशभिश्चैव अयुतानि त्रयोदश ।
 अधोर्धयाम राजेन्द्र क्षित्यावरणमन्ततः ॥ २४:५७॥
 नवलक्षाधिकं राजन्पञ्चकोटी मही स्मृता ।
 योजनानां तु विज्ञेयः पृथिव्यायामविस्तरात् ॥ २४:५८॥
 स्वादूदकस्य च बहिर्लोकालोको महागिरिः ।

कञ्चनिद्विगुणाभूमि तस्माद्गिरिबहि स्मृतः ॥ २४:५९॥
 तस्माद्वाह्यः समुद्रो भूद्गर्भादेति समुद्रराट् ।
 अष्टाविंशतिकं लक्षं शतलक्षाणि विस्तरम् ॥ २४:६०॥
 एतद्भूलोकविस्तारो ह्यत ऊर्ध्वं भुवः स्मृतः ।
 स्वर्लोकास्यपरेणैव महर्लोकमतः परम् ॥ २४:६१॥
 जनलोकस्तपः सत्यं क्रमशः परिकीर्तितम् ।
 ब्रह्मलोकः स्मृतः सत्यं विष्णुलोकमतः परम् ॥ २४:६२॥

[शिवलोकः]

तस्मात्परेण बोधव्यं दिव्यध्यानपुरं महत् ।
 सहस्रभौमप्रासादं वैदूर्यमणितोरणम् ॥ २४:६३॥
 नानारत्नविचित्राणि नानाभूतगणाकुलम् ।
 सर्वकामसमृद्धानि पूर्णं तत्र मनोहरैः ॥ २४:६४॥
 तत्र सिंहासने दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
 तत्रास्ते भगवान्बुधः सोमाङ्कितजटाधरः ॥ २४:६५॥
 त्र्यक्षत्रिभुवनश्रेष्ठस्त्रिशूली त्रिदशाधिपः ।
 देव्या सह महाभागो गणैश्च परिवारितः ॥ २४:६६॥
 स्कन्दनन्दिपुरोगश्च गणकोटिशताकुलः ।
 अनेकरुद्रकन्याभि रूपिणीभिरलङ्कितः ॥ २४:६७॥
 तत्र पुण्यनदी सप्त सर्वपापापनोदनी ।
 सुवर्णवालुकादिव्या रत्नपाषाणशोभिता ॥ २४:६८॥
 पावनी च वरेण्या च वरार्हावरदा वरा ।
 वरेशावरभद्रा च सुप्रसन्ना जलाशिवा ॥ २४:६९॥
 अनेककुसुमारामा रत्नपुष्पफलद्रुमाः ।
 अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ २४:७०॥
 अहिंसासत्यनिरताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 ध्यानयोगरतानित्यं तत्र मोदन्ति ते नराः ॥ २४:७१॥
 तत्र गोमातरस् सर्वा निवसन्ति यतव्रताः ।
 गोलोकः शिवलोकश्च एक एव विधीयते ॥ २४:७२॥
 तस्मादूर्ध्वं परं ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् ।
 कन्दगौरी महेशानं नित्यशुद्धं परं शिवम् ॥ २४:७३॥
 दिनकृत्कोटिसङ्कासमनोपम्यं सनातनम् ।
 आदित्याद ! शिवान्तश्च द्विस्थेणोर्ध्वक्रमैः मृस्तः (स्मृतः) ॥ २४:७४॥

[शास्त्रवर्णना]

अभ्यन्तरे तत्कथितो ऽद्य सारं
 किमन्य राजन् कथयामि सारम् ।
 ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्
 पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७५ ॥
 यथा हि राजा परिवारमध्ये
 यथान्तवर्ती बहिवर्तिनेव ।
 भुञ्जन्ति भोगान्सततान्तवर्ती
 क्लेशाधिकं नित्य बहिःस्थितानाम् ॥ २४:७६ ॥
 यथैव राजा करिणो ऽन्तदन्तम्
 भुञ्जन्ति भोगान्सततं नरेन्द्र ।
 युध्येत राजा बहिर्दन्तभोगैर्
 यदन्तरं पश्य समानजातम् ॥ २४:७७ ॥
 न दानतुल्यं त्वभयप्रदस्य
 न यज्ञतुल्यं जित-इन्द्रियस्य ।
 न चार्थतुल्यं जितकामिनश्च
 न धर्मतुल्यं दमकामितस्य ॥ २४:७८ ॥
 बह्वन्तरं नैव हि धर्मयोश्च
 क्लेशाधिकं बाह्यफलाल्पसारम् ।
 यदत्र धर्मं फलनैष्ठिकस्य
 न तुल्यं कोटीशतयाजिनापि ॥ २४:७९ ॥
 एतत्पवित्रं परमं सधर्मम्
 पुरा यथोक्तं परमेश्वरेण ।
 मयापि तुल्यं कथितं यथावत्
 पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:८० ॥

75a अभ्यन्तरे तत्क०] C₉₄C₄₅ ; अत्यन्तरेत्क० E 75b किमन्य रा०] C₉₄E ; किमन्यद्रा० C₄₅
 75c ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्] C₄₅E ; ज्ञानार्णवकीर्तिः ××××× C₉₄ 76a ०वारमध्ये] C₉₄ ; ०वारणै
 C₄₅ , ०चारमध्ये E 76b यथान्तव०] C₄₅E ; यथान्तवर्त्त C₉₄ • ०वर्तिनेव] C₄₅E ; वर्तिनेव
 C₉₄ 76c भुञ्जन्ति भोगान्] C₄₅E ; भुञ्जन्ति ××× C₉₄ • सततान्तवर्ती] C₉₄E ; सततान्तवर्ती C₄₅
 76d बहिः०] C₉₄E ; बहिः० E 77a करिणो ऽन्तदन्तम्] C₄₅ ; करिणो ऽन्तर्दन्तम् C₉₄ , करिणान्तदन्तदत्तम्
 E 77b भुञ्जन्ति] C₄₅E ; भुञ्जन्ति C₉₄ 77c राजा] C₉₄E ; राज C₄₅ • बहिर्दन्तभोगैर्] C₉₄C₄₅ ;
 बहिर्दन्तभोगैर् E 77d यदन्तरं पश्य समानजातम्] C₄₅ ; यदन्तरे पश्य समानजातम् E ; यदन्तरे
 ××××नजातम् C₉₄ 78c ०कामिनश्च] E ; कामिनः×× C₉₄ 78d न धर्मतुल्यं] E ; ××××× C₉₄ ,
 omitted in C₄₅ • दमकामितस्य] C₉₄ ; omitted in C₄₅ , दमकामिनस्य E 79c ०नैष्ठिकस्य] E ;
 ०नैशिकस्य C₄₅

सदोजसौभाग्यमतीव मेधा
 निरुत्सुकः सौम्यमनुत्तमं च ।
 सुपुत्रपौत्रं न विच्छिन्नगोत्रम्
 भवन्ति विद्याधरलोकपूज्यम् ॥ २४:८१॥
 यशस्त्रियं कीर्तिरतीव तेजो
 जनप्रियो धान्यधनायुवृद्धिः ।
 प्रबोधप्रज्ञारुजधर्मवृद्धिम्
 भवन्ति ते शास्त्रसदाभियोगी ॥ २४:८२॥

यशस्विनी आर्यसुवर्णशृङ्गी
 वेदान्तविप्रद्विजगायनेषु ।
 दत्त्वा फलं तीर्थमनुत्तमेषु
 शृण्वन्ति ये तस्य भवेत्सपुण्यम् ॥ २४:८३॥
 दशाधिकं वाचयितुश्च पुण्यम्
 शताधिकं यः पठति प्रभाते ।
 सहस्रशः पुस्तकृतस्य पुण्यम्
 परे ऽभ्यस्ते कीर्तयते ऽयुतानि ॥ २४:८४॥

अधीत्य यस्योरगतं सुशास्त्रम्
 समस्तमध्यायमनुक्रमेण ।
 दशायुताङ्गो ददतुश्च पुण्यम्
 लभत्यसंदिग्धयथादिनैकं ॥ २४:८५॥

येनेदं शास्त्रसारमविकलमनसा यो ऽभ्यसेत्तत्प्रयत्नात्
 व्यक्तो ऽसौ सिद्धयोगी भवति च नियतं यस्तु चित्तप्रसन्नः ।
 पित्र्यं यो गीतपूर्वं प्रतिदिनं शतश उद्ध्रियन्ते च सर्वे
 आत्मानं निर्विकल्पं शिवपदमसमं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ २४:८६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शास्त्रवर्णना नाम चतुर्विंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

81a सदोज°] E ; सदोजः C₄₅ 81b निरुत्सुकः] E ; निरुत्सुक° C₄₅ 82a यशः°] C₄₅ ; यश° E
 82b °वृद्धिम्] C₄₅ ; °वृद्धिः E 82c °वृद्धिम्] E ; °वृद्धि C₄₅ 82d तं] C₄₅ ; ते E 83c °नुत्तमेषु]
 E ; °नुमेषु C₄₅ 84a वाचयितुश्च] C₄₅ ; वा च चतुश्च E 84d परे] C₄₅ ; परो E • कीर्त°] C₄₅
 pc ; कीर्ति° C₄₅ ac 85c दशायुताङ्गो ददतु°] E ; दशायुतङ्ग देदतु° C₄₅ 85d °यथादिनैक°] E
 ; °यथादिनैक° C₄₅ 86a °सारम°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °सारम° C₀₂ °विकल°] C₉₄K₈₂E ; °विकल°
 C₄₅ • भ्यसेत्तत्प्र°] CK₈₂ ; भ्यसेत् प्र° E 86b सौ] C₄₅C₀₂K₈₂E ; सो C₉₄ • चित्त°] CE ; विन्न°
 K₈₂ • °प्रसन्नः] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °प्रयत्ना C₄₅ 86c पित्र्यं यो गीतपूर्वं] CK₈₂ ; नित्यं यो धीतयोत
 पूर्वं E • °दिनशतश उद्ध्रियन्ते च सर्वे] K₈₂ ; दिन(×××××××××× C₉₄ , °दिनशतस उद्ध्रियन्ते च
 सर्वे C₄₅ , °दिनशतस उद्ध्रियन्ते च सर्वे C₀₂ , °दिनशतशो उद्ध्रियन्ते च सर्वे E

वृषसारसंग्रहः

१६३

॥ वृषसारसंग्रहः समाप्त इति ॥

Colophon: °वर्णना] C₉₄C₄₅ ; °वर्णनो E • ध्यायः समाप्तः] C₉₄C₄₅ ; ध्यायः E वृषसारसंग्रहः
समाप्त इति] C₉₄ ; वृषसारसंग्रहं समाप्त इति C₄₅ , omitted in E